

ERKÖLCS ÉS NYELVÉSZET

**Az erkölcsfogalom metaforikus konceptualizációja
a magyar és a német nyelvben**

Lechner Ilona

Lechner Ilona

ERKÖLCS ÉS NYELVÉSZET

Az erkölcsfogalom metaforikus konceptualizációja
a magyar és a német nyelvben

Monográfia

Lechner Ilona

ERKÖLCS ÉS NYELVÉSZET

Az erkölcsfogalom metaforikus konceptualizációja
a magyar és a német nyelvben

Monográfia

II. RF KMF – „RIK-U” Kft.
Beregszász–Ungvár
2023

A kiadvány az 'erkölcs' fogalom metaforikus konceptualizációjával foglalkozik a magyar és a német nyelvben. Az 'erkölcs' fogalmát a kognitív nyelvelmélet szemszögéből mutatja be, ezáltal rávilágít a kognitív nyelvészet alapvető szerepére a filozófiai és etikai gondolkodásban (is). E cél elérése érdekében korpuszalapú, szisztematikus elemzés eredményeit foglalja össze. A monográfia alapját a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetemen 2020. június 25-én summa cum laude minősítéssel megvédett doktori értekezés képezi: *Az erkölcsfogalom metaforikus konceptualizációja a magyar és a német nyelvben*.

Kiadásra javasolta a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Tudományos Tanácsa (2020.08.27., 5. számú jegyzőkönyv).

Kiadásra előkészítette a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Kiadói Részlege és Filológia Tanszéke.

Szerző:

Lechner Ilona

Lektorálták:

Dr. Kövecses Zoltán DSc, professor emeritus (Amerikanisztika Tanszék, Angol-Amerikai Intézet, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest)

Dr. habil Brdarné Szabó Rita PhD (Német Nyelvészeti Tanszék, Germanisztikai Intézet, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest)

Dr. Márku Anita PhD (Hodinka Antal Nyelvészeti Kutatóközpont, II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Beregszász)

Műszaki szerkesztés: *Dobos Sándor és Lechner Ilona*

Tördelés: *Dobos Sándor*

Korrektúra: *a szerző*

Borítóterv: *Márku Anita és Vezsdel László*. A borítón ifj. Hidi Endre „Összefonódva” című alkotása látható.

ETO-besorolás: *a II. RF KMF Apáczai Csere János Könyvtára*

A kiadásért felel:

Dobos Sándor (a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Kiadói Részlegének vezetője)

A monográfia tartalmáért a szerző a felelős.

**A tudományos kiadvány megjelentetését
a Magyar Tudományos Akadémia támogatta.**

Kiadó: a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola (cím: 90 202, Beregszász, Kossuth tér 6. E-mail: foiskola@kmf.uz.ua) és a „RIK-U” Kft. (cím: 88 000 Ungvár, Gagarin u. 36. E-mail: print@rik.com.ua)

Nyomdai munkálatok: „RIK-U” Kft.

ISBN 978-617-8046-90-3

© Lechner Ilona, 2023

© II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, 2023

TARTALOM

ELŐSZÓ	11
Köszönetnyilvánítás	13
BEVEZETŐ	15
1. NYELV, GONDOLKODÁS, KULTÚRA	19
A kognitív nyelvészet alapelvei	19
A konceptualizációról.....	21
Kategorizáció	22
Fogalmi metaforák	25
<i>A fogalmi metafora definiálása és jelentősége.....</i>	25
<i>A fogalmi metafora részei</i>	26
<i>A metafora alapja.....</i>	28
<i>A metaforák típusai.....</i>	30
<i>Metaforarendszerek</i>	32
<i>A metaforakutatás szintjei</i>	37
A metonímiáról kognitív nyelvészeti szemszögből	39
Kulturális modell.....	42
Alternatív konceptualizáció.....	43
<i>Figyelem</i>	44
<i>Ítéletalkotás és összehasonlítás</i>	45
<i>Perspektíva</i>	45
<i>Átfogó kép.....</i>	46
Nyelvi relativizmus: nyelv, gondolkodás és kultúra viszonya	47
Összefoglalás.....	48
2. A METAFORAALKOTÁS KONTEXTUÁLIS TÉNYEZŐI	49
A kontextus fogalmáról	49
Kognitív nyelvészeti megközelítés.....	49
Kognitív pragmatikai kontextus-felfogás	51
A kultúra mint kontextus	52
A metaforák kulturális különbségei	55
Kultúrák közötti variálódás	56
Kultúrán belüli variálódás.....	58
Összefoglalás.....	58
3. AZ ERKÖLCSES	61
Szótári definíciók.....	61

Az <i>erkölcs</i> fogalom lehetséges lexikális és enciklopédikus jelentésköre.....	61
<i>Moral</i> fogalom definiálása.....	62
Az <i>erkölcsről</i> vallásfilozófiai szemszögből	63
A moralitás fogalma társas intuicionista megközelítésben.....	65
Korábbi kognitív nyelvészeti kutatások az <i>erkölcs</i> fogalmáról	68
Az <i>erkölcs</i> tapasztalati alapja.....	68
Az <i>erkölcs</i> metaforarendszere	69
<i>A MORÁLIS JÓLÉT GAZDAGSÁG ÉS ERKÖLCSI SZÁMVETÉS fogalmi metaforák</i>	69
<i>A MORÁLIS ELSZÁMOLÁS</i> sémák.....	70
<i>A JÓLÉT JÓL-LÉT ÉS ERKÖLCSI ÖNÉRDEK</i>	73
<i>AZ ERKÖLCS ERŐ</i>	74
<i>MORÁLIS TEKINTÉLY</i>	75
<i>MORÁLIS REND</i>	77
<i>MORÁLIS KORLÁTOK</i>	77
<i>MORÁLIS ALAP</i>	78
<i>AZ ERKÖLCS TISZTASÁG</i>	79
<i>AZ ERKÖLCSÖSSÉG EGÉSZSÉG</i>	79
<i>AZ ERKÖLCS GONDOSKODÁS</i>	80
A metaforákat összekötő családmodellek.....	81
<i>A SZIGORÚ APA</i> családmmodell.....	82
<i>A GONDOSKODÓ SZÜLŐ</i> családmmodell	83
<i>A szülő szerepe az erkölcsmodellben</i>	85
Erkölcsei elméletek mint családi <i>erkölcsök</i>	86
Minden <i>erkölcs</i> metaforikus?	88
Összefoglalás.....	89
4. MÓDSZERTANI MEGFONTOLÁSOK ÉS A KUTATÁS BEMUTATÁSA	91
Metaforakutatási módszerek.....	91
Empirikus módszerek.....	91
Korpusznyelvészeti vizsgálatok.....	92
Metaforaelemzési módszerek.....	93
Kutatási kérdések és hipotézisek	94
A vizsgálati korpusz	98
Az elemzés során alkalmazott kutatási módszer	99
Összefoglalás.....	101

5. AZ 'ERKÖLCS' FOGALMI METAFORÁI A MAGYAR NYELVBEN.....	103
Az 'erkölcs' tapasztalati alapja.....	103
AZ ERKÖLCS JÓL-LÉT.....	103
ERKÖLCSI SZÁMVETÉS	106
Az 'erkölcs' ontológiai és szerkezeti metaforái	110
AZ ERKÖLCS ÉLŐLÉNY.....	111
<i>AZ ERKÖLCS EMBER</i>	114
<i>AZ ERKÖLCS ÁLLAT</i>	117
<i>AZ ERKÖLCS NÖVÉNY</i>	118
AZ ERKÖLCS ERŐ	120
AZ ERKÖLCS TÁRGY.....	125
<i>AZ ERKÖLCS BIRTOKOLT TÁRGY</i>	126
<i>AZ ERKÖLCS MOZGATHATÓ TÁRGY</i>	126
<i>AZ ERKÖLCS ÉPÜLET</i>	128
<i>AZ ERKÖLCS GÉPEZET</i>	130
AZ ERKÖLCS SZUBSZTANCIA/ANYAG	131
AZ ERKÖLCSÖS CSELEKEDET ÖNERŐBŐL VÉGZETT MOZGÁS	135
Családi erkölcsök	138
SZIGORÚ APA modell	139
GONDOSKODÓ SZÜLŐ modell	142
Az elemzés következtetései, laikus erkölcsmodellek	143
Laikus modell 1: Statikus modell:	
AZ ERKÖLCS ENTITÁS.....	147
Laikus modell 2: Dinamikus modell:	
AZ ERKÖLCSÖSSÉG ERŐ.....	148
Összefoglalás.....	150
6. AZ 'ERKÖLCS' FOGALMI METAFORÁI A NÉMET NYELVBEN.....	151
Az 'erkölcs' tapasztalati alapja a német nyelvben.....	151
Az 'erkölcs' ontológiai metaforáinak struktúrája	155
AZ ERKÖLCS ÉLŐLÉNY.....	157
<i>AZ ERKÖLCS EMBER</i>	158
<i>AZ ERKÖLCS NÖVÉNY</i>	162
AZ ERKÖLCS ERŐ	163
AZ ERKÖLCS TÁRGY.....	167
<i>AZ ERKÖLCS MOZGATHATÓ TÁRGY</i>	169

AZ ERKÖLCS ÉPÜLET	170
AZ ERKÖLCS GÉPEZET.....	172
AZ ERKÖLCS SZUBSZTANCIA/ANYAG	173
AZ ERKÖLCSÖS CSELEKEDET ÖNERŐBŐL VÉGZETT MOZGÁS	176
Az 'erkölcs' negatív értéként, tulajdonságként.....	179
Családi erkölcsök	181
SZIGORÚ APA modell	182
GONDOSKODÓ SZÜLŐ modell	185
Következtetések, laikus modellek	188
Laikus modell 1: Statikus modell:	
AZ ERKÖLCS ENTITÁS.....	192
Laikus modell 2: Dinamikus modell:	
AZ ERKÖLCSÖSSÉG ERŐ.....	193
Alternatív modell:	
AZ ERKÖLCS NEGATÍV TULAJDONSÁG/ÉRTÉK.....	194
Összefoglalás.....	194
7. A KUTATÁSI EREDMÉNYEK KONTRASZTÍV ELEM- ZÉSE, KÖVETKEZTETÉSEK	195
A magyar és a német nyelvi minták kutatási eredményeinek összevetése	195
A hipotézisek felülvizsgálata.....	199
Az erkölcs laikus modelljei: hasonlóságok és különbségek a két nyelvben	206
A kognitív tudomány szerepe az erkölcs megértésében	208
További kutatások	210
FELHASZNÁLT IRODALOM	213
ÁBRÁK ÉS TÁBLÁZATOK JEGYZÉKE	227

Fiaimnak

„Az erkölcsi törvény nem ismer tudóst és tudatlant,
vagyonost, szegényt. Akármilyen van a fejemben, a Sinai-
hegy nekem sem adott külön tízparancsolatot.”

Németh László: *Galilei*; IV. felvonás

ELŐSZÓ

A könyv címét látva jogosan merül fel az olvasóban a kérdés: mi köze van az erkölcsnek a nyelvészethez? Látszólag valóban semmi. Néhány évvel ezelőtt, doktori tanulmányaim megkezdése előtt én is hasonlóképp vélekedtem, legalábbis soha nem gondolkodtam el rajta igazán mélyen. Sejtettem ugyan, hogy az elvont fogalmak, a gondolkodás, a nyelv és a kultúra között fennáll valamiféle kapcsolat, azok egymásra hatása nyilvánvaló volt számomra, annak részletes tanulmányozásába azonban csak 2011-ben vetettem bele magam az Eötvös Loránd Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskolájában. Az akkor működő Kulturális Nyelvészet Alprogramban oktató egyetemi tanárok szárnyai alatt ismerkedtem meg egyre mélyebben azzal, hogy nyelvünkben miképp manifestálódnak olyan absztrakt fogalmaink, mint például az 'erkölcs', és mindez milyen kutatási lehetőségeket rejt a kognitív nyelvészet iránt elkötelezett kutatók számára. .

A nyelv, a gondolkodás és a kultúra hármas kapcsolatrendszere észrevétlenül egymásra hatva van jelen életünkben. Az eltérő fizikai és társadalmi közeg a jelentésalkotás egyik legfőbb befolyásoló tényezőjeként az egyes kultúrák között különbségeket eredményezhet a jelentést illetően. A nyelv valójában nem más, mint az egy kultúrához tartozó beszélők által közösen elfogadott jelentések tárháza, amely kiemelt szerepet játszik az egyes kultúrák fennmaradásában. A jelentésalkotási folyamatnak tehát mindannyian részesei vagyunk (Kövecses–Benczes 2010: 220). Az említett hármas rendszer elemei közül a nyelv az, amely a verbális kommunikáció alapjaként leginkább „kézzel fogható” számunkra. A három komponens sajátos összefonódását illusztrálja a borítón látható műalkotás, ifj. Hidi Endre munkája.

A köztudatban az erkölcs egy vallási, jogi, filozófia, társadalmi kategória. Egyik leggyakoribb meghatározása szerint az erkölcs egy társadalom által helyesnek ítélt normák összessége, amely koronként és közösségenként változó lehet, és iránymutatóként szolgálhat az emberek számára a jó és

rossz közötti eligazodásban. A könyvben a definíció helytállóságát nem vitatom, azonban újszerű megvilágításba helyezem az erkölcsről alkotott eddigi ismereteinket. Az 'erkölcs' fogalmát a kognitív nyelvelmélet szemszögéből vizsgálom meg, ezáltal rámutatok a kognitív nyelvészet alapvető szerepére a filozófiai és etikai gondolkodásban (is).

A könyv témája rendkívül komplexnek tekinthető, mivel az 'erkölcs' fogalma egyrészt több tudományág határmezsgyéjén helyezkedik el, így többek között a filozófia, a teológia, a pszichológia és a jogtudomány is több könyvtárat megtöltő szakirodalommal rendelkezik ezzel kapcsolatban, másrészt pedig az egyes népek, kisebb és nagyobb csoportok, közösségek, valamint az egyén életében olyan meghatározó szerepet játszik, hogy nehéz lenne olyan területet találni, ahol el lehet tekinteni befolyásától. Egy ennyire összetett fogalom vizsgálata sok veszéllyel jár együtt, mivel nagyon nehéz feladat kiszűrni a lényeges szempontokat, és legyőzni a kísértést, amelyet a különböző tudományágak kínálta érdekfeszítő kérdésfelvetések és megoldási javaslatok jelenthetnek – fogalmaz Brdar Szabó Rita a könyv alapját képező disszertációhoz írt opponensi véleményében.

Szelid Veronika elő-opponensként véleményében kiemeli, hogy az 'erkölcs' annyira meghatározó és mélyen beágyazott egy népcsoport tudatában, hogy az élet bármely területén hozott döntéseinkben, probléma-megoldásainkban, nyelvi- és nem nyelvi viselkedésünkben alapvető szerepet kap, sőt az egyes országok politikája, törvényhozása is nagymértékben függ tőle, bár ritkán beszélünk róla nyíltan.

A munka elsődleges célja az, hogy korpuszalapú, szisztematikus elemzéssel feltárja az 'erkölcs' fogalmának 21. századi konceptualizációját a magyar és a német nyelv alapján, elsősorban a szövegekben azonosított fogalmi metaforák elemzése révén. A vizsgálati nyelvek kiválasztását nem tudományos megfontolás motiválta. Hogy mégis a magyar és a német nyelvre esett a választás, mindössze az indokolja, hogy magyar anyanyelvű germanistaként ezt a két nyelvet művelem olyan szinten, hogy metaforikus kifejezések mögött álló fogalmi metaforákat meg tudjak határozni, képesek legyek azokat rendszerezni, majd laikus modelleket felállítani.

A kutatáshoz olyan módszert választottam, amely segítségével ennek a sokrétű fogalomnak rejtett struktúrái napvilágra kerülhetnek. A fogalom a magyar és a német nyelv korpuszai alapján történő hasonlóan átfogó feltárása korábban nem történt meg, sőt az erkölcsfogalom metaforikus konceptualizációjával foglalkozó, és a dolgozatban összehasonlítási alapként használt lakoffi és johnsoni amerikai erkölcsmodell sem korpuszalapú, hanem egy felülről lefelé történő kutatás eredménye. A könyvben összehasonlítom egy kelet-közép európai, és egy nyugat-európai, alapvetően jóléti társadalom erkölcsmodelljét, ezáltal egy tágabb, interkulturális keretbe helyezve a kutatást.

A könyv érdekes olvasmány lehet mindazok számára, akik érdeklődnek egy viszonylag fiatalnak mondható nyelvészeti diszciplína – a kognitív nyelvelmélet –, valamint annak főbb témakörei, a nyelv, a gondolkodás és a kultúra sajátos összefüggései iránt.

Köszönetnyilvánítás

Köszönöm a Mindenhatónak, hogy erőt, egészséget adott a monográfia alapjául szolgáló disszertáció megírásához, és olyan emberekkel vett körül, akik szakmailag, erkölcsileg, emberileg mindvégig mögöttem álltak. Nekik ezúton is szeretném kifejezni hálámat.

Először is köszönetet mondok témavezetőimnek, Kövecses Zoltán és Földes Csaba professzor uraknak a szakmai útmutatásért és emberségükért egyaránt. Mindig segítőkészséget tanúsítottak felém, akár szakmai, akár adminisztratív problémával fordultam hozzájuk.

Végtelenül hálás vagyok Szelid Veronikának és Sólyom Rékának, hogy a könyv alapját képező disszertáció első változatát véleményezték, és rendkívül hasznos tanácsokkal láttak el. Köszönöm az opponensek – Benczes Réka és Brdar Szabó Rita – lelkiismeretes és alapos munkáját. Opponensi véleményükben megfogalmazták a munka erősségeit és gyengeségeit, ezzel segítve azt, hogy a monográfia megírása során kiküszöböljem a disszertációban elkövetett hibákat.

Köszönet az Eötvös Loránd Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskola Kulturális Nyelvészet Alprogram minden oktatójának, akik a kurzusokon átadták tudásukat, és ezáltal felkészítettek a doktori értekezés megírására és tudományos kutatások folytatására.

Óriási köszönettel tartozom családomnak – férjemnek, fiaimnak, édesanyámnak, illetve nővéremnek –, hogy türelemmel viseltettek felém az alkotói munka nehéz időszakában, és biztattak, erőt adtak akkor is, amikor én már feladtam volna. Nem méltatlankodtak, ha időnként nem tudtam tökéletesen helytállni a család ügyes-bajos dolgainak megoldása során.

Köszönöm továbbá barátaimnak, kollégáimnak, hogy hittek benne, hogy ez a munka elkészül, igyekeztek tehermentesíteni az alkotói folyamat során, és segítettek túllendülni a nehézségeken.

A szerző

BEVEZETŐ

Az erkölcs fogalma mélyen gyökerezik egy nép tudatában, a hétköznapi emberek számára mégis nehezen megfogható mibenléte. Több tudományág is foglalkozik a fogalom bizonyos aspektusaival. Filozófusok, morálpszichológusok, teológusok, jogászok igyekeznek a maguk szemszögéből definiálni azt, összefüggésbe hozni a maguk fogalomrendszerével. Az erkölcs összefonódik többek között a társadalmi együttélés elfogadott normáival, ebből kifolyólag meghatározza bizonyos viselkedési formáinkat, de szoros kapcsolatban áll a vallással, az írott törvényekkel, ezáltal a joggal is.

A kötetben korpuszalapú, szisztematikus elemzéssel tárom fel az 'erkölcs' fogalmának konceptualizációját a magyar és a német nyelv alapján. E cél elérése érdekében nyelvi korpuszok szövegeiben azonosított fogalmi metaforákat vizsgálom meg, tehát elsősorban a fogalom metaforikus konceptualizációjával foglalkozom.

A kutatás tervezésekor a kognitív nyelvészet egyik alaptételéből indultam ki, miszerint fogalmi rendszerünket lehetséges a nyelv vizsgálata által jellemezni. A gondolkodás és a nyelv között szoros kapcsolat feltételezhető: a gondolkodás a nyelvben manifesztálódik, ám a nyelv is hatással van magára a gondolkodás folyamatára (Kövecses–Benczes 2010: 219). Jelentésalkotási folyamatunkban fontos szerep jut továbbá a fizikai és társadalmi közegnek is. E tényezőt figyelembe véve a kultúrák között eltérések fedezhetők fel egy-egy fogalom konceptualizációját tekintve.

Kutatásom elméleti keretét elsősorban az angol, magyar és német nyelveken elérhető kognitív nyelvészeti szakirodalom szolgáltatja. Az elemzés a Lakoff (1996, 2002), illetve Lakoff–Johnson (1999) által felépített erkölcskonceptióra támaszkodik, amely ugyan az amerikai társadalom értelmezési folyamatát írja le, bizonyos részei azonban közel univerzálisnak mondhatók, ebből kifolyólag más nyelvek vizsgálata során is szolgálhat hasznos megállapításokkal.

A kognitív nyelvészet tételeire alapozott kutatások célja kétféle lehet. A kognitív nyelvész vizsgálhatja egyrészt a nyelv-

vet mint a kutatás tárgyát, másrészt a nyelv alapján vizsgálhatja a konceptualizációs folyamatot. Az első esetben a nyelvész azt vizsgálja meg, hogy a beszélők milyen nyelvi eszközöket használnak mondandójuk kifejtésekor. Ezek a vizsgálatok inkább nyelvközpontúak, míg az utóbbi esetben a kutatás tárgya a beszélő fogalmi rendszere, a konceptualizáció folyamata, a kognitív műveletek. Jelen kutatás a konceptualizációs folyamat feltárására irányul a megnevezett fogalom kapcsán.

Az erkölcsiségről ritkán beszélünk nyíltan, nyelvünkben mégis tükröződik erkölcskoncepciónk. A fogalom meghatározó jelentőséggel bír az élet bármely területén hozott döntéseinkben, nyelvi- és nem nyelvi viselkedésünkben egyaránt. Erkölcsfelfogásunk tapasztalati alapja, a fizikai jól-lét érzése, potenciálisan univerzálisnak mondható, ugyanakkor a potenciálisan univerzális konceptualizáció a kontextus szociokulturális jellemzői miatt specifikus formákat ölthet. E folyamat jellemző vonásait hivatott bemutatni jelen munka a magyar és német kultúrkontextusban végzett elemzés révén, amely során az általánostól a konkrétabb felé haladva azonosítom az ontológiai, illetve az ezeket strukturáló szerkezeti metaforákat. Az elemzési eredmények alapján felépítem a két nyelvi közösségben élő domináns és alternatív laikus elméleteket az erkölcsről. Ezeket összevetve interkulturális hasonlóságokat, különbségeket, valamint azok okait keresem.

Az erkölcs fogalmáról kognitív nyelvészeti szemszögből ez idáig nem született átfogó rendszerező tanulmány a magyar és német szakirodalomban. A kognitív nyelvészet általános érvényű szabályai viszont minden bizonnyal felhasználhatók e fogalom értelmezési folyamatának feltárásában is. Ezt a hiányt hivatott pótolni a könyv, amely négy nagy tematikai egységből (részből) épül fel, amelyek mindegyike több fejezetre és alfejezetre tagolódik.

A bevezetést követően tisztázom a kutatás elméleti keretét nyújtó kognitív nyelvészeti alapfogalmakat, többek között a fogalmi metafora, fogalmi metonímia, fogalmi keret, kulturális modell, nyelvi relativizmus, gondolkodási relativizmus, konceptualizáció fogalmakat. Az elméleti rész második főbb

témaköröként foglalkozom a kontextus és kulturális háttér fogalmakkal mint a konceptualizációt befolyásoló tényezőkkel, az interkulturális összehasonlítás alapjaival és módszertanával. Ezt követően összefoglalom az erkölcs fogalom definíciót és értelmezési lehetőségeit más tudományágakban, tehát rendszerező jelleggel ismertetem a főbb filozófiai, teológiai, bölcsészettudományi meghatározásokat. Részletesen foglalkozom az erkölcs kulturális modelljeivel a kognitív paradigma alapján Lakoff (1995, 1996, 2002), Johnson (1993, 2014) és Lakoff–Johnson (1999) munkáira támaszkodva, elemzem az angol nyelv vizsgálata alapján felépített erkölcsmodellt, vagy -modelleket. A következőkben a korpusznyelvészeti kutatások főbb jellegzetességeit – előnyeit és hátrányait –, metaforaazonosítási és -elemzési eljárásokat, magát a kutatást, valamint jelen kutatás során alkalmazott vizsgálati módszereket mutatom be.

A munka további része az általam végzett kutatás eredményeit taglalja. Először a magyar nyelvű minta alapján elemzem, rendszerezem az erkölccsel kapcsolatos metaforákat, majd ugyanezt megteszem a német nyelvű metaforikusnak ítélt kifejezésekkel is. Mindkét nyelvre vonatkozóan felépítem az erkölcs domináns laikus modelljét, illetve alternatív modelljeit. A tematikus egység végén rávilágítok a két nyelv közötti hasonlóságokra, különbségekre, illetve azok lehetséges okaira.

Az utolsó fejezetben összefoglalom a munka fő tételeit, megválaszolom a kutatási kérdéseket, illetve megvizsgálom, hogy kutatási hipotéziseimet sikerült-e alátámasztani, vagy azok elvetendőek. Az érdemi rész végén az esetleges további kutatások lehetőségeit és irányvonalait veszem számba. A munkát a hivatkozott irodalom felsorolása zárja. A munka hivatkozási rendszere a magyar tudományosság körében elterjedt szabályokat követi, mivel magyar nyelven íródott.

A kötet szövegében végrehajtott formázás az alábbi jelentéssel bír:

— KISKAPITÁLIS: fogalmi tartalmak (fogalmi metafora, metonímia, kategória, IKM stb.)

- *Dőlt*: nyelvi példa, metaforikus nyelvi kifejezés
- **Félkövér**: kiemelés egy példamondaton belül
- Aposztrófok: az aposztrófok között lévő szavak fogalmak, a zárójelben aposztrófok között viszont az újonnan bevezetett fogalmak eredeti, angol megfelelője olvasható.
- A német nyelvű példák esetében zárójelben a magyarhoz leginkább hasonló német nyelvű megfelelő áll. A fordítást én magam végeztem.

1. NYELV, GONDOLKODÁS, KULTÚRA

A kognitív nyelvészet alapelvei

A monográfia alapját képező kutatást, az eredmények elemzését a kognitív nyelvelmélet alaptételeit felhasználva, annak vizsgálati módszereire építve végzem. Ezért a tisztánlátás érdekében fontosnak vélem a kognitív szemantika főbb alaptételeinek áttekintését, a központi fogalmak definiálását.

A kognitív nyelvészet az 1970-80-as években az Egyesült Államokból indult hódító útjára a nyelvvel foglalkozó kutatók körében. Alapjait George Lakoff (1980, 1987, 1999), Mark Johnson (1980, 1987, 1999), Mark Turner (1987) és az új nyelvelméletet a grammatikára is kiterjesztő Ronald Langacker (1987, 1991) vetették meg. Ezt követően a XX. század két utolsó évtizedében a nyelvelméletről számos alapozó mű látott napvilágot angol nyelven (lásd Rosch–Lloyd 1978, Lakoff–Johnson 1980 és 1999, Fauconnier 1985, Lakoff 1987, Turner 1987, Langacker 1987 és 1991, Rudzka-Ostyn 1988, Wierzbicka 1988 és 1992, Taylor 1989, Palmer 1996, Ungerer–Schmid 1996, Barcelona 2000). Kisebb fáziskéséssel a magyar nyelvésztársadalomban is akadtak szép számmal, akik gazdagították a strukturalizmus túlzott formaiságával szemben fellépő teoretikusok táborát. Az ezredforduló környékén magyar nyelven is számos összefoglaló jellegű mű jelent meg (lásd Pléh 1996, Szilágyi N. 1996, Banćzerowski 2000, Kövecses 2000, 2005a és 2006, Kertész 2001, Kövecses–Benczes 2010, Tolcsvai Nagy 2013).

A következőkben a kognitív szemantika legfontosabb alaptételeit foglalom össze röviden az említett művekre támaszkodva.

1) A strukturalista felfogás háttérében az objektivista szemlélet áll, eszerint a nyelvi rendszer vizsgálatából kizárható a nyelvhasználó, vagyis az ember, mint szubjektív tényező. A kognitív nyelvészek ezzel szemben a beszélőt központi helyre helyezik, aki nem csupán a nyelvi végrehajtásnak a része, hanem aktív résztvevője a jelentésalkotási folyamatnak. A kognitív nyelvészet tehát olyan multidiszciplináris tudományág,

amely a nyelvet összefüggésbe hozza az emberi gondolkodással, és azokat együttesen vizsgálja (Lakoff–Johnson 1980).

2) A kognitív paradigma egyik legfontosabb alaptétele, hogy egy fogalom jelentése valójában azonos a konceptualizációval (Banćzerowski 2000: 243). Kiemeli a jelentés szubjektív jellegét, ami arra utal, hogy az emberek különböző módon értelmezhetik a valóságot. A jelentés tehát nem azonos a fogalmi tartományok összességével, hanem függ a konceptualizáció mikéntjétől is. Az értelmezési folyamatban központi szerepet játszanak a testi tapasztalatok, a kulturális tényezők, a kontextuális/szövegkörnyezeti hatások. (Banćzerowski 2000: 322).

3) Az emberi elme nem különálló modulokból épül fel, sokkal inkább holisztikus jellegű, amelyben kognitív folyamatok által értelmezzük a körülöttünk lévő valóságot. Az értelmezési folyamat eltérő lehet akár egyénenként is. Ebből arra következtethetünk, hogy a konceptualizált valóság is eltérhet az egyén értelmezési folyamatától függően (Kövecses–Benczes 2010).

4) A kognitív nyelvelmélet filozófiai alapját az experencialista szemlélet szolgáltatja, amely a körülöttünk lévő világgal kapcsolatos tapasztalatainkat központi helyre helyezi. Elsődleges tapasztalataink testi mivoltunk és a környezetünkben lévő tárgyak, folyamatok, hatások interakciója révén alakulnak ki. Ezek a testi tapasztalatok hatással vannak a gondolkodásunkra is. Ezt nevezzük testesültségnek ('embodiment', Kövecses 2006b: 213).

5) A nyelv e felfogás szerint rendszer és használat egysége (Tolcsvai Nagy 2013), a körülöttünk lévő világ entitásainak elménkben reprezentált képe. A nyelvnek kettős funkciója van a konceptualizációs folyamatban: egyrészt többnyire a nyelv által fejezzük ki meglévő ismereteinket, tudásunkat, másrészt segítségével szerzünk új ismereteket. Tehát a nyelv egyszerre a világról való tudásunk kifejezőeszköze és a megismerés közege.

Összegezve az eddigieket elmondhatjuk, hogy a kognitív nyelvészek a gondolkodás, a nyelv és a kultúra összefüggéseit vizsgálják, különös tekintettel arra, hogy ebben a hármas rendszerben az embernek milyen szerep jut.

A konceptualizációról

Egy fogalomnak csak akkor van jelentése számunkra, csak akkor hordoz információt, ha azzal kapcsolatosan van bármilyen tapasztalatunk. A jelentés valójában azonos a konceptualizációval (Banćzerowski 2000: 243). Egy fogalom konceptualizációja, vagyis jelentésének megalkotása elménkben különböző kognitív folyamatok, pl. kategorizáció, fogalmi keretek ('framek') létrehozása, metafora, metonímia, fogalmi integráció, alak-háttér elrendezés, képi séma stb. eredményeként történhet meg, amely folyamatok nagy része testi tapasztalatainkra vezethető vissza. A fogalmak között egy framen belül metonimikus, különböző framek fogalmi között pedig metaforikus kapcsolatokat hozhatunk létre. Testi, valamint a perceptuális észlelés során szerzett tapasztalatainkból képi sémákat építünk fel, amelyeket felhasználunk mentális terek és további kapcsolatok létesítésére. Mindezek hozzájárulnak a fizikai, szociális és kulturális környezetünkben lévő tárgyak/események/fogalmak értelmezésének sikerességéhez, vagyis a jelentés megalkotásához (Lechner–Husztai 2021a, Lechner–Husztai 2021b).

A kognitív mechanizmusok nem tudatosan működnek, és nélkülük lehetetlen lenne számunkra értelmezni a körülöttünk lévő világ entitásait. A kognitív folyamatok funkciója nem más, mint hogy segítségünkre legyenek fogalmi rendszerünk felépítésében, valamint az új tapasztalatok értelmezése által annak bővítése, változtatása során (Kövecses–Benczes 2010).

Fogalmi rendszerünk alapja az agy, amely támogatja a konceptualizáció során végbemenő konstruálási műveleteket. A fogalmi rendszer az agyi idegsejtek, pontosabban azok működése révén, túlnyomó részt perceptuális tapasztalataink alapján épül fel (Gibbs 2006), tehát a világot olyan fogalmak által értelmezzük, amelyek jelentése perceptuális tapasztalataink eredményeként jött létre. Ez az elmélet radikálisan ellentmond annak az elképzelésnek, miszerint a jelentést referencia segítségével kapjuk meg, vagyis egy fogalom és egy entitás között referenciális viszony valósul meg (Barsalou 1999).

Az ember konceptuális rendszere tehát egy holisztikus rendszer, ami azt jelenti, hogy a különböző funkciókat ugyanazok a kognitív folyamatok irányítják (Kövecses–Benczes 2010: 19). Az elme legfőbb jellemzője, hogy az értelmezési folyamatban központi szerepet játszanak a testi tapasztalatok, a kulturális tényezők, a kontextuális hatások.

Kategorizáció

A kategorizáció az egyik legalapvetőbb, a környezetünkben lévő tárgyak/események/fogalmak értelmezésére irányuló mentális tevékenység, amely egész gondolkodásunkat meghatározza. Amikor egy új dologgal találkozunk, megpróbáljuk valahol elhelyezni az elménkben, tehát megkíséreljük besorolni azt valamely meglévő kategóriánkba, vagy egy új kategóriát hozunk létre számára. Tesszük mindezt nem tudatosan, a másodperc tört része alatt. Fontos a megnevezés a kategorizáció során, amikor is valamilyen elnevezéssel/szóval írunk le egy fogalmat, hiszen anélkül képtelenek lennénk a későbbiekben szükség esetén visszahívni azt tudatunkból. Tehát a gondolkodás és nyelv alapvetően a kategóriák mentális reprezentációjára, a fogalmi kategóriákra épül fel.

Egy fogalom kapcsán fontos tisztázni, hogy azt milyen kategóriába soroljuk be, vagy esetleg külön kategóriát hozunk létre számára az értelmezési folyamat során. Az 'erkölcs' fogalom konceptualizálása során is megtörténik a kategorizáció. Ezért fontosnak vélem, hogy ebben az alfejezetben szót ejtsünk magáról a folyamatról, illetve annak jellemzőiről.

Barsalou (1992: 26), kognitív pszichológus szerint a kategorizációt öt lépésben végezzük, a következőképp:

1. Megállapítjuk az entitás strukturális jellemzőit.
2. Próbálunk hasonló strukturális jellemzőkkel rendelkező meglévő kategóriát keresni.
3. Kiválasztjuk az entitáshoz leginkább hasonlót.
4. Levonjuk a következtetéseket.
5. Tároljuk a kategorizációval kapcsolatos információkat.

Egy entitás kategorizálása során tehát felhasználjuk már meglévő tudásunkat, de bővítjük is azt az új entitás tulajdonságainak elraktározása által.

Felmerül a kérdés, hogy milyen elvek alapján hozunk létre kategóriákat, és mit veszünk figyelembe az új entitások meglévő kategóriákba sorolásakor. Ezzel a kérdéssel foglalkoznak a különböző kategorizáció-elméletek, amelyek közül kettőt mutatok be részletesebben: a kategorizáció klasszikus modelljét, mivel ez volt a kiindulópont a további elméletek számára, illetve ezzel szembehelyezve a prototípusalapú kategorizáció elméletét, amelynek alapgondolataival a kognitív nyelvészet leginkább azonosulni tud.

A kategorizáció klasszikus modellje Arisztotelész filozófiájára vezethető vissza. Eszerint a fogalmi kategóriák megfelelnek a körülöttünk lévő világ kategóriáinak, és a kategóriák között éles határokat feltételez (Banczerowski 2000: 328). A kategóriák definiálását szükséges és elégséges tulajdonságok alapján végezzük, tehát a körülöttünk lévő világ entitásait ezek alapján kell meghatározni. Emellett léteznek periférikus tulajdonságok is, de ezeknek nincs jelentős szerepük a kategória létrehozása során. Az elmélet a rendezettségre és rendszerességre törekszik, ami az objektivista elmélet szerint megnyugtató az embernek. Az elméletre építve a nyelvészetben az ún. komponenses elemzés (Katz–Fodor 1963) terjedt el, amely során a lehető legkevesebb komponens felhasználására törekszenek az egyes fogalmak leírásánál, ezért jelölik az ellentéteket mínusszal. Az elképzelés szerint a NŐ: ember, felnőtt, -hímnemű, míg a LÁNY: ember, -felnőtt, -hímnemű. Az elmélet fő állításai a következők:

1. A kategória tagjai ugyanolyan tulajdonságokkal rendelkeznek, mivel ugyanazon szükséges és elégséges feltételek alapján soroltuk őket be a kategóriába.
2. Minden kategóriatag ugyanolyan státusszal bír.
3. A kategóriák pontosan körülhatárolhatók.

A fejlődés-pszichológia terén végzett empirikus kutatások (Rosch 1978) azonban bizonyították, hogy a klasszikus modell több szempontból sem helytálló. Az elménkben lévő

fogalmi kategóriák nem azonosak a valóságban lévő kategóriákkal, mivel azok azt a képet tükrözik, amilyenek mi a világot látjuk, vagyis a fogalmi kategóriák valójában a világ fragmentumairól alkotott szubjektív képek (Banćzerowski 1996: 64–70).

Wittgesteintől (1953; Taylor 1989 nyomán) származik az elmélet, miszerint a kategóriák tagjait nem szükséges és elégséges feltételek, hanem a családi hasonlóság elve köti össze. Az elnevezés arra utal, hogy egyetlen olyan család sem létezik, amelyben minden tag ugyanazokkal a tulajdonságokkal rendelkezik, mindazonáltal vannak a családtagoknak közös külső vagy belső jellemvonásaik, amelyek összekötik őket. Ez az elmélet elvezetett a prototípusalapú kategorizáció-modellhez, amely szerint a fogalmak prototípusok köré szerveződnek, a kategóriatagokat pedig a családi hasonlóság köti össze. A modell a klasszikus kategorizáció-elmélet fentebb említett mindhárom állítását megcáfolja. Amellett, hogy nem a szükséges és elégséges feltételek tartják össze a kategória tagjait, azok nem rendelkeznek egyenlő státusszal, hanem vannak a kategóriának jobb és kevésbé jó képviselői, valamint a kategóriák határai sem merevek, hanem közöttük átfedések lehetségesek, illetve új tagok megjelenése által folyamatosan változnak. A kategóriák prototipikus tagjai eltérőek lehetnek akár egyéni szinten is, de kultúrák között egészen biztosan. Egyesek számára a puli a KUTYA kategória prototipikus tagja, míg mások szerint ezt a szerepet a németjuhász tölti be. A kategorizáció függ a globális és lokális kontextustól, pl. a fizikai környezettől, a szociális faktoroktól, történelmi eseményektől vagy akár személyes élettapasztalattól.¹

A kategorizáció folyamatának megmagyarázásához a kognitív nyelvészet az utóbbi elmélettel azonosul, majd tovább gondolva azt arra is rámutat, hogy a kategóriák három

¹ A kontextus mibenlétére, illetve a konceptualizáció és kontextus összefüggéseire bővebben a 2. fejezetben térek ki.

szinten rendeződnek: 1. fölérendelt szint, 2. alapszint, 3. alárendelt szint. Ezek közül kitüntetett jelentősége van az alapszinten lévő ún. alapneveknek, amelyek egy kategórián belül a legtöbb közös tulajdonsággal rendelkeznek, viszont az alapszinten lévő kategóriák különböznek egymástól legnagyobb mértékben (Kövecses–Benczes 2010).

Fogalmi metaforák

A fogalmi metafora definiálása és jelentősége

A metaforákat hagyományos értelemben a költői képek közé sorolják és azok értelmezését az irodalmárok feladatának tartják. A metaforák funkciója eszerint valamilyen művészi vagy retorikai hatás elérése.

A kognitív nyelvelmélet követői szerint a diszciplína fő feladata a természetes nyelv metaforikájának leírása, mivel a fogalmi metafora az egyik alapvető eszköze a konceptualizációs folyamatnak (Banćzerowski 1999).

A fogalmimetafora-elmélet ('conceptual metaphor theory', CMT) kognitív nyelvészeti elméletét Lakoff–Johnson (1980) *Metaphors We Live By* című könyvében fejtette ki. Ez volt az alapmű, amelyre a kognitív nyelvészek további kutatásaikat alapozták, kiegészítve, bővítve az elmélet atyjainak nevezhető nyelvészek eredeti gondolatait. Kövecses (2005) megfogalmazásában a fogalmi metafora kognitív nyelvészeti szempontból egy fogalmi tartomány (céltartomány, 'target domain') egy másik fogalmi tartomány (forrástartomány, 'source domain') terminusai által történő megértése. Megalapítja, hogy a „metaforákat a köznap emberek is a legkisebb erőfeszítés nélkül használják (anélkül, hogy ennek tudatában lennének), ez nem csupán a különlegesen tehetséges emberek kiváltsága” (Kövecses, 2005: 14). A fogalmi metaforák nyelvi megnyilvánulásai a metaforikus nyelvi kifejezések. A metaforák viszont nemcsak nyelvi, hanem fogalmi szinten léteznek konceptualizációs rendszerünkben. Lakoff–Johnson (1980: 5) megfogalmazásában „a fogalom metaforikusan strukturált, a tevékenység is metaforikusan strukturált, és ebből követ-

kezik, hogy a nyelv is metaforikusan strukturált”². Különböző fogalmi tartományok (‘domains’) között átjárhatóság áll fenn, ami azt jelenti, hogy az egyiket interpretálhatjuk a másikban lévő tudás által. Ezt a folyamatot nevezzük valójában metaforikus gondolkodásnak (Kövecses 2005b).

A metafora Banćzerowski (2000) megfogalmazásában

[...] olyan eszköze az embernek, amely lehetővé teszi bizonyos absztrakt cselekvések és tartalmuk konkrét módon történő kifejezését. A metaforának köszönhetően az ember jobban felfogja azt, amit képtelen teljes egészében megérteni, nevezetesen az érzelmeket, az értékeket, a pszichikai folyamatokat (Banćzerowski 2000: 322).

Kutatásom során a metaforikus nyelvi kifejezések elemzését a felvázolt fogalmimetafora-elméletre alapozom.

A fogalmi metafora részei

A fogalmi metaforákat tehát a már említett két tartomány alkotja, a forrás- illetve a céltartomány, amelyek között ún. leképezések (‘mappings’) jönnek létre. A CMT szerint a metaforikus leképezések rendszerében az absztrakt fogalom (céltartomány) bizonyos elemei kivetítődnek a konkrétabb fogalom (forrástartomány) megfelelő elemeire, ami ezáltal hozzáférést biztosít az elvont fogalomhoz, így segítve annak megértését. Ez a folyamat többnyire a konkrétól az elvont felé haladva történik, ezt nevezzük az egyirányúságelvnek (Kövecses 2005a: 22). Gyakran hallunk a mindennapokban olyan kifejezéseket pároktól, mint *kapcsolatunk megfeneklett, válaszúthoz értünk, hosszú utat tettünk meg* stb. Ezek az idiomatikus kifejezések a SZERELEM UTAZÁS kognitív metaforára épülnek, amelyet a következő leképezések strukturálnak (Kövecses 2005a: 23):

² „The concept is metaphorically structured, the activity is metaphorically structured, and, consequently, the language is metaphorically structured” (Lakoff–Johnson 1980: 5).

Forrás: UTAZÁS	Cél: SZERELEM
az utazók	→ a szerelmesek
a jármű	→ a szerelmi kapcsolat
az utazás	→ a kapcsolatot alkotó események
a megtett távolság	→ a kapcsolatban elért haladás
az úton lévő akadályok	→ a kapcsolat nehézségei
válaszutak, hogy merre menjenek	→ a szerelmesek döntései
úti cél	→ a kapcsolat célja

A forrástartomány nem minden elemét vetítjük rá a céltartományra, hanem az épp aktuális kontextusnak megfelelően válogatunk közülük. A forrástartománynak számtalan különböző aspektusa van, amelyek közül szelektálunk, és hozzárendeljük őket a céltartomány megfelelő aspektusaihoz.

Egy forrástartomány nem csak egy céltartományhoz biztosíthat mentális hozzáférést. Az UTAZÁS forrástartományt például felhasználhatjuk más elvont fogalmak megértéséhez is. Ezt nevezzük a forrástartomány hatókörének ('scope of source'), amely tehát nem más, mint a céltartományok összessége, amelyek egyazon forrástartomány által érhetők el mentálisan.

Egy céltartományt hasonlóképp nem csak egy forrástartomány elemei által érthetünk meg. A forrástartományok összességét, amelyek egy céltartomány konceptualizálásában részt vesznek, a céltartomány kiterjedésének ('range of target') nevezzük.

A forrástartományokról rendkívül gazdag tudással rendelkezünk, mivel azok valójában a körülöttünk lévő konkrét dolgok, általunk megtapasztalt események. Ennek a többlettudásnak köszönhetően vagyunk képesek a tudáselemek közül néha olyat is rávetíteni a céltartományra, amely túlmutat az alapvető leképezéseken. Ezeket metaforikus következményeknek, implikációknak ('metaphorical entailments/inferences') nevezzük (Kövecses–Benczes 2010: 229). A fenti SZERELEM UTAZÁS metaforánál maradvá metaforikus következményként jelenhet meg annak leképezéseiről birtokolt tudásunk egy-egy fragmentuma. Ha a szerelmi kapcsolatot

járműként konceptualizáljuk, akkor az arról birtokolt tudásunk bármely elemét kivetíthetjük a céltartományra. Így például, ha azt mondjuk, hogy *zátonyra futott a kapcsolatlunk*, akkor a jármű egy hajó, amelyről tudjuk, hogy elsüllyed, ha zátonyra fut. Tehát a kapcsolat is tönkremegy, ha zátonyra fut.

A leképezések és metaforikus következmények között sokszor csak szubjektíven tudunk különbséget tenni. Fontos azonban megjegyezni, hogy alapvető mentális képességünk betartani az ún. invarienciaelvet, amely szerint: „Figyelembe véve a metaforikus leképezésekben részt vevő aspektus(oka)t, annyi tudást képezzünk át a forrástartományból a céltartományba, amennyi még koherens a céltartomány képiséma-tulajdonságaival!” (Kövecses 2005a: 114). Ezáltal a forrástartomány megőrzi lényegi szerkezetét, invariáns (uo.) marad.

A metafora alapja

Felmerül azonban a kérdés, hogy mi alapján választunk egy céltartományhoz forrástartományt? Vajon bármelyik konkrét fogalmon keresztül értelmezhetünk-e bármilyen elvont fogalmat?

A hagyományos metaforaelmélet szerint a két fogalom között hasonlóság áll fenn, vagyis csak akkor tudunk az egyikről a másikon keresztül beszélni, ha azok valamiféleképp hasonlítanak egymásra. Példaként említhetjük a *rózsás arc* kifejezést, ahol a rózsa színe, illetve a bőrszín között vélünk hasonlóságot felfedezni. Ezt azonban nem egy konvencionális szóhasználat fejezzük ki, hanem metaforát mint a beszéd díszítő elemét használjuk. Nem mondhatnánk ugyanis azt, hogy *arcának égbékeje*, mivel az égbolt és az arcbőr színe között nincs semmilyen hasonlóság (Kövecses 2005a).

A kognitív nyelvészet szerint a fogalmi metaforában részt vevő két fogalom között nem feltétlenül kell legyen valós hasonlóság. A diszciplína képviselői amellet érvelnek, hogy a fogalmi metaforák alapja lehet a forrás- és céltartomány közötti valós vagy vélt hasonlóság, analóg kapcsolat, valamint a testi tapasztalatok korrelációja (Kövecses 2015). E felfogás szerint

a fogalmi metafora alapulhat valós vagy érzékelt hasonlóságra, korrelációra, amelyek tapasztalati alapként ('experiential basis', Lakoff–Johnson 1980) motiválják azt. A motivációnak az alábbi fajtáit különböztetjük meg:

1. tapasztalatok közötti összefüggések;
2. érzékelt szerkezeti hasonlóság;
3. ontológiai metaforákon alapuló érzékelt szerkezeti hasonlóság;
4. a forrástartomány mint a céltartomány eredete (Kövecses 2010a: 79-86).

A mindennapi élet során szerzett tapasztalatainkat, testi tapasztalatainkat használjuk fel a metaforaalkotáshoz. Ahhoz, hogy teljesítsünk egy kitűzött cél, el kell jutnunk valahová. Ha pl. be akarunk vásárolni, el kell mennünk az üzletbe. Ha az életben kitűzött célt akarunk elérni, ahhoz is valamilyen módon el kell jutnunk. Ez a tapasztalat motiválja tehát a CÉLOK ÚTI CÉLOK fogalmi metaforát. Amikor dühösek vagyunk valami miatt, testi forróságot érzünk. Ez a motivációs alapja a DÜH FORRÓSÁG metaforának.

Vannak olyan esetek, amikor a forrás- és céltartomány között nem valós, hanem érzékelt szerkezeti hasonlóság áll fenn. AZ ÉLET SZERENCSEJÁTÉK fogalmi metaforában nem a két tartomány hasonlít egymásra, hanem a leképezések rendszerében érzékelünk hasonlóságot. A szerencsejátékban szerzett nyereség, illetve a cselekedeteink pozitív következménye között van összefüggés. A hasonlóságot gyakran csak az ún. ontológiai metaforák (Kövecses 2005a) alapján érzékeljük, amelyek által az elvont célfogalmakat általános kategóriákba soroljuk be, vagyis azokat pl. tárgyak, anyagok, tartályok formájában értelmezzük. Így például a gondolatokat ételként (tárgyként), az elmét tartályként, az elméleteket épületként interpretáljuk.

Ha a céltartománynak a forrástartomány az eredete, a tapasztalati alap lehet biológiai vagy kulturális, tehát a forrástartomány a céltartományról való biológiai vagy kulturális tapasztalatunkból alakul ki (Kövecses 2010a). A SZERELEM KÖTELEK, SZERELEM EGYSÉG, A SZERELEM KÖZELSÉG fogalmi

metaforák esetében a forrástartománynak biológiai eredete van, a korai anya-gyermek kapcsolatra, a születésre, a szexualitásra vezethető vissza. A céltartomány eredete lehet kulturális természetű is. Az ÉRVELÉS HÁBORÚ metaforában a céltartomány, vagyis a szóbeli érvelés, a fizikai harc, küzdés, háború megtapasztalásából alakult ki, vagyis a céltartomány gyökere maga a forrástartomány, amely történelmileg, kulturálisan változó lehet.

Grady (1999) szerint motivációjuk alapján háromféle metaforát lehet megkülönböztetni: a) korrelációs metaforák (tapasztalatok korrelációja), b) hasonlósági metaforák (érezelt hasonlóság), c) a generikus-specifikus metaforák (érezelt szerkezeti hasonlóság).

A metaforák típusai

A fogalmi több szempont alapján csoportosíthatjuk, mégpedig konvencionalitásuk, funkciójuk, természetük, illetve generikus vagy specifikus jellegük szerint (Kövecses 2010a).

Attól függően, hogy a metafora milyen mértékben van beágyazódva egy nyelvi közösség beszélőinek mindennapi kommunikációjába, az lehet konvencionális, illetve újszerű. Ilyen szempontból a metaforák vagy azok nyelvi kifejezései egy skálán helyezkednek el, ritkán annak két végpontján. A fogalmi metaforák és a metaforikus nyelvi kifejezések konvencionális vagy újszerű jellege nem feltétlenül jár együtt, egyik nem szükségszerűen következik a másikból. Egy konvencionális fogalmi metafora nyelvi megnyilvánulásai lehetnek akár újszerű metaforikus kifejezések is a beszélők nyelvi kreativitásától függően. Az újszerűség egyik leggyakoribb forrása a költészet, az irodalmi alkotások, publicisztika. Ritkábban fordul azonban elő, hogy egy céltartományt újszerű forrástartományon keresztül konceptualizálunk, vagyis újszerű fogalmi metaforára alapul. Lakoff–Johnson példaként említi A SZERELEM MŰALKOTÁS, illetve AZ ÉLET EGY TÜKÖR fogalmi metaforákat.

Kognitív funkciójuk alapján a fogalmi metaforák három csoportját különböztetjük meg: a) szerkezeti (strukturális), b) ontológiai, c) irányultsági (orientációs) metaforák (Lakoff–

Johnson 1980). Ezek közül a szerkezeti metaforák forrástartományairól rendelkezünk a leggazdagabb és legstrukturáltabb tudással, ami által megragadjuk a céltartományt a leképezések, megfelelések alapján. Az ontológiai metaforák ezzel szemben sokkal általánosabb értelmezést tesznek lehetővé a céltartományról, azokat általános kategóriákba sorolják. Ennek oka, hogy a forrástartományként használt tárgyakról, eseményekről, tartályokról kevésbé specifikus tudásunk van. Funkciójuk az, hogy „átláthatóvá teszik a körülhatárolt szerkezettel nem rendelkező fogalmakat.” (Kövecses 2005a: 50). Az ontológiai metaforáknak a szerkezeti metaforák adnak specifikus struktúrát.

Az orientációs metaforák biztosítanak a legkevesebb fogalmi struktúrát a céltartomány számára. A csoport elnevezéséből is kikövetkeztethető, hogy olyan metaforákról van szó, amelyeket alapvető térbeli irányokon alapuló tapasztalataink (pl. felfelé-lefelé-irányultság, közép, elöl, hátra) motiválnak. „Koherencia-metaforaként” (Kövecses 2005a) is nevezik őket, mivel funkciójuk az, hogy bizonyos elvont fogalmakat, amelyeket hasonlóképp értelmezünk, koherens csoportokba rendezzenek, pl. A JÓ DOLGOK FENT VANNAK, A ROSSZ DOLGOK LENT VANNAK, A TÖBB FELFELÉ IRÁNYULTSÁG, A KEVESEBB LEFELÉ IRÁNYULTSÁG.

Természetüknél fogva kétféle metaforát különböztetünk meg. Az eddigiekben olyan metaforákról beszéltünk, amelyek forrástartományairól bizonyos többé vagy kevésbé gazdag és strukturált tudással rendelkezünk. A metaforák másik csoportja viszont bizonyos képi sémák elemeit adaptálják a forrástartományból a céltartományra. Ezeket képiséma-metaforáknak (‘image-schema metaphors’) nevezzük (Kövecses 2005a: 52), amelyek a szerkezeti metaforákkal ellentétben nem rendelkeznek gazdag leképezési rendszerrel, mivel a forrástartományok vázlatosak (sematikusak). Leggyakrabban képi sémák a TARTÁLY séma, a RÉSZ-EGÉSZ séma, a KAPCSOLAT séma, ERŐ séma stb.

A metaforákat megkülönböztethetjük aszerint is, hogy mennyire általánosak vagy specifikusak. AZ ESEMÉNYEK

CSELEKVÉSEK általános metafora specifikus megnyilvánulásai például A HALÁL TÁVOZÁS vagy A SZÜLETÉS ÉRKEZÉS fogalmi metaforák. Az általános fogalmi metaforák vázlatos szerkezettel rendelkeznek, és sajátos funkciójuk van, fontos szerepet játszanak például a közmondások metaforikus konceptualizálásában.

A fogalmi metaforák tipológiájánál szót kell még ejtenünk az elsődleges metaforákról is, amelyek a komplex metaforák alapját képezik (Grady 1997). AZ ÉRVELÉS (ELMÉLET) ÉPÜLET komplex metafora pl. két elsődleges metaforából épül fel, mégpedig A LOGIKAI SZERKEZETEK FIZIKAI SZERKEZETEK, illetve A FENNÁLLÁS/ÉRVÉNYESSÉG ÁLLVA MARADÁS metaforákból.

Metaforarendszerek

A metaforakutatás egy bizonyos előrehaladottsági szintjén felmerült a kérdés, hogy a fogalmi metaforák elszigetelten vagy nagyobb rendszerekben csoportosulva vannak-e jelen konceptuális rendszerünkben. Lakoff–Turner (1989: 140–215), illetve Kövecses (2005a: 129–150, 2005b) műveikben meggyőzően, példákkal alátámasztva bizonyítják, hogy két nagy metaforarendszer biztosan létezik, amelyek

- a) A LÉTEZÉS NAGY LÁNCA, illetve
- b) AZ ESEMÉNYSTRUKTÚRA

elnevezéssel kerültek be a szakirodalomba. A továbbiakban ezeket vesszük részletesebben szemügyre.

A körülöttünk lévő fogalmi entitásokat két nagy csoportra oszthatjuk: a dolgok és a viszonyok (relációk) csoportjára (Kövecses 2005a: 131). Ezekkel hozható összefüggésbe a két nagy metaforarendszer a következőképp: A LÉTEZÉS NAGY LÁNCA a dolgok és tárgyak konceptualizálása során nyújt alapot, míg AZ ESEMÉNYSTRUKTÚRA az események és állapotok értelmezési folyamatát írja le. Egy fogalom értelmezési folyamatában mindkét metaforarendszer részt vesz, nem lehet éles határt húzni a kettő között, a fogalom bizonyos aspektusai egyiket vagy másikat reprezentálják.

A LÉTEZÉS NAGY LÁNCA metafora

[...] egy kulturális modell, amely a létezés különböző szintjein lévő dolgokat és tulajdonságait foglalja magába és elhelyezi azokat egy vertikális rendszerben magasabb és alacsonyabb szintű dologként az alapján, hogy az egyes elemek mennyiben többek az alattuk lévő elemeknél³ (Lakoff–Turner 1989: 166).

A metaforának alap- és kiterjesztett, szélesebb változata is van. AZ ALAP NAGY LÁNC a következő részekből tevődik össze (Lakoff–Turner 1989 nyomán Kövecses 2005a: 133):

EMBEREK

ÁLLATOK

NÖVÉNYEK

KOMPLEX TÁRGYAK

TERMÉSZETES FIZIKAI TÁRGYAK

Minden résznek tipikus tulajdonságai, viselkedési formái vannak. Így az emberek jellemzői a magasabb rendű tulajdonságok és viselkedés (pl. gondolkodás, jellem), míg az állatoké az ösztönös viselkedés és tulajdonságok. A növényeket biológiai, a komplex tárgyakat strukturális, a természetes tárgyakat pedig természetes fizikai tulajdonságok és viselkedés jellemzik. Ezeknek az elemeknek a jelentésalkotás során bizonyos részei kerülnek fókuszba. Bár az embereknek is vannak ösztönös viselkedési formái, de nem ez a tulajdonságuk határolja el őket a lánc többi tagjától, hanem sokkal inkább a gondolkodás, az értelem, a jellem. Az ösztönös viselkedési formákra az állatok esetében fókuszálunk.

A különböző szinteken lévő dolgok között mindkét irányban, az alacsonyabbtól a magasabb felé és fordítva, kapcsolatok jöhetnek létre. Ez azt jelenti, hogy pl. emberi viselkedést az állatokra jellemző tulajdonságok által értelmezzük, de

³ "The Great Chain of Being is a cultural model that concerns kinds of beings and their properties and places them on a vertical scale with »higher« beings and properties above »lower« beings and properties" (Lakoff–Turner 1989: 166).

történhet ez akár fordítva is. Ha azt mondjuk, hogy az *emberek egymást majmolják*, akkor az emberi viselkedést a majmok tipikus utánzó magatartása által értelmezzük. A *hűséges kutya* kifejezésben viszont az állatot ruházzuk fel emberi tulajdonsággal, tehát a konceptualizáció ellentétes irányba halad. A rendszer akkor válik valójában metaforikussá, amikor a lánc részei között kapcsolatokat hozunk létre. Ezt a következő folyamatok teszik lehetővé:

1. A magasabb szinten lévő dolgok rendelkeznek az alacsonyabb szintűek összes tulajdonságával, viszont még egy fontos jellemző járul a repertoárhoz, amely megkülönbözteti őket az alacsonyabb szinten lévőktől.
2. A dolgok viselkedése egyenesen következik a rájuk jellemző tulajdonságokból. Ezt nevezi Lakoff–Turner (1989) a dolgok természetének ('the nature of things'). Az emberek racionális viselkedése például annak következménye, hogy ösztöneiken túl a gondolkodás az egyik legfőbb tulajdonságuk, amely megkülönbözteti őket az állatoktól.
3. A világ dolgairól nagy mennyiségű tudással rendelkezünk, ami összezavarhatna minket. Működik azonban a kommunikáció mennyiségének maximája ('the maxim of quantity', Lakoff–Turner 1989: 173), amely a metaforákra nézve azt jelenti, hogy bizonyos szituációkban a legmagasabb szinten elérhető tulajdonságokat választjuk ki. A maxima az általános társalgásra vonatkozóan azt szabályozza, hogy csak annyi információt mondjunk el bizonyos helyzetben, amennyi a megértéshez feltétlenül szükséges (Grice 1997).

AZ ALAP NAGY LÁNC metafora tehát azt írja le, hogy az ember és az emberi viselkedés milyen kapcsolatban áll a hierarchia alsóbbrendű létezőivel.

Lakoff–Turner (1989) említett művében AZ ALAP NAGY LÁNC metaforát összefüggésbe hozta nagyobb komplex rendszerekkel, mégpedig a társadalommal, az univerzummal, illet-

ve a mindennek fölött álló Istennel. Ez a hierarchia a nyugati kultúrákra jellemző kulturális modell, a KITERJESZTETT NAGY LÁNC, amely tehát a következő részekből tevődik össze:

ISTEN (A ZSIDÓ-KERESZTÉNY HAGYOMÁNYBAN)

KOZMOSZ/UNIVERZUM

TÁRSADALOM

EMBEREK

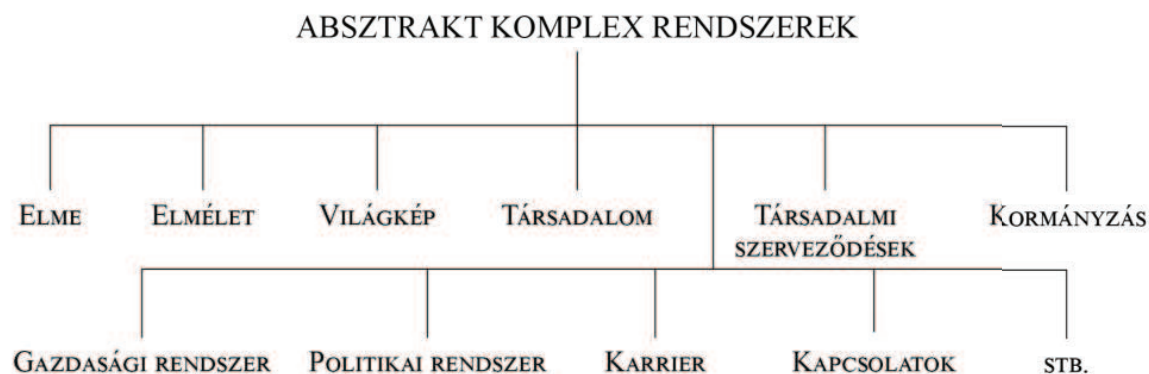
ÁLLATOK

NÖVÉNYEK

KOMPLEX TÁRGYAK

TERMÉSZETES FIZIKAI DOLGOK

Kövecses (2005a) meglátása szerint ezt a rangsort tovább lehet bővíteni, mégpedig az ABSZTRAKT KOMPLEX RENDSZER metaforával, amelyet ő a társadalommal egy szinten helyez el a KITERJESZTETT NAGY LÁNCban. Absztrakt komplex rendszerként tekint a 1. ábrán felsorolt fogalmakra, amelyek legfőbb jellemzői a funkciójuk, stabilitásuk, fejlődésük és az állapotuk.

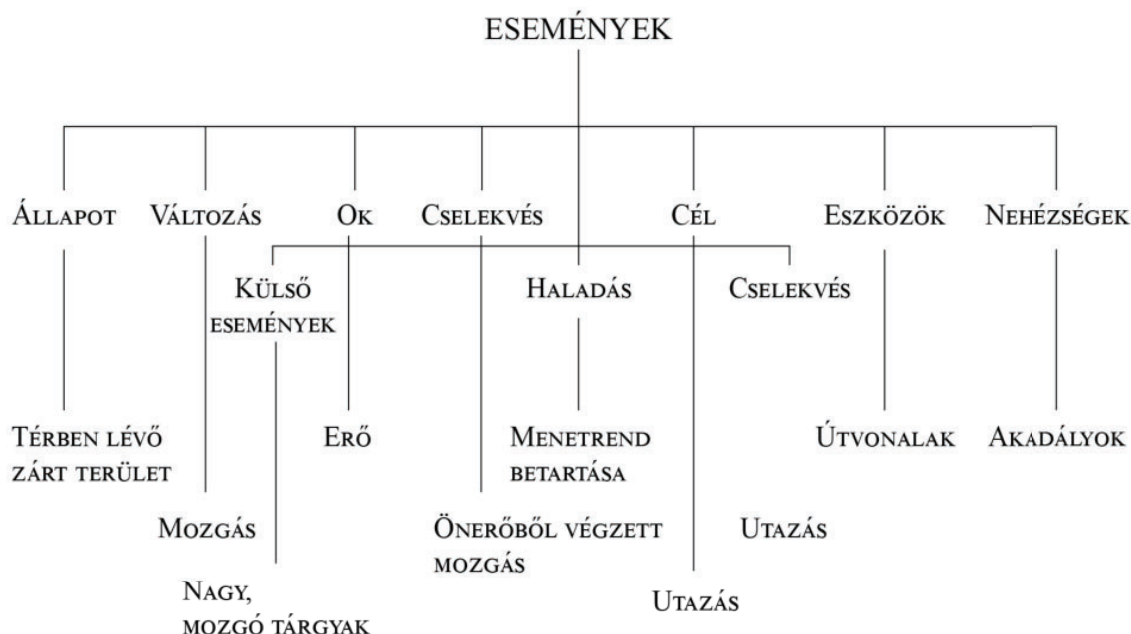

1. ábra. ABSZTRAKT KOMPLEX RENDSZEREK (Kövecses 2005a: 135)

A metaforikus nyelvi kifejezések elemzéséből Kövecses (2005a) azt a következtetést vonja le, hogy az ABSZTRAKT KOMPLEX RENDSZER céltartomány legfőbb forrástartományai a GÉPEK (*nem jól működik a szociális rendszer*), ÉPÜLETEK (*karriert épít*), NÖVÉNYEK (*vállalkozása felvirágzott*) és AZ EMBERI TEST (*az egyház feje*).

Kövecses (2005a) szerint a Lakoff–Turner által kidolgozott hierarchia TÁRSADALOM rétegét az ABSZTRAKT KOMPLEX RENDSZER metafora nem helyettesíti, hanem kibővíti.

A másik nagy metaforarendszer, az ESEMÉNYSTRUKTÚRA, események, állapotok konceptualizációjában vesz részt. Általa értelmezzük azok különböző tulajdonságait, amelyek rendszerét a 2. ábra foglalja össze.

2. ábra. ESEMÉNYSTRUKTÚRA (Kövecses 2005a: 142)

Kövecses (2005a) Lakoff és munkatársaira (Lakoff 1993) hivatkozva a megfelelések rendszerét kissé egyszerűsítve a következőképp írja le (Kövecses 2005a: 142):

1. AZ ÁLLAPOTOK TÉRBEN LÉVŐ ZÁRT TERÜLETEK (*A kórházak sajnos nincsenek jó állapotban.*)
2. A VÁLTOZÁSOK MOZGÁSOK (*Az örületbe kergetett.*)
3. AZ OKOK ERŐK (*Elkeseredésbe döntötte a hír.*)
4. A CSELEKVÉS ÖNERŐBŐL VÉGZETT MOZGÁS (*Megtettük az első lépést.*)
5. A CÉLOK ÚTICÉLOK (*Végül elérte a célját.*)
6. A MÓDSZEREK ÚTVONALAK (*Egy intenzív edzésprogramon keresztül sikerült végre lefogynia.*)
7. A NEHÉZSÉGEK AKADÁLYOK (*Próbáljuk meg megkerülni a problémát!*)

8. A KÜLSŐ ESEMÉNYEK NAGY, MOZGÓ TÁRGYAK (*A történelem áramlatai ismét egymás mellé sodorták a két nemzetet.*)
9. A REMÉLT HALADÁS A MENETREND BETARTÁSA (*Lemaradtunk a projekttel.*)
10. A HOSSZÚTÁVÚ CÉLZOTT TEVÉKENYSÉGEK UTAZÁSOK (*Most már igazán előrébb léphetnél az életben.*)

A metaforák forrástartományyaiból látjuk tehát, hogy az eseményeket konkrét térbeli helyként, fizikai tárgyként, erőként stb. értelmezzük. A konceptualizációs folyamat ebben az esetben csak az egyik irányba működik, az absztrakt dolgokat a konkrét által értjük meg.

Ahogy a későbbi elemzés⁴ során világossá válik, az 'erkölcs' fogalmat tárgyként, élőlényként, absztrakt komplex rendszerként (pl. épület) is konceptualizálhatjuk, ami azt jelenti, hogy a LÉTEZÉS NAGY LÁNCA szűkebb és kiterjesztett verziójának elemei egyaránt részt vesznek az értelmezési folyamatban. Másfelől az ESEMÉNYSTRUKTÚRA metaforarendszer is jelentősen hozzájárul a fogalom konceptualizációjához, mivel annak bizonyos részei is nagy számban részt vesznek forrástartományként a jelentésalkotási folyamatban.

A metaforakutatás szintjei

A metaforakutatásnak három szintjét különböztetjük meg attól függően, hogy konkrétan mi áll a kutató érdeklődésének középpontjában. Kövecses (2005a: 237–243) szerint a három szint a következő:

1. Az egyén fölötti (szupraindividuális) szint: ezen a szinten a metaforákat kontextus nélkül, a beszélőtől elvonatkoztatva vizsgálják a kognitív nyelvészek például szótárak alapján.
2. Az egyén szintje (individuális): a beszélők fogalmi rendszerében létező metaforákkal foglalkozik. Elsősorban a pszicholingvisták és a kognitív pszichológusok kutatási területe.

⁴ Lásd az 5. és 6. fejezeteket.

3. Az egyén alatti (szubindividuális) szint: a kutatók olyan testi és érzékelési tapasztalatokat vesznek szemügyre, amelyek a fogalmi metaforák alapjául szolgálhatnak, motiválják azok létrejöttét (Ekman–Levenson–Friesen 1983; Pfaff–Gibbs–Johnson 1997).

A kognitív nyelvészeti kutatásokat az elméleti nyelvészek többnyire az egyén fölötti szinten végzik. Elemzéseik során azonosítják a különböző nyelvekben fellelhető konvencionális fogalmi metaforákat és azok rendszerét. Ezeket a nyelvészeti kutatásokat a „felülről lefelé” (‘top down’, Stefanowitch 2006) vizsgálati módszerrel végzik, amely szótári példák alapján feltételezi bizonyos fogalmi metaforák létezését.

A szöveggörnyezet ignorálása, és az intuitív példák vizsgálata miatt számos kritika érte a kognitív metaforaelméletet (Alverson 1994; Dobrovolskij–Piirainen 2005; Clausner–Croft 1997; Rakova 2002, Stefanowitch 2006; Steen 1999; Semino 2005, Zinken 2007). Ezekre reagálva véli fontosnak Kövecses (2006a) világosan elkülöníteni a fent említett szinteket, illetve a különböző szinteken történő kutatások célját. Az egyén szintjén ugyanis konkrét metaforikus nyelvi kifejezések beazonosítása történik. Kutatóként tehát a vizsgálat során „alulról felfelé” (‘bottom up’) építkezünk oly módon, hogy

nagyszámú kifejezést (pl. teljes korpuszokat) vizsgálunk meg, a metaforikus kifejezéseket szisztematikusan, egy jól meghatározott protokoll segítségével azonosítjuk be, majd megnézzük, hogyan viselkednek a metaforikus elemek a konkrét szituációban (szemantikai, strukturális, pragmatikai, esztétikai stb. szempontokból), és esetleg egy többlépcsős folyamat végén jutunk el fogalmi metaforák posztulálásához. (ld. például Steen 1999). Az ilyen jellegű vizsgálatokban tehát figyelmünk középpontjában a nyelv és a nyelvi metaforák, valamint ezek viselkedése áll (Kövecses 2006a: 88).

E két vizsgálati módszer kiegészíti egymást, amennyiben célul tűztük ki egy absztrakt fogalom minél pontosabb leírását. A kvantitatív vizsgálatokat intuitív kvalitatív elemzéssel kell kiegészíteni. Ezt az elvet törekszem követni az elemzés során.⁵

⁵ Az elemzés módszereiről és menetéről részletesen lásd a 4. fejezetet.

A metonímiáról kognitív nyelvészeti szemszögből

A metonímiát mint kognitív folyamatot Kövecses–Radden (1998) tanulmányára, illetve Kövecses (2005a: 147–166) könyvének 11. fejezetére támaszkodva kívánom bemutatni. A dolgozat során nem foglalkozom részletesen az ’erkölcs’ metonimikus konceptualizációjával. A fogalmi metonímiákra csak abban az esetben térek ki, ha egy kifejezés értelmezésében a fogalmi metafora mellett metonímiát is vélek felfedezni, illetve ha a metafora metonímiára épül.

A hagyományos felfogástól eltérően a kognitív nyelvészet a metonímiát nem a szavak szintjén, hanem a metaforához hasonlóan fogalmi szinten képzei el. Ebben az értelmezésben a metonímia nem egy nyelvi díszítő eszköz, hanem a konceptualizációs folyamat egyik résztvevője. A metafora fogalmi jellegére Lakoff–Johnson (1980) mutatott rá, majd az ő elméletük bizonyos aspektusait dolgozták tovább, bővítették, finomították további nyelvészek (Lakoff 1987, Lakoff–Turner 1989, Langacker 1991, Kövecses–Radden 1998, Panther–Thornburg 2003 stb.) A kiinduló definíció szerint a fogalmi metonímia olyan kognitív folyamat, „amelyben egy fogalmi entitás, a közvetítő, mentálisan hozzáférhetővé tesz egy, ugyanabban a tartományban vagy idealizált kognitív modellben szereplő másik fogalmi entitást (a célentitást)” (Kövecses, 2005a: 148).

A metonímia idealizált kognitív modelleken (IKM), fogalmi kereteken, tartományon belül a kontiguitás, vagyis érintkezés elve alapján működik. Metonimikus kapcsolat létrejöhet a tartomány és annak részei (RÉSZ AZ EGÉSZ HELYETT, EGÉSZ A RÉSZ HELYETT) között, valamint a tartomány egyes részei (RÉSZ A RÉSZ HELYETT) között is. Ezeknek a metonímiáknak további specializálódása lehetséges attól függően, hogy milyen idealizált kognitív modellen belül (pl. Cselekvés IKM, Irányítás IKM, Alkotás/Létrehozás IKM stb.) hozunk létre metonimikus kapcsolatokat. A metonimikus kapcsolat létrejötte nagyrészt attól függ, hogy a beszélő az entitás mely aspektusát kívánja kiemelni vagy háttérbe szorítani. A folyamat hátterében gyakran a Langacker (1987) féle aktív zóna (’active

zone’) áll. Egy fogalmi keretnek több aktív zónája van, amelyek közül a hangsúlyozandó aktiválódik beszéd közben, így hozva létre EGÉSZ A RÉSZ HELYETT fogalmi metonímiát. Az idevágó, gyakran emlegetett példa alapján szemléltetve a *le-mosatom az autót* mondatban az autónak mint egésznek csak a karosszériájára gondolok, míg a *nem jól működik az autó* mondatban inkább a motor, a futómű, esetleg a fékrendszer meghibásodására utalok. Littlemore (2015) szerint a metonímiára épp azért van szükség, mert a jelentés nem mindig van megfelelően meghatározva abban az értelemben, hogy nem tud mindent kifejezni, ami fontos lehet annak interpretálásához, ezért következtetésekre van szükség annak érdekében, hogy a szándékolt jelentést a kontextusban pontosabban meghatározzuk. Fizikailag nem vagyunk képesek aktiválni egy fogalomról birtokolt összes tudásunkat, ezért csak a fogalom arra a szembejövő aspektusára fókuszálunk, ami hozzáférést biztosít az egész fogalomhoz.

Metonimikus kapcsolat létrejöhet szóalak és a fogalom (‘sign metonymies’), illetve szóalak és a dolog/esemény (‘reference metonymies’) között. Lakoff (1987) azonban ezen túlmenően kiterjeszti a metonímia létezését a kategóriák struktúrájára is. Amennyiben a kategorizáció prototípusok alapján történő elvét elfogadjuk, gyakran előfordul, hogy a kategória prototipikus tagja reprezentálja az egész kategóriát, vagyis RÉSZ AZ EGÉSZ HELYETT metonímia jön létre. Ez a folyamat ad alapot a sztereotípiák, eszményképek kialakulásának.

Brdar–Brdar-Szabó (2007) személynevek figuratív metonimikus jelentését vizsgálták egyik tanulmányukban. Meglátásuk szerint a metonímia, mint egy rendkívül precíz eszköz, egy „fogalmi szike” a szóban forgó személyről birtokolt ismereteinknek csak a megfelelő részét vágja ki (Brdar–Brdar-Szabó 2007: 131). Ezáltal a metonímia hozzásegít bennünket, hogy csak a meghatározott információra koncentráljunk, mintegy gazdaságosabbá téve ezzel a kognitív folyamatok működését, a beszédprodukciót és az értelmezést. Tehát kevesebb energia ráfordításával képesek

vagyunk fókuszálni egy bizonyos információra. Ezt a megállapítást erősíti meg Lechner (2018) egyik kutatása, amelyben erkölcsi eszményképek neveinek metonimikus használatát vizsgálta.

A metonímiákat többen többféleképpen tipologizálták. A Panther–Thornburg (2003) által javasolt tipológia a metonímia funkcióira utal. Alapvető referenciális szerepe mellett meg kell említeni az állító (predikációs) és illokúciós funkcióját is (Kövecses–Radden 1998). Eszerint a metonímiák következő típusait különböztetjük meg:

- referenciális,
- predikatív,
- propozicionális (az előző két típus kombinációja),
- illokúciós
- és a fenti típusok keverékeként létrejött metonímiák (Panther–Thornburg, 2003: 246–47).

A hagyományos értelemben vett fogalmi metonímiák a referenciális csoporthoz tartoznak, így a továbbiakban kizárólag ezt a típust jelzem a metonímia kifejezéssel.

A fogalmi metafora és metonímia között különböző kapcsolat áll fenn, amire a metaftonímia ('metaphtonymy') kifejezés is utal. Panther–Thornburg (2003) Goossensre (1990, 2002) hivatkozva az interakció négy típusát sorolják fel:

1. metafora a metonímiából,
2. metonímia a metaforán belül,
3. demetonimizáció a metaforán belül,
4. metafora a metonímián belül.

Egyes esetekben tehát egyáltalán nem egyszerű eldönteni egy nyelvi kifejezésről, hogy fogalmi metafora vagy metonímia vesz részt a konceptualizációs folyamatban, lehetetlen éles határt húzni a két kognitív művelet között, a két kognitív folyamat együttesen vezet el az értelmezéshez. Az elmélet kritikusai között viszont van olyan, aki szerint a metafora és metonímia közötti határvonal nem mosódik el (pl. Prandi 2017). Kövecses (2020) legújabb könyvében a fogalmi metafora és metonímia árnyaltabb kapcsolatára világít rá.

Érvelése szerint

[...] sok (korrelációs jellegű) metafora a metonímiákból származik, vagyis metonimikus alapokkal rendelkezik. Ami megkülönbözteti álláspontomat a csoport többi támogatójának nézetétől, akik sok metafora esetében a metonímiaalapú megjelenést részesítik előnyben, az az, hogy a metafora és a metonímia közötti kapcsolatot a fogalmi rendszer számos sajátos, ma már ismert jellemzőjére támaszkodva próbálom meg megállapítani (Kövecses 2020: 35).

Magyarázata szerint a korrelációs metaforák esetében a nem metaforikus és a metaforikus szakasz között kell lennie egy metonimikus szakasznak is.

Kulturális modell

Az eddig tárgyalt kognitív műveletek mindegyike összefügg a fogalmi kerettel, ami valójában a „tapasztalataink valamely koherens szegmenséről (pl. entitásokról vagy eseményekről) alkotott strukturált mentális reprezentáció. Ez az jelenti, hogy a fogalmi keret nem más, mint a fogalmi kategória strukturált mentális reprezentációja” (Kövecses–Benczes 2010: 245). A fogalmi keretet a szakirodalomban másképp is nevezik, pl. idealizált kognitív modell, tartomány, séma stb. Ezek közül egyik a kulturális modell.

Coulson pontosítja ezt a definíciót, szerinte „a kulturális modell a fogalmi keret ('frame') egy speciális formája, amely a szociálisan releváns témákkal foglalkozik.”⁶ (Coulson 2006: 189). Sharifian (2006) meglátása a témával kapcsolatban az, hogy a kognitív műveleteket, amelyek az egyén szintjén működnek, ki lehet terjeszteni csoportok, szubkulturák, kultúrák kogníciójának szintjére is, amit kulturális konceptualizációnak (Sharifian 2006: 12) nevezünk. A kulturális konceptualizáció az egy kultúrához tartozó egyé-

⁶ “Cultural models are a special kind of frame that deals with socially relevant topics” (Coulson 2006: 189).

nek különböző térben és időben történő interakciójából válik nyilvánvalóvá. Ebben a folyamatban központi szerepük van a kulturális modelleknek. Amennyiben egy fogalom kulturális modelljét akarjuk felépíteni, meg kell találnunk a fogalmi kategória prototipikus tagját, amely reprezentálódik a kulturális modellben. Ez nyelvenként változó lehet, ezért nevezzük kulturális kognitív modellnek (Lakoff–Kövecses 1987).

A kognitív nyelvészek és antropológusok körében heves vita alakult ki arról, hogy a kulturális modelleket hogyan építjük fel. Quinn (1991) szerint a fogalmi metaforák csupán visszatükrözik a kulturális modelljeinket, míg mások (Lakoff–Johnson 1980, Johnson 1987, Kövecses 1999, 2005b) mellett érvelnek, hogy a fogalmi metaforák alkotják kulturális modelljeinket. Quinn a 'házasság' fogalmát vizsgálva demonstrálta nézeteit. Azt vallja, hogy a házasság elvárásokon alapszik, amelyek abból erednek, hogy az amerikaiak a szerelemről birtokolt kulturális modelljüket rávetítik a házasság intézményére. Érvelése során kitér arra is, hogy az elvont fogalmakat nem feltétlenül metaforák által értjük meg, azokat értelmezhetjük szó szerint is. Quinn (1991) szerint a kulturális modelleket alapvető fizikai tapasztalataink strukturálják, amelyekhez később rendelünk hozzá metaforákat, tehát azok alapvetően szó szerintiek voltak, és aztán lettek figuratívak.

A fent leírtakat és Quinn elméletét összhangba hozva Kövecses (2005a) úgy gondolja, hogy fogalmi rendszerünk egy része elvont fogalmakból áll, amelyek értelemezése során fogalmi metaforákat alkalmazunk. Azok azonban olyan mértékben konvencionalizálódtak az egyén fölötti szinten, hogy azok jelentését már szó szerintinek hisszük.

Alternatív konceptualizáció

Az alternatív jelző arra utal, hogy a konceptualizáció többféle módon történhet, vagyis bizonyos entitás, szituáció jelentését eltérő módon konstruálhatjuk. „A konstruálás egy esemény, egy jelenet feldolgozó (elemző) megértése és fogalmi megalkotása valamilyen módon, több lehetséges módozat közül” (Tolcsvai Nagy 2011: 31). Az értelmezés konstruálási műve-

letek által megy végbe, amelyeket Croft–Cruse (2004) négy fő csoportra oszt fel: a) figyelemmel kapcsolatos folyamatok, b) ítéletalkotás és összehasonlítás, c) perspektívával összefüggésben lévők, d) átfogó képet eredményező műveletek. Továbbiakban ennek a felosztásnak megfelelően mutatom be a címben jelzett folyamatot.

Figyelem

Amennyiben emberi kommunikációról (verbális vagy nonverbális) beszélünk, szót kell ejtenünk a figyelem fogalmáról, hiszen a kommunikációban részt vevők irányítják egymás figyelmét. A figyelemirányítás egyik legfőbb és leghatékonyabb eszköze a nyelv (Tátrai 2011).

A figyelmet mint konstruálási műveletet négy szempont szerint jellemezhetjük. Egy entitás vagy szituáció aspektusai, illetve egy fogalmi keret elemei közül azt helyezzük előtérbe, az kerül a figyelem fókuszába, ami a legközvetlenebb hozzáférést nyújt a célentitáshoz. Amikor tehát a figyelem fókuszaról beszélünk, valójában fogalmi metonímia vesz részt a konceptualizálási folyamatban.

Természetes kognitív képességünk, hogy a konstruálási folyamat során a figyelem fókusza körül lévő közvetlen hatókört használjuk fel. A 'szem' fogalom közvetlen hatóköre a 'fej' és nem a 'test', tehát ha a szemről beszélünk, azt inkább a fejen, illetve a fejen lévő más testrészek viszonylatában helyezzük el, mint a testen.

A figyelem részletessége arra utal, hogy egy szituációról részletes vagy csak elnagyolt elképzelésünk van. Egy kommunikációs helyzetben figyelhetünk egy dologra dinamikusan, illetve statikusan. E két fogalmat Talmy (2000a) és Langacker (1987) írja le részletesen. Langacker ebben az összefüggésben megkülönbözteti a szekvenciális és az összefoglaló szkennelést. Egy dinamikus helyzetet szekvenciálisan, míg egy statikusát összefoglalóan konceptualizálunk. Ennek megfelelően osztja fel fogalmi rendszerünk elemeit két csoportra, a dolgokra (főnevek) és relációkra (igék, melléknévek, határozószók).

Ítéletalkotás és összehasonlítás

E két fogalom alatt Croft–Cruse (2004) olyan mindennapi konstruálási műveleteket ért, mint pl. a kategorizáció, fogalmi metafora, metonímia stb. Mivel ezekről már volt szó korábbi alfejezetekben, ebben az alpontban csak az alak-háttér elrendezésről kívánok részletesen írni.

Ez a konstruálási művelet elsősorban az entitások térbeli elhelyezésében nyújt segítséget. Ebben az aszimmetrikus kapcsolatban az alak mindig fontosabb a háttérrel szemben. Hogy egy szituációban mit választunk alaknak és mit háttérnek, elsősorban azok tulajdonságaitól függ. Az alak kisebb, mobilisabb, felépítésében egyszerűbb, szembetűnőbb, a tudatban kevésbé beágyazott, elhelyezkedése kevésbé ismert. A háttér ezzel szemben nagyobb, stabilabb, felépítésében komplexebb, kevésbé szembetűnő, a tudatban mélyebben beágyazott, elhelyezkedése jobban ismert (Kövecses–Benczes 2010: 150). Az értelmezési folyamat során minden különösebb kognitív erőfeszítés nélkül döntjük el bizonyos dolgokról, hogy alakként vagy háttérként „kell-e” funkcionálniuk. Ez a művelet nemcsak a szavak szintjén, hanem az összetett mondatokban a szintaxis szintjén is működik.

Perspektíva

Perspektíváról beszélve, három kognitív folyamatról kell szót ejtenünk, a nézőpont, a deixis és a szubjektivitás/objektivitás mibenlétéről és ezeknek a konceptualizálásban betöltött szerepéről.

Egy szituációt több szemszögből, nézőpontból szemlélhetünk nemcsak térbeli síkon gondolkodva, hanem attól elvonatkoztatva is. „A nézőpont legáltalánosabban a beszélő és a tárgya viszonyaként határoztatik meg” (Tolcsvai Nagy 2011: 34). Attól függően, hogy milyen nézőpontból szemléljük az adott szituációt, eltérően konceptualizálhatjuk ugyanazt az eseményt. A *Nőttek a kamatok* mondat kapcsán az a személy, aki a pénzét bankban kötötte le, örül, míg aki hitelt törleszt, nem feltétlenül boldog.

A deixist a beszédshituáció elemei, mégpedig a beszédshituáció helye és ideje, a beszélők személye, illetve az ők háttértudása határozza meg, amelyeket a nyelvtani elemeken (határozószavak, névmások) kívül pl. az igeidő is jelezhet. Ezeket „deiktikus központnak” (Kövecses–Benczes 2010: 153) nevezzük.

Minden eseményt értelmezhetünk szubjektíven és objektíven is (Langacker 1987) a beszélő shituációban betöltött szerepétől függően. Amennyiben benne vagyunk a shituációban, tehát szubjektivitásról van szó, arra gyakran névmással utalunk, ha viszont a beszédshituációt objektíven értelmezzük, akkor az eseményt külső szemlélőként nem saját magunkhoz, hanem egy független szereplőhöz viszonyítjuk.

Átfogó kép

Az átfogó kép kifejezés ugyancsak három értelmezési műveletet foglal magában, mégpedig a strukturális sematizációt, az erődinamikát és a relációt, amelyek révén megragadjuk a tárgyak vagy események „általános szerkezetét” (Croft–Cruse 2004).

A strukturális sematizáció során bizonyos tárgyakat elhatárolunk a környezetükben lévő többi tárgytól. Ebben az értelmezési folyamatban nagy szerepet játszik a képi séma és struktúra, vagyis bizonyos tárgyak szerkezetéről, alakjáról stb. birtokolt tudásunk. Ezt nemcsak konkrét tárgyak, hanem elvont fogalmak metaforikus konceptualizálásakor is felhasználjuk.

Mivel az ERŐDINAMIKA az ’erkölcs’ fogalom konceptualizálásában központi szerepet játszik, ezt a témát részletesen a 5. fejezetben fejtem ki.

A fent leírtak tehát mind azt bizonyítják, hogy bizonyos entitásokat, eseményeket, shituációkat több szempontból is eltérő módon értelmezhetünk. Ezek a konstruálási műveletek változhatnak az egyén szintjén, szubkultúrák, kultúrák szintjén. Az értelmezési folyamat a nyelvben manifesztálódik. Ugyanazt a tartalmat a különböző nyelvek eltérő módon fejezik ki, ami által arra következtethetünk, hogy bár a fogalmi tartalom nem változott, mégiscsak eltérő a konceptualizálási folyamat.

Nyelvi relativizmus: nyelv, gondolkodás és kultúra viszonya

A nyelv, gondolkodás és kultúra összefüggéseit boncolgatva, mindenképp meg kell említeni a nyelvi és gondolkodási relativizmus fogalmát.

A nyelvi relativizmus szerint a kultúrák közötti nyelvi eltérések nem véletlenszerűek, hanem jelentőségük és következményük van. Az elmélet két legfőbb képviselője Edward Sapir és Benjamin Whorf, nevükből ered az elmélet ismert elnevezése, a Sapir-Whorf-hipotézis (Whorf 1956). Ennek legfontosabb alappillére, hogy kapcsolatot feltételez a nyelv és a nyelvet beszélő egyén kultúrája között. Az elmélet erős változata a nyelvi determinizmust hangsúlyozza, amely azt jelenti, hogy a nyelv meghatározza a gondolkodásunkat, a nyelvi változatosság gondolkodásbeli eltéréseket okoz, és a gondolkodásbeli eltérések a nyelvi változatosságra vezethetők vissza (Fekete-Pléh 2008: 182). Ha ez így lenne, akkor nem lennénk képesek megtanulni idegen nyelveket, valamint gondolkodásunk anyanyelvi determináltsága miatt képtelenek lennénk fordítani különböző nyelvek között. Saját bőrünkön tapasztaljuk azonban, hogy ez nem így van, vagyis a nyelvi determinizmus elmélete nem helytálló (Kövecses-Benczes 2010: 36).

A nyelvi relativizmus gyenge verziója szerint az adott nyelv bizonyos aspektusai befolyásolják a nem nyelvi viselkedéseinket, beleértve a gondolkodásunkat is (Fekete-Pléh 2008: 182). Számos kutatás (Berlin-Kay 1969, Boroditsky és társai 2003, Lucy-Levinson 1992, 1996) igazolja az állítás helytállóságát, mégis merülnek fel kételyek az elmélettel kapcsolatban.

Lakoff-Johnson (1999) bevezeti a gondolkodási relativizmus fogalmát, amely szerint azt állítják, hogy az eltérő metaforahasználat gondolkodásbeli különbségeket okoz. Ténylegesen máshogy gondolkodnak-e akkor a németek az erkölcsről, mint pl. a magyarok? Vagyis a kultúra specifikus eltérései a konceptualizációban kognitív különbségeket okoznak-e? A kérdés máshogy megfogalmazva: a metaforák szintjén meglévő kultúraspecifikus variabilitás gondolkodásbeli különbség-

hez vezet-e, vagy csupán az adott nyelv kifejezésrendszerét színesíti? Lakoff–Johnson (1999) rendszerében a fogalomalkotási különbségek kognitív változatosságot eredményeznek. Ilyen értelemben Lakoff–Johnson felfogásában tovább él a nyelvi relativizmus.

Összefoglalás

Az elméleti rész ezen fejezetében a kognitív nyelvészet elméleti alapjait foglaltam össze, részletesen kitérve azokra a fogalmakra, amelyek az elemzés során központi szerepet játszanak. Tisztáztam a konceptualizációs folyamatban részt vevő kognitív műveletek – a kategorizáció, fogalmi metafora, fogalmi metonímia, jelentésintegráció, valamint a kulturális modellek – fogalmait, illetve az alternatív konceptualizáció különböző értelmezési konstruálási műveleteit is.

Mivel az elemzés során kiemelt jelentőségű a fogalmi metaforaelmélet, a fejezet fő részét ez képezte. A rövid történelmi és fejlődési áttekintést követően szót ejtettem a metafora részeiről, alapjáról, típusairól és a metaforarendszerekről.

Végezetül a nyelv, gondolkodás és kultúra összefüggéseire világítottam rá a nyelvi relativizmus és gondolkodási relativizmus fogalmak tisztázásával.

2. A METAFORAALKOTÁS KONTEXTUÁLIS TÉNYEZŐI

A metaforikus jelentés nem vezethető le egyszerűen a fogalmi metaforából, a leképezések rendszeréből, a metaforikus következményekből vagy következtetésekből. A metafora interpretációja kontextusban történik, a kontextus változása által változhat a metaforikus nyelvi kifejezés, illetve a bázisát képező fogalmi metafora is, tehát azok szoros összekötetésben vannak.

A konceptualizáció tekintetében variabilitást tapasztalunk, a konceptualizált fiziológiai mechanizmusok viszont univerzálisak. Ezt Kövecses (2000: 183) „testi alapú szociális konstrukcionizmusnak” (‘body-based constructionism’) nevezi. A kifejezés gyakorlatilag az univerzalizmust és a korlátozott relativizmust hozza összefüggésbe (Fekete–Pléh 2008: 186). Azon generikus szintű metaforáink tehát, amelyek testi/fiziológiai tapasztalatainkra épülnek univerzálisnak vagy közel univerzálisnak tekinthetők. A specifikus szinten azonban kimutathatók a kulturális különbségek (Kövecses 2010: 292). Kulturális különbségeket két szinten figyelhetünk meg: kultúrák közötti (interkulturális), illetve kultúrán belüli (intrakulturális) eltérésekről beszélhetünk (Kövecses 2015).

A kontextus fogalmáról

A kontextus tudományának a pragmatikát szokás nevezni, de ez a fogalom sokkal szélesebb körben kutatott a nyelvészeti diszciplínákban, s mindegyik saját elméleti keretének megfelelően fogalmazza meg annak lényegét, funkcióját.

Kognitív nyelvészeti megközelítés

A fogalmi metaforaelmélet megjelenése óta számos kritika érte az elméletet, amelyek közül egyik arra vonatkozik, hogy a metaforakutatások figyelmen kívül hagyják, ignorálják a

valós diskurzust, tehát nem kontextualizált nyelvi példák alapján következtetnek fogalmi metaforákra. Erre a kritikára reagált többek között Kövecses (2005b, 2006a, 2010, 2012, 2021), aki kifejti, hogy a kognitív nyelvészet szempontjából a kontextus elsősorban a metafora variálódásának, a nyelvi kreativitás forrásának tekinthető, és bevezeti a kontextus által indukált kreativitás ('context-induced creativity') fogalmat, azokat a metaforákat pedig, amelyek a kontextushatások által jöttek létre, kontextus által előhívott metaforáknak ('context-induced metaphors') nevezi (Kövecses 2010: 657).

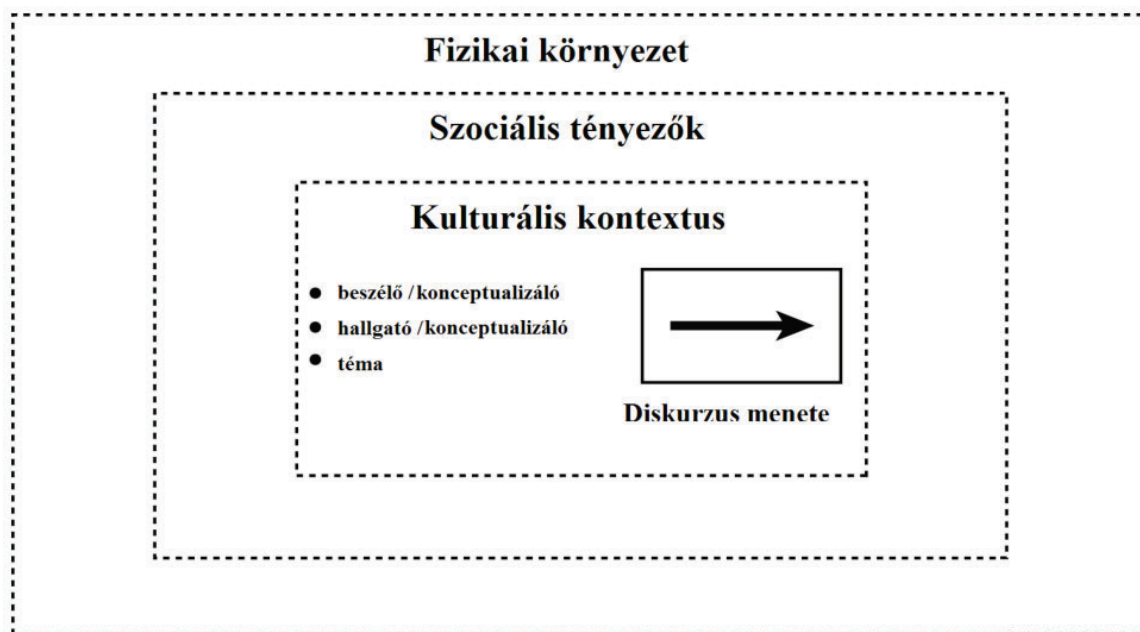
Megkülönböztetünk globális és lokális kontextust. A globális kontextushoz sorolhatjuk a fizikai környezetet, a szociális faktorokat, a kulturális kontextust, a megkülönböztető történelmi események (vagy akár személyes életpasztalat) során szerzett emlékeket és a megkülönböztető érdeklődést. Ezek az összetevők előfordulhatnak egy tágabb vagy szűkebb értelemben vett közösség szintjén, valamint az egyén szintjén egyaránt. Gondolhatunk itt egy ország földrajzi fekvéséből adódó környezeti tényezőkre (élővilág, klíma, domborzat stb.), társadalmi rendszerére, ugyanazon közösséghez tartozó egyének kulturális szokásaira, történelmi eseményekre, amelyek az emlékezetben kódoltan befolyásolhatják fogalmi rendszerünket.

A lokális kontextus magában foglalja a közvetlen fizikai környezet elemeit, a diskurzus részvevőiről birtokolt tudást, a közvetlen kulturális kontextust és a közvetlen nyelvi kontextust. Gyakran nehéz pontosan elválasztani a különböző tényezőket, a globális és lokális kontextust egy kontinuumként kell elképzelni (vö. Kövecses 2010: 661), amelynek elemei együttesen fejtik ki hatásukat.

A 3. ábra kiválóan illusztrálja a metaforikus konceptualizációban jelentős szerepet játszó faktorokat.

A kognitív nyelvészeti kutatásokra az jellemző, hogy a vizsgált nyelvi anyag alapján következtetnek a kontextusra. Megpróbálják rekonstruálni azokat a körülményeket, tényezőket, amelyek befolyásolták a vizsgált metaforikus nyelvi ki-

fejezés létrejöttét, vagyis a kontextust eszközként használják fel arra, hogy a metafora motiváltságára fényt derítsenek. A nyelv irányából közelítik meg a kontextust (Illés 2012: 23).

3. ábra. Kontextus a kognitív nyelvészet szemszögéből
(Kövecses 2010: 661, az ábra szövege a szerző fordítása)

Kognitív pragmatikai kontextus-felfogás

A pragmatika némileg módosítja a kognitív nyelvészek kontextusfelfogását. Kutatói először is abból indulnak ki, hogy a kontextust megkülönböztetik a szituációtól, központi fogalmuk pedig a relevancia. Alaphipotézisük, hogy a kontextus nem a rajtunk kívüli világban, hanem az elménkben van. A kontextus nem előre adott, létrehozásához szükség van a szituációban részt vevő egyének konstruktív tevékenységére (Tátrai 2004: 480). Widdowson (2007) szerint a kontextus nem az, amit felfogunk, észlelünk egy szituációban, hanem amit relevánsnak ítélünk meg, vannak a szituációnak olyan elemei is, amelyeket bár észlelünk, értelmezési folyamatunk során nem tartunk relevánsnak. A relevanciát tehát a szituációban részt vevők teremtik meg (Widdowson 2007: 19). Kontextuselméletére alapozva megkülönbözteti a mondatot és a megnyilatkozást, ez utóbbi nemcsak kontextusfüggő, de

a kontextus által meghatározott is (Widdowson 2004: 37). A pragmatikai kutatások szempontjából nem az a fontos, hogy milyen elemekből épül fel a kontextus, hanem az a mód, ahogyan a szituációban résztvevők kiválasztják azokat az elemeket, amelyekből felépítik azt.

A különböző elméletek tehát egyetértenek abban, hogy a kontextus a külső körülmények belső mentális reprezentációja. Abban is konszenzus figyelhető meg, hogy a nyelvi kifejezések értelmezése során nagy jelentőséget tulajdonítanak az előzetes ismereteknek, valamint az interakcióban részt vevő személyek közös háttértudásának. E nélkül ugyanis sikertelen a kommunikáció. Különbség rejlik abban, hogy míg a kognitív nyelvészet a nyelvtől indul a kontextus felé, és azt vizsgálja, hogy egy metafora hogyan, minek a hatására jelenik meg a diskurzusban, addig a pragmatikai kutatások azt vallják, hogy az interakció résztvevői a kontextus alapján építik fel a nyelvi anyagot (Lechner–Husztai 2021b).

A kultúra mint kontextus

Ha a nyelv és gondolkodás közötti összefüggéseket vizsgáljuk, számításba kell vennünk a kultúrát is, amely a nyelvi megnyilvánulások kontextusaként értelmezhető. A nyelv, a gondolkodás és a kultúra együttesen vesznek részt a jelentésalkotási folyamatban.

Kövecses (2010c) a kultúrát a következőképp definiálja:

Kultúráról akkor beszélünk (legyen az kicsi vagy nagy), amikor emberek egy csoportja, akik bizonyos társadalmi, történelmi és fizikai környezetben élnek, többé-kevésbé azonos módon értelmezik tapasztalataikat¹ (Kövecses 2010c: 740).

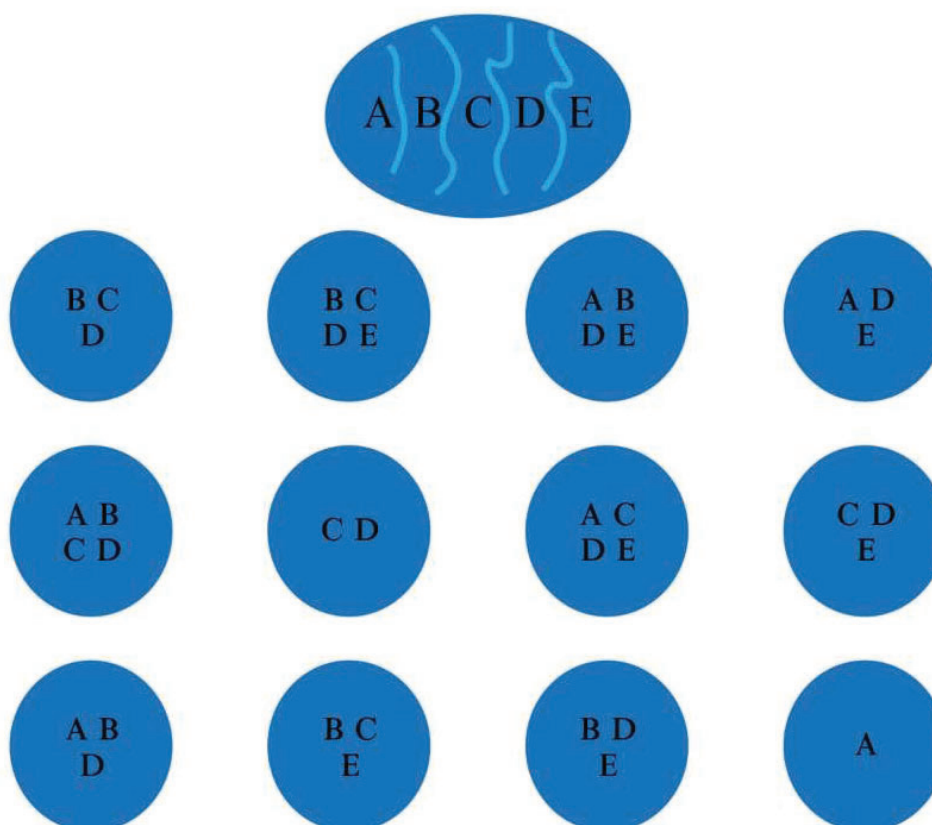
¹ “We have a culture (be it small or large) when a group of people living in a social, historical, and physical environment make sense of their experiences in a more or less unified manner” (Kövecses 2010c: 740).

A kultúra tehát magába foglalja egy embercsoport tapasztalatait szociális, történelmi, fizikai környezetéről, tehát az egy kultúrához tartozó egyének közösen hoznak létre jelentést. Valakiről akkor mondható el, hogy tagja egy bizonyos kultúrának, ha sikeresen részt vesz a jelentésalkotási és -interpretálási folyamatban (Kövecses 2015). A jelentésalkotási szerveink, mégpedig az agy, ahol a kognitív folyamatok végbe mennek, és a test, amely értelmezhetővé teszi számunkra a nyelvi és nem nyelvi jeleket, együttesen működnek a fizikai és szociális környezetünkben, amitől a jelentés valójában kontextus- és kultúrafüggőnek mondható.

Az absztrakt fogalmakat testünknek megfelelően konceptualizáljuk, tehát beszélhetünk testesültségről ('embodiement'), viszont a különböző kultúrák különböző tapasztalati fókusszal ('meaning focus') rendelkeznek. A kognitív nyelvészet álláspontja szerint e két fogalom nem zárja ki egymást, hanem közösen vesz részt a konceptualizációs folyamatban. Ez az oka, hogy bizonyos fogalmak konceptualizálása során például más forrástartományt preferálunk kultúrától függően.

Sharifian (2008) a kogníciót nem kizárólag az egyén, hanem kulturális csoportok szintjén képzei el, és bevezeti az emergens kulturális kogníció ('emergent cultural cognition') fogalmát. Meglátása szerint „egy kulturális csoport tagjai közötti térben és időben történő interakciókból létrejön egy emergens rendszer, ami valójában a kogníció²” (Sharifian 2008: 111). A kulturális kogníció heterogén abban az értelemben, hogy heterogén eloszlású az egy kulturális csoporthoz tartozó egyének tudatában. Ez a rendszer térben és időben generációról generációra dinamikusan változhat. Ezt ábrázolja a 4. ábra.

² “[...] what is being described as cognition here is an emergent system resulting from the interactions between the members of a cultural group across time and space” (Sharifian 2008: 111).

4. ábra. Az emergens kulturális kogníció (Sharifian 2008)

Az emergens kulturális kognícióra tekinthetünk komplex adaptív rendszerként is. A kogníció ilyen rendszerként két szinten történhet meg: globális és egyéni szinten. Az egyénnek kettős szerepe van ebben a folyamatban: egyrészt az egyén szintjén történik meg a kulturális kogníció, amely az egyén által fejlődhet, terjedhet, erősödhet; másrészt az egyén teljesítményét erősítheti vagy meghatározhatja a kulturális kogníció, amely jellemző a kulturális csoportra. Tehát az egyének szerepe egy csoporton belül valójában körkörös ok-okozati viszonyhoz hasonlítható (Sharifian 2008).

A kulturális kogníció egyik közvetítő közege a nyelv, amely eltérő lehet a kogníció különbözőségéből adódóan. Ezek a különbségek a nyelv több szintjén, pl. fogalmi metaforák/metonímiák vagy azok nyelvi megnyilvánulásai terén is megmutatkozhatnak.

Az 'erkölcs' fogalomról birtokolt tudás is fogalmi elemek (metaforák, metonímiák, kategóriák stb.) formájában van je-

len a magyar és a német nyelvű közösségek elméjében. Ez a kulturálisan determinált tudás (kulturális kogníció) nyelvükben manifesztálódik az egyén vagy a csoport szintjén egyaránt.

A metaforák kulturális különbségei

A metaforák variálódásának okaként a kognitív nyelvészek (Lakoff–Turner 1989; Kövecses 2005b, 2010c, 2012, 2015; Sharifian 2006, 2008) elsősorban a kontextust nevezik meg, amelynek kettős szerepe van a jelentésalkotási folyamat során. Egyrészt variálódásra ad lehetőséget, másrészt viszont korlátozó funkciója van. Kövecses (2005b) bevezeti a koherencia kényszere ('pressure of coherence') kifejezést, amely kettős kényszerűséget jelent az interakciókban résztvevőkre nézve: jelentésalkotási folyamatunk során összhangban kell lennünk a) saját testünkkel, b) illetve a kontextussal is.

Jelen alfejezetben elsősorban Kövecses (2015) munkája alapján mutatom be a variálódás dimenzióit, aspektusait, illetve lehetséges okait.

A metaforák között több síkon megfigyelhetünk különbségeket. Beszélhetünk

- kultúrák közötti (interkulturális),
- kultúrán belüli (intrakulturális),
- egyéni,
- történelmi,
- és fejlődési / életkori eltérésekről.

Az eltérések különböző módon jelentkezhetnek mind-egyik dimenzióban. Egyes fogalmi metaforákban eltérő lehet a forrás- és céltartomány, valamint a közöttük lévő kapcsolat, a tapasztalati alap, a metaforikus nyelvi kifejezések, a leképezések rendszere, metaforikus következmények, nem nyelvi realizációk, blendek és kulturális modellek. Ezek lehetnek a variálódás okai és elszenvedői is.

A variálódás okaként két faktort nevezhetünk meg: a különböző tapasztalatot és a különböző kognitív stílust.

Előbbi magába foglalja a kontextustudatosságot, a különböző emlékezetet és érdeklődést. A kontextustudatosságot

az határozza meg, hogy mennyire vagyunk tisztában a fizikai, szociális, kulturális, valamint a kommunikációs szituáció közvetlen tényezőivel. A különböző emlékezet magába foglalja mindazokat a tárgyakról, eseményekről birtokolt emléképeket, amelyeket egy közösség tagjai vagy maga az egyén megoszt. Az eltérő érdeklődés arra az általános attitűdre utal, ahogyan csoportok vagy egyének cselekednek vagy hajlamosak cselekedni a világban. A tapasztalati alap kihat globális és lokális szinten. A globális kontextus az az általános tudás, amelyet egy közösség tagjai birtokolnak, és amely hatással van minden közösségi tag metaforahasználatára. A lokális kontextus ezzel szemben az a specifikus tudás, amely egyes szituációkban bizonyos személyekre vonatkozik.

A kognitív stílus az a mód, ahogyan a csoport tagjai a számukra elérhető kognitív folyamatokat kihasználják. Ide tartoznak az alternatív konceptualizáció alfejezetben már tárgyalt tapasztalati fókusz, nézőpont, metafora vs. metonímia preferencia, feltűnőség, kidolgozottság, konvencionalitás stb.

Kultúrák közötti variálódás

Szinte természetesnek tűnik számunkra, hogy különböző kultúrák bizonyos absztrakt fogalmakat eltérő módon konceptualizálnak, beleértve azt is, hogy eltérő fogalmi metaforákat használnak.

A fogalmi metaforák között vannak közel-univerzálisnak mondható metaforák, amelyek szinte minden kultúrában jelen vannak. Ilyen például a DÜHÖS EMBER NYOMÁS ALATT LÉVŐ TARTÁLY metafora, amely több különböző nyelvcsaládhoz tartozó nyelvben is kimutatható (Kövecses–Szelid–Nucz–Blanco-Carrion–Akkök–Szabó 2015). Az efféle metaforákat, amelyeknek generikus szinten azonos sémájuk van, de azt specifikus szinten minden kultúra megtölti saját magának tartalommal, kongruens metaforáknak ('congruent metaphors') nevezzük (Kövecses 2005b: 68).

Az alternatív metaforák ('alternative metaphors') az alternatív konceptualizáció adta lehetőségek eredményei. A témával részletesen foglalkoztak Heine és társai (Heine 1995,

1997). Kutatásaikat főként a térbeli viszonyokkal kapcsolatosan végezték, amelyek legfőbb tapasztalati alapja az emberi test, amely alapvetően univerzális, mégis az öt alapvető térbeli viszony (RAJTA, ALATTA, ELŐTTE, MÖGÖTTE ÉS BENNE) konceptualizálása során az afrikai és csendes-óceániai népek nyelvében jelentős eltéréseket figyeltek meg. Az ALATT térbeli viszonyt pl. előzőek a fenékhez, míg utóbbiak a lábhoz kapcsolják. A különbségek forrása nem más, minthogy az emberi test a konceptualizációs folyamatban háromféle módon jelenhet meg. Szolgálhat viszonyítási alapként 1) csak maga az emberi test, 2) a test és a környezete közötti térbeli viszony, valamint 3) a kiterjedt test séma. Különböző kultúrákban eltérő orientációs metaforákat figyelhetünk meg attól függően, hogy melyik viszonyítási alapot használják. Ha magát az emberi testet, akkor a FENT konceptualizálásakor a fej, a LENT esetében pedig a láb szolgál viszonyítási alapként. Ha viszont a test és környezete közötti térbeli viszonyt tartják szem előtt, akkor a FENT a környezetben fent lévő dolgokhoz, például égbolt, felhő, míg a LENT a lent lévő entitásokhoz, pl. föld, talaj kapcsolódik (Kövecses–Benczes 2010).

Egy fogalom konceptualizálása során több forrástartomány is elérést biztosíthat a céltartományhoz, illetve ugyanazon forrástartomány által több céltartomány is elérhetővé válik. Az egyes kulturális közösségek nyelvhasználatában tehát eltérő lehet a forrás- és céltartományok preferálása, ezáltal eltérő fogalmi metaforák fordulhatnak elő. Ezt nevezzük preferált konceptualizációnak ('preferential conceptualization', Kövecses 2005b: 82). Mindemellett léteznek teljesen egyedi cél- illetve forrástartományok is, amelyek a beszélők nyelvi kreativitásából fakadnak. Újszerű forrástartományok gyakran jelennek meg irodalmi művekben. Ady Endre „Héja-nász az avaron” című versében a 'szerelem' értelmezése során megfigyelhetünk a köznapi gondolkodásra is jellemző fogalmi metaforákat, például A SZERELEM UTAZÁS, A SZERELEM HÁBORÚ, viszont a szerelmes pár újszerű formában jelenik meg A SZERELMESEK HÉJÁK metafora formájában (Kövecses 2005a).

Kultúrán belüli variálódás

Bármely társadalom sokrétűségét, ezáltal gondolkodásbeli sokszínűségét nem vonhatjuk kétségbe. Szociológiai, antropológiai, szociolingvisztikai kutatások bizonyítják, hogy különböző dimenziók mentén eltérések mutatkozhatnak az egyének nyelvhasználatában és a konceptualizációs folyamatukban is, mivel eltérő tapasztalatokkal rendelkeznek.

A variálódás dimenziói tehát: szociális (férfi vs. nő, idős vs. fiatal, középosztály vs. munkásosztály stb.), etnikai (különböző nemzeti kisebbségek többségi társadalmakban), vallási (katolikus, református, hinduista stb.), stílusbeli (a beszélgetés témája, közege, hallgatóság stb.), szubkulturális (pl. vallási csoportok, irodalmi műhelyek, egyazon foglalkozású emberek csoportja), diakrón (történelmi-, nyelvtörténeti fejlődés), fejlődési (különböző életkor: gyerek, kamasz, felnőtt, idős), egyéni (saját élettörténet, élettapasztalat). Egy nyelvi közösség tagjainak metaforahasználata persze nem csak egy dimenzió mentén jellemezhető. Az egyén lehet egyidejűleg több csoport tagja, ezáltal bizonyos szempontból egyik, míg más sík mentén más tényező határozza meg a konceptualizációs folyamatot. A különböző dimenziók tehát nem egymástól elszigetelten, hanem együttesen alakítják ki, hogy bizonyos szituációkban melyik metaforát használják. A dimenziók együttes hatására alakul ki egyes beszélők tapasztalati alapja, illetve kognitív stílusa.

Összefoglalás

A második fejezetben elsősorban a kontextus fogalmával foglalkoztam a kognitív nyelvészet és kognitív pragmatika alapvető állásfoglalását követve. Emellett a nyelv-gondolkodás-kultúra hármas rendszerben a harmadik összetevőt vizsgáltam meg. A kultúrát a nyelvi megnyilvánulások kontextusaként, valamint emergens és komplex adaptív rendszerként is értelmezhetjük. A kutatás során elsősorban az előző értelmezést tartom szem előtt.

Kiemelten foglalkoztam a globális és lokális kontextussal, amelyeket a metaforák variálódásának egyik legfőbb forrása-ként neveztem meg. A kontextusnak viszont korlátozó szerepe is van, hiszen a jelentésalkotási folyamatban részt vevőknek a kontextus kényszerűségének is meg kell felelniük.

A variálódás okai mellett szó volt annak dimenzióiról és aspektusairól is. Az alfejezet végén a kultúrák közötti és kultúrán belüli variálódásra tértem ki részletesebben, hiszen a könyv második részében felvázolt elemzés szempontjából ez a téma kiemelten fontos.

3. AZ ERKÖLCS

Az alábbi fejezetben az 'erkölcs' fogalmát járom körül a különböző tudományágak (filozófia, teológia, nyelvészet) megközelítéséből. Részletesen foglalkozom azzal, hogy az előzőekben tárgyalt fogalmi metaforaelmélet milyen módon nyújt segítséget a megnevezett fogalom konceptualizációjának vizsgálata során. Az 'erkölcs' fogalmát a magyar és a német nyelvben az általam választott, nyelvi korpuszon végzett alulról felfelé építkező módszerrel mindezidáig nem tárták fel. A jelen fejezetben bemutatásra kerülő lakoffi és johnsoni amerikai erkölcskoncepció egy felülről lefelé történő vizsgálat eredménye. Felmerül azonban a kérdés, hogy az általuk megállapított fogalmi metaforák jelen vannak-e a magyar és a német nyelvben is. A kérdés megválaszolásához szükség van elméletük részletes leírására, következtetései értelmezésére.

Szótári definíciók

A fogalom értelmezéséhez irányadók lehetnek a szótári definíciók. Mindkét nyelvre vonatkozóan több egynyelvű, értelmező és szinonimaszótár meghatározását foglalom össze a következő alpontokban.

Az *erkölcs*fogalom lehetséges lexikális és enciklopédikus jelentésköre

A magyar nyelv értelmező szótára¹ (Bárczi-Ország 1960: 428) szerint az erkölcs nem más, mint

– ,a társadalom szempontjából helyesnek tartott emberi magatartást, cselekedeteket kötelezően meghatározó, koronként és közösségenként változó normák összessége.'

a. (rendszer. minősítő jelzővel) ,Az a mód, ahogy valaki vagy valamely közösség ennek törvényeit, gyakorlati szabályait cselekedeteiben, életmódjában érvényesíti, ahogy

¹ Online változat elérhető: www.arcanum.hu (letöltés ideje: 2018.10.22.)

vagy amennyire őket megvalósítja, ill. tetteinek zsinórmértékéül tekinti.’ (*Alacsony, laza, jó, rossz erkölcsök; az erkölcsök meglazulnak; rontja az erkölcsöket.*)

b. „Az erkölcsiség szabályai szempontjából helyes emberi magatartás, viselkedés.’

c. „A szerelmi életben, nemi vonatkozásban tanúsított magatartás.’

– a vallás szemszögéből a „valláserkölcsei normák összessége.’

– népies értelemben az erkölcs „rossz természet, makacs-ság, makrancos önfejűség.’ (*Nem bírok az erkölcsével; roppant nagy erkölcs van: nagyon rossz a természete.*)

Az erkölcsös ember az erkölcsi szabályok szerint élő vagy csökönyös természetű, önfejű ember. Az erkölcstelen a szabályokkal ellentétes, azokat megsértő magatartás, viselkedés (Juhász–Szőke–O. Nagy–Kovalovszky 1989: 330).

Az *erkölcs* szó leggyakoribb szinonimáiként a szótár az *erkölcsiség*, *morál*, *etika* (mint akarati készség vagy törekvés a jóra, illetve ennek megnyilatkozása) és *erény* szavakat határozza meg (O. Nagy–Ruzsiczky 2010: 111).

Moral fogalom definiálása

A Duden Kiadó egynyelvű szótára (Kunkel–Razum–Scholze–Stubenrecht–Wermke 2003: 1099)² szerint az ’erkölcs’ (*Moral*)

1. társadalmi szempontból a. „etikai normák, elvek, értékek összessége, amelyek meghatározzák egy társadalom tagjainak viselkedését, amelyeket ők kötelezőként fogadnak el’; b. „egyes emberek vagy csoportok erény-érzete vagy viselkedése’;
2. a filozófia szemszögéből (különösen Kant szerint) „az emberek erényes viselkedésének tudománya: etika’;
3. „készség, hogy valamit megtegyünk; fegyelem; erős belső tartás, önbizalom’;
4. „hasznos alkalmazás: tanulság, amit valamiből levon’.

² Online változat elérhető: www.duden.de (letöltés ideje: 2018.10.22.)

A német nyelv digitális szótára (Digitales Wörterbuch der Deutschen Sprache – DWDS³) kiegészíti a fenti meghatározás első pontját azzal, hogy a normák történelmileg alakultak ki, viszont a szó definiálásakor csak a fenti leírás 1. és 4. pontját érinti.

A *Moral* szó leggyakoribb szinonimái a következők: *etikai lelkület, illem, erény, értékrend, értékítélet, moralitás, etika, morálfilozófia, értéktan, tapasztalat, gyógyító felismerés*.

A két nyelvben megadott definíciók között különbségek figyelhetők meg. Míg a magyar meghatározás részletesen kitér az erkölcsfogalom nemi vonatkozására, valamint kiemeli a vallás szerepét is, a német definíció általános társadalmi normákról, szabályokról, filozófiai és erkölcsi aspektusokról ír. Emellett átfedés is van a két nyelv erkölcsfogalmának jelentéstartalma között, ami fontos szerepet tölt majd be az összehasonlító vizsgálatban.

A korpuszvizsgálat során a magyar nyelvű definíciók népies értelmezésére nem találtam nyelvi példát, tehát azt kizárom az elemzésből. A német korpusz elemzésében pedig nem foglalkozom a 4. pontban meghatározott jelentéssel, mivel az metaforikus nyelvi kifejezésekben nem fordult elő. A 3. és 4. pontban leírt jelentések között ok-okozati összefüggés áll fenn: az *erkölcs* egyrészt készséget jelöl, hogy valamit megtegyünk, illetve tanulságot is jelent, amit valamiből levonunk.

Az elemzés során a definíciók meghatározott részeire még visszatérek, visszautalok támpontként.

Az erkölcsről vallásfilozófiai szemszögből

A szótári definíciókból kiderül, hogy a magyar fogalom-meghatározásban a társadalmi aspektus után a vallási szempont bír kiemelkedő jelentőséggel, a németben viszont a filozófiai definiálás emelkedik ki. Jelen alfejezetben a legfontosabb vallásfilozófiai nézeteket foglalom össze, az egyes teológiai vagy filozófiai elméletekkel részletesen azonban nem foglalkozom.

³ DWDS, s.v. Moral (letöltés ideje: 2019.05.12.)

Felmerül a kérdés, hogy egyáltalán milyen kapcsolat áll fenn a vallás és erkölcs között? Helytálló-e az az állítás, miszerint a vallás az erkölcsös élet alapja, vagy vallásosság nélkül, a természetes ész segítségével is megalapozható az erkölcs. Mindemellett egyes elméletek szerint az is elképzelhető, hogy fordított függőség figyelhető meg a két fogalom között, tehát az erkölcs alapozza meg az istenhitet. A morálfilozófiai magyarázatok eltérőek e tekintetben, ezért a következőkben a pro és kontra érveket tekintjük át.

Az ókori görög filozófia nem vonta kétségbe a vallás és erkölcs kapcsolatát, viszont az újabbkori nézetek (pl. Bacon (1968), Hobbes (1970)) már vitatták azok összefüggéseit (Bolberitz 1996).

Az erkölcs alapja az isteni parancs, vallja Platón. Nézete szerint az erkölcs minőségét Isten akarata hozza létre, vagyis az a jó, amit Isten parancsol és az a rossz, amit ő megtilt. Amennyiben elfogadjuk Isten Mindenható voltát, elképzelhetetlen lenne, hogy Isten tőle független normákhoz igazodjon. Az elmélet ellenzői szerint viszont ez a nézet Istent zsarnokként mutatja be (Bendl–Geréby–Mestyán–Szántó–Vér 2006).

Kant (1996) elméletében a két fogalom egymástól függősége fordítva van jelen. Ő amellet érvel, hogy az erkölcs alapozza meg az egyén istenhitét. Szerinte az emberi ész autonóm, és képes dönteni jó és rossz között. A racionális gondolkodás az, amely arra buzdít, hogy jót cselekedjünk, és betartsuk az erkölcsi normákat. Ezáltal leszünk boldogok, így fogjuk jól érezni magunkat. Kant szerint

[...] mivel a legfőbb jó lehetősége csak Isten létezésének feltételezése mellett áll fenn, az utóbbi előfeltételezése elválaszthatatlanul hozzákapcsolódik a kötelességhez, vagyis morálisan szükségszerű, hogy feltételezzük Isten létezését (Kant 1996: 149).

Mill (1874) felfogása szerint a két fogalom elkülönül, mégis összeegyeztethető, mégpedig olyan módon, hogy egy magát nem vallásosnak mondó ember is lehet tiszta erkölcsű, de az Istenbe vetett hit és törvényeinek betartása kedvező hatással lehet az erkölcsösségre. Ezt azzal magyarázza, hogy az istenhívó ember meg akar felelni annak, amiben hisz, tehát Isten törvényeinek.

Carus (1997) egy az eddigiekkel teljesen ellentétes nézetet képvisel, mégpedig hogy a vallás erkölcstelen. Bár elmélete meglehetősen kidolgozatlan, példaként említ olyan eseteket, amikor emberek vallási okok miatt váltak erkölcstelenné azáltal, hogy bizonyos tetteket megcselekedtek, pl. Agamemnón vallási okokból végzett lányával, Iphigéniával. Ugyanezt állítja Johnson (2014) *Morality for Humans* című könyvében. Elméletét azzal magyarázza, hogy a vallásos emberek az úgynevezett abszolút normákat eleve adottként kezelik, így az új problémák nem jelentenek számukra dilemmás, megoldandó helyzeteket, vagyis nem hoznak saját élettapasztalataik által megformált, felelős döntéseket.

Tehát összegezve azt mondhatjuk el, hogy az elméletek többsége amellet érvel, hogy valamiféle kapcsolat mindenképp fennáll a két fogalom, a vallás és az erkölcs között.

A moralitás fogalma társas intuicionista megközelítésben⁴

Filozófusok és (erkölcs) pszichológusok régóta vitatkoznak arról, hogy az erkölcs az értelmi képességeinktől, racionális gondolkodásunktól függ-e, vagy inkább megérzéseink, intuícióink irányítják erkölcsi ítéleteinket.

Társas intuicionista felfogás szerint időben változó, hogy mi az erkölcsös (erkölcsileg helyes), és mi nem az. Tehát a középkorban más erkölcsi normák voltak fontosak, mint a reneszánsz korában, vagy akár későbbi korszakokban. Az erkölcspszichológusok abban is egyetértenek, hogy moralitásunk az életkor előrehaladtával fejlődik ki. Mindemellett térben (kulturánként) is lehetnek különbségek. Hajlanak tehát a relativizmusra térben és időben is, ezáltal a normatív etikai elvek között kulturális különbségek mutathatók ki. Egyes kultúrákban az erkölcs témakörébe sorolható egy dolog, míg a másokban nem olyan szigorúan elítélendő bizonyos cseleke-

⁴ http://videotorium.hu/hu/recordings/details/6359/A_moralitas_fogalma_tarsas-intuicionista-megkozelitesben (letöltés ideje: 2013.04.21.)

det. Például a terrorizmus által fokozottan érintett országokban, területeken, a telefonos fenyegetést (pl. egy telefonon bejelentett bombariadót) sokkal szigorúbban büntetnék, mint ahol erre kevesebb az esély. Vallási normákkal kapcsolatosan említhetjük példaként a főleg nőkre vonatkozó viseletet.

A fő kérdés az, hogy hol van az a határ, amely alapján a morális kérdéseket el tudjuk választani a nem ebbe a kategóriába eső kérdésektől. Ebben a vonatkozásban is lehetnek kulturális különbségek. A téma fő kutatója Jonathan Haidt (2001), morálszichológus, aki az erkölcs fogalmát a kognitív tudományok felől közelíti meg. A kérdés tehát az, hogy észbeli képességek határozzák meg azt, hogy valamiről el tudjuk-e dönteni, hogy erkölcsös-e, vagy intuitív úton, tehát valamilyen érzelmi reakció alapján. Amellett érvel, hogy inkább az érzelmeink dominálnak ezekben az ítéleteinkben. Nem érzelmekről és rációról, hanem intuíciókról beszél, amely maga is egy kognitív folyamat számára.

Haidt (2001) modelljét társas intuicionista modellnek nevezik, mely szerint erkölcsi ítéleteink, viselkedésünk intuitív eredetű, kevésbé a racionális gondolkodásunkból fakad. Az intuíciók társasan kialakítottak, tehát a különböző kultúrákban különbségek mutatkozhatnak.

Piaget (1932), Kohlberg (1984), Gilligan (1982), Turiel (1983) szerint a moralitás területét az igazságossággal, a jogokkal és a jóléttel kapcsolatos preskriptív ítéletek képezik arra vonatkozóan, hogy hogyan kell az embereknek egymáshoz viszonyulniuk. Külső perspektívából közelítünk, az egyik ember csinál valamit a másiknak, vagy jót, vagy rosszat. A moralitás valójában az, amikor a másik emberrel teszünk valamit, jót vagy rosszat, bántjuk őt, igazságtalanok vagyunk vele, vagy segítünk neki. Antik felfogás szerint azonban nem az a lényeg, hogy másoknak jót vagy rosszat tegyünk, hanem hogy saját életünkbe valami értéket, pozitívat tudjunk behozni.

Erősen intuitív jellegre bizonyítékként szolgál a megfigyelés, hogy főleg érzelmi reakciókkal összefüggő agyterületek lépnek működésbe, amikor erkölcsi ítéleteket hozunk.

Különbségek mutatkoznak azonban a másokra közvetlen hatással nem bíró cselekedet megítélése esetében. Főleg a maga-

san képzett szekuláris nyugatiak, politikailag liberálisok korlátozzák az erkölcsöt a kár, a jogok és az igazságosság kérdéseire.

Haidt (2001) szerint a moralitás öt alapja:

- kár/gondoskodás,
- pártatlanság/igazságosság,
- csoporthoz tartozás/lojalitás,
- tekintély/tisztelet,-
- tisztaság/szentség.

Ha más emberek erkölcsi döntését meg akarjuk változtatni, akkor elsősorban az intuícióira érdemes hatni és apellálni, és csak ezen keresztül a gondolkodására. Az erkölcsiség az, ami nyilvános szférában működik és más emberekkel kapcsolatos, relációs természetű. A szülők feladata az, hogy gyermeküket erkölcsösnek neveljék, tehát megtanítsák neki az alapvető erkölcsi, etikai normákat, hogy képesek legyenek jó és rossz között dönteni. A szülőknek mindezt direkt úton kell megtenni, tehát olyan történetek révén, amelyekkel az érzelmeikre hatnak.

Haidt (2001) szerint korunk morálszichológiája beszűkült és eltorzult, nem nyújt objektív eredményeket, mivel főleg amerikai, fehér, jómódú egyetemi/főiskolai hallgatókat vizsgáltak meg, ezekből vontak le következtetéseket. Haidt (2001) azt vallja, hogy az empirikus kutatások, vizsgálatok téren nyitni kell a társadalmon belül más rétegek és szubkultúrák felé az etikán belül is, ugyanis véleménye szerint elszegényedett az etikai, erkölcsi gondolkodásunk.

Johnson (2014) társas naturalizmusnak ('ethical naturalism') nevezett elmélete alapján az érzelmen és a ráción kívül egy harmadik tényező is befolyásolja az erkölcsi nézetek kialakulását: ez pedig a képzelet ('imagination') (Szelid 2021). A felsorolt tényezők a következő módon épülnek egymásra:

1. Egy erkölcsi probléma erős érzelmet kelt fel bennünk.
2. Elképzeljük az összes megoldási lehetőséget.
3. Tudatosan, a rációnk segítségével kiválasztjuk ezek közül a legjobbat.

Ezekből születik a tudatos döntés ('imaginative moral deliberation').

Korábbi kognitív nyelvészeti kutatások az erkölcs fogalmáról

Az erkölcs kognitív nyelvészeti kutatásával az amerikai angol nyelvre vonatkozóan Lakoff (1995, 1996, 2002) valamint Lakoff–Johnson (1999) foglalkozott behatóan. A könyv jelen alfejezetében elsősorban az ő munkásságukra támaszkodva foglalom össze erkölcskoncepciójuk azon részeit, amelyek fontos szerepet töltenek be az elemzés során.

Az erkölcs tapasztalati alapja

Lakoff–Johnson (1999) vizsgálataik alapján arra a megállapításra jutottak, hogy a moralitás az emberi jól-létről szól. Minden erkölcsi ideálunk onnan ered, hogy azzal foglalkozunk, mi a legjobb magunk számára, és hogyan kell élnünk.

Meglehetősen korlátozott azon metaforák száma, amelyek meghatározzák az erkölcsi fogalmainkat. Ezek a metaforák az emberi test természetére, valamint szociális interakciókra épülnek. Különböző tapasztalatokkal rendelkezünk a jól-léttel kapcsolatban, különösképp fontosak ebben a vonatkozásban a fizikai értelemben vett jól-léti tapasztalatok, amelyek a történelem során a különböző kultúrákban kialakultak. Ezek a tapasztalatok (pl. jobb egészségesnek lenni, mint betegnek; jobb, ha az étel, amit eszünk, az ital, amit iszunk, a levegő, amit belélegzünk, tiszta, mintha piszkos lenne; jobb erősnek lenni, mint gyengének; jobb szabadnak lenni, mint állandó kontroll alatt állni stb.) szolgálnak a metaforák forrástartományaiként. A történelem folyamán az emberek megtanulták értékelni ezeket a jól-létet elősegítő tapasztalatokat, ezáltal kialakult egy széles körben elterjedt népi elmélet arról, hogy mi az a jól-lét. Erkölcsfogalmunk tapasztalati alapja tehát a fizikai értelemben vett jól-lét érzése.

Az erkölcsre alapjában véve tekinthetünk úgy, mint amely növeli a jól-létet, különösképp mások jól-létét. Emiatt az alapvető laikus elméletek abból a tapasztalati tudásból alakítják az ERKÖLCS-metaforák rendszerét mindenütt a világon, hogy mi járul hozzá a jól-léthez. Például mivel a legtöbb em-

ber jobbnak találja, ha van pénze, mint ha elszegényedett lenne, nem csoda, ha kialakult az a metafora, hogy AZ ERKÖLCS GAZDAGSÁG/JÓLÉT. Mivel a fizikai erő képessé tesz bennünket arra, hogy elérjük a célunkat, és elhárítsuk az akadályokat, az erkölcsi erő (az akarat ereje) lehetővé teszi, hogy ellenálljunk a kísértésnek, és legyőzzük a gonoszt (ERKÖLCS ERŐ metafora).

Az erkölcs metaforarendszere

A MORÁLIS JÓLÉT GAZDAGSÁG és ERKÖLCSI SZÁMVETÉS fogalmi metaforák

A JÓL-LÉT elsődlegesen anyagi természetű gazdagságot, vagyont jelent, növekedése nyereség, csökkenése veszteség. Ez a konceptus meghatározó forrástartományként szolgál a 'morális jólét' fogalmának konceptualizációjában (Lakoff–Johnson 1999). A JÓLÉT JÓL-LÉT metafora egy masszív metaforarendszer alapját képezi, amely által megérthetjük morális interakcióinkat, kötelességeinket és felelősségünket. Ez a rendszer, amelyet ERKÖLCSI SZÁMVETÉS metaforának nevezünk, kombinálja a JÓLÉT JÓL-LÉT metaforát más metaforákkal és különböző számviteli sémákkal. Ha két ember okozati interakcióban van egymással, azt úgy fogjuk fel, mintha tranzakcióban vennének részt: egy hatás, ami segít, az nyereség, egy olyan azonban, ami árt, veszteség. Így hát a morális cselekedet felfogható pénzügyi tranzakcióként.

Az erkölcsi számvetés mögött rejlő elv a következő: mások jól-létének növelése metaforikusan mások jólétének növeléséhez vezet, persze ennek ellenkezője is igaz, vagyis mások jólétének csökkentése a jólétük csökkenését eredményezi. Másképp kifejezve, ha másnak valami jót teszünk, az olyan, mintha metaforikusan valami értéket, pl. pénzt adnánk neki. Ha viszont rosszat teszünk valakinek, akkor elveszünk tőle valamilyen értéket. Mások jól-létének növelése erkölcsi kreditet ad nekünk, ha kárt okozunk valakinek, akkor morális adósságot okozunk.

Ideális esetben az erkölcsi könyvelés egyensúlyban van. Ahogyan a szó szerinti könyvelés kulcsfontosságú a gazdaság működéséhez, úgy a morális könyvelés is alapvető fontosság-

gal bír a szociális rendszer működésében. Fontos megjegyezni, hogy a metafora forrástartományában, a pénzügyi tranzakcióban, már benne rejlik az erkölcsiség, hiszen morálisan helyes, ha az adósságot visszafizetem, és nem helyes, ha azt nem teszem meg. Ha a morális cselekedetet a pénzügyi tranzakció által értjük meg, akkor a pénzügyi moralitást átvisszük a moralitásra általában. Nemcsak a pénzügyi adósságunkat erkölcsi kötelesség visszafizetni, hanem morális adósságunkat is.

A MORÁLIS ELSZÁMOLÁS sémák

Az általános metafora alapvető morális sémákban realizálódik, melyek abban különböznek egymástól, hogy hogyan használják fel ezt a metaforát, vagyis belső logikájuk eltérő. A képi sémák

olyan sematikus, absztrakt struktúrák, amelyeket annak alapján jellemezhetünk, hogy milyen fizikai tapasztalatokra vezethetők vissza, milyen elemekből állnak, milyen alapvető logikát (struktúrát) követnek, illetve milyen fogalmi metafora épül rájuk (Kövecses-Benczes 2010: 227).

Az erkölcsmetaforák a következő alapvető sémákra épülnek (Lakoff 1996, 2002):

- VISZONZÁS: ha valami jót teszünk embertársunknak, akkor ő az adósunk. Ha viszont ő valamiféle ugyanolyan jót tesz velünk, akkor egyenlítettük a számlát, vagyis egyensúlyban vagyunk. Morális cselekedet jót adni, nem morális valami rosszat adni. Erkölcsi kötelesség visszafizetni az erkölcsi adósságot, ennek mulasztása erkölcstelen. Nyelvi manifesztációja például a *tartozom neked annyival, visszafizetem, amit kaptam tőled* stb.
- BÜNTETÉS ÉS MEGTORLÁS: ez az eset bonyolult, hiszen, ha valaki rosszat tett nekünk, és mi is ugyanolyan rosszat teszünk neki, akkor ez lehet erkölcsös, mivel egyensúlyban vagyunk, viszont másnak rosszat tenni, az nem erkölcsös. Ha nem viszonzozzuk a rosszat, akkor nem leszünk egyensúlyban, tehát erkölcstelenek leszünk, viszont erkölcsösek maradunk, mert nem bántottunk senkit. Bármit teszünk, az egyik elv sze-

rint erkölcstelenek leszünk. Így választani kell: az abszolút jószág és büntetés erkölcse között. Kultúránként változó, hogy melyik elv részesül előnyben. A büntetésrendszer központi szerepet játszik a becsület fogalmunk definiálásában. Becsületes ember eszerint az, aki megfizeti morális tartozását, aki nem hagyja, hogy felgyűljenek morális tartozásai. A becsület egy szociális tőke, amelyet az emberek kapnak, mivel ők vissza akarják fizetni a morális tartozásukat. Ez a büntetési rendszer a „becsület erkölcsének” (Lakoff–Johnson 1999: 145) alapja. Azok a társadalmak, amelyek nagy hangsúlyt fektetnek a becsületre, kifejlesztenek egy olyan kódot, amely szerint egy becsületes személy kötelességének érzi, hogy megvédje azt.

- JÓVÁTÉTEL/KÁRPÓTLÁS: ha valami rosszat tettünk másoknak, de aztán egy ugyanolyan értékű jót teszünk, akkor a számlánk ki van egyenlítve. A legtöbb esetben az abszolút jóvátétel nem lehetséges.
- ÖNZETLENSÉG: ha jót tettünk valakinek, akkor ő az adósunk, de önzetlenségből törölhetjük az adósságát.
- A MÁSIK ARC ODATARTÁSA: megsértettünk valakit, de ő lemond a büntetésről vagy megtorlásról, és engedi, hogy továbbra is bántsuk őt, vagy esetleg még valami jót is tesz nekünk. Bármelyik esetben csak növekszik a morális adósságunk, és még bűnösebbnek érezzük magunkat. Ez a jézusi tanítás lényege, vagyis a keresztény erkölcsi felfogás alapja. A tartozásunk a keresztény felfogás szerint azonban ki van egyenlítve, mert Jézus megváltotta az embereket az összes bűnüktől, egyetlen feladatunk ezzel kapcsolatban az, hogy megbánjuk bűneinket és törekedjünk arra, hogy ne vétkezzünk többé. E felfogás eléggé összetett, hiszen az embertársunk bármilyen megbántása, így a bosszú, a megtorlás is (ami a fentiek alapján az egyensúlyt állítaná vissza) magát Jézust/Istent bántja meg, aki nem más, mint maga a szeretet. Ebből a szempontból pedig az egymással szemben álló két ember egymás szövetségese Isten, a szeretet ellen (Szelid, személyes közlés).

- VÉGZET/SORS: erkölcsi elszámolás az univerzummal: a buddhista karma elmélete mutatkozik meg ebben az amerikai társadalomra is jellemző sémában. Eszerint mindenki elnyeri méltó büntetését és jutalmát. Az alapgondolat az, hogy jó és rossz dolgok egyenlően történnek velünk, és ez az egyensúly vonatkozik a tetteinkre is, ugyanazt kapjuk vissza, amit adtunk. Minél több jó dolgot teszünk az embereknek, annál többet fogunk visszakapni. Ennek az ellenkezője is igaz, minél több rosszat teszünk másoknak, annál több rosszat kapunk mi is. Ez a séma realizálódik, amikor azt mondjuk például, hogy *túl sok jó dolog történt velem mostanában, kezdek megijedni*.
- BECSÜLETESSÉG/MÉLTÁNYOSSÁG: az igazságosságot becsületességgként fogjuk fel, amely során az ember azt kapja, amit megérdemel. Kisgyermekkorunktól kezdve tanuljuk azt, hogy mi az igazságos, és mi nem az. Az igazságosság valójában nem más, mint az értékek (pozitív és negatív egyaránt) egyenlő, egy elfogadott standard szerinti elosztása. Ezek az értékek lehetnek fizikai tárgyak, de metaforikusan is érthetjük ezeket. Az igazságosságot különböző modellek alapján értékelhetjük:
 - a) az elosztás egyenlősége;
 - b) esélyegyenlőség;
 - c) eljárási elosztás;
 - d) jogalapú igazságosság (azt kapod, amihez jogod van);
 - e) szükség-alapú igazságosság;
 - f) skaláris elosztás (minél többet dolgozol, annál többet kapsz);
 - g) szerződéses (rögzített) elosztás;
 - h) a felelősség egyenlő elosztása;
 - i) a felelősség skaláris elosztása;
 - j) a hatalom egyenlő elosztása.

Az egyenlő elosztás morális cselekedet, az egyenlőtlen immoralis. A legtöbb ember egyszerre használja a fent említett modelleket, annak ellenére, hogy nem mindegyik kölcsönösen összeegyeztethető. Előfordulnak

olyan esetek, amikor ugyan egyetértünk a javak és lehetőségek igazságos eloszlásának szabályaival, mégsem tartjuk azt jogosnak. Sok erkölcsi nézeteltérésünk ered két vagy akár több modell között fennálló konfliktusból. Példaként szolgálhat egy olyan eset, amikor a társadalom tagjai az esélyegyenlőséget fontosnak és szükségszerűnek tartják, viszont például etnikai alapon különbséget tesznek a munkavállalók bérezése között, vagy bizonyos munkakörök betöltésére nem tartják jogosultnak az etnikai kisebbség tagjait.

- A JOG, MINT „TARTOZOM NEKED” BIZONYLAT: két alapvető koncepciónk létezik a jogokról, az egyik szerint a morális elszámolásnak megfelelően cselekszünk, a másik szerint az erkölcsi korlátokról vallott nézetünknek megfelelően. A MORÁLIS ELSZÁMOLÁS metafora forrástartományának megfelelően a jog nem más, mint a saját tulajdonunkhoz való jogunk. Ha ezt kombináljuk a JÓLÉT JÓL-LÉT metaforával, akkor egy szélesebb körű joghoz jutunk, a jól-léthez való joghoz, adott esetben az élethez, szabadsághoz, boldogsághoz való joghoz. A jog a metaforikus szociális tőke egyik formája, amely megengedi számunkra, hogy bizonyos tartozások megadását követeljük.

A JÓLÉT JÓL-LÉT ÉS ERKÖLCSI ÖNÉRDEK

A moralitás rendszerint érinti mások jól-létének promócióját és mások bántalmazásának elkerülését vagy megakadályozását. Ezek alapján úgy tűnhet, hogy az önérdek érvényesítésére vonatkozó törekvés aligha lehet egyfajta morális cselekedet. A metafora összefüggésbe hozható a végzet/sors sémával is, miszerint valaki azért tesz jót másoknak, mert akkor vele is sok jó dolog fog történni. Ha viszont rosszat tenne másokkal, neki hasonló rossz dolgokkal kell számolnia. Tehát ebben az esetben is az önérdek vezérel abban, hogy jót tegyek, rosszat viszont ne cselekedjek. Ennek ellenére az erkölcsi önérdek kifejezés ellentmondásosnak tűnik, de léteznek metaforák, amelyek alapján ennek ellenkezőjét állíthatjuk. Az egyik Adam

Smittől (1977) származik, a láthatatlan kéz metaforája, amely szerint, ha mindenki törekszik a maga profitjának növelésére, akkor a láthatatlan kéz által mindenki jól-létét növelhetjük. A másik lehetőség, ha A JÓLÉT JÓL-LÉT metaforát kombináljuk az ERKÖLCSI ÖNÉRDEK-kel, akkor azt a metaforát kapjuk, hogy A MORALITÁS AZ ÖNÉRDEKRE VALÓ TÖREKVÉS. Minden erkölcsös marad addig, amíg nem zavarjuk mások érdekeit. Ez a felfogás elsősorban az individualista társadalmakban jelenik meg.

AZ ERKÖLCS ERŐ

Az erkölcsös cselekedet lényegi feltétele az akaraterő. Erkölcsei erő nélkül nem lennénk képesek alakítani a morális tudatunkat, és megvalósítani a morális értékeket, tehát a morális rendszerben központi szerepet játszik ez a komplex metafora, amely szerint létezik az erő, amellyel legyőzzük a gonoszt, s ez segít fenntartani az egyenes és kiegyensúlyozott magatartást. Tehát a gonosz folyamatos leküzdése révén válunk gerincesté, erkölcsössé (Szelid 2007).

Abból az alapvető testi tapasztalatból, hogy jobb kiegyensúlyozottnak és kiegyenesedettnek lenni, következik az a metafora, hogy AZ ERKÖLCSÖS CSELEKEDET FENT VAN, míg AZ ERKÖLCSTELÉN LENT VAN. Ha rosszat teszünk, akkor elmozdulunk az erkölcsöstől (amely fent van) az erkölcstelen (amely lent van) felé, vagyis AZ ERKÖLCSTELÉN CSELEKEDET ESÉS. Mivel ahhoz, hogy fent legyünk vagy maradjunk valahol, egyensúlyra van szükségünk, az egyik metaforikus következmény, hogy JÓNAK LENNI EGYENSÚLYBAN LENNI.

A komplex metafora másik aspektusa foglalkozik azzal, hogy kontroll alatt tartsuk magunkat és a gonoszt. A gonosz egy erő (külső vagy belső), amely okozhatja, hogy leess vagy elveszítsd a kontrollt, vagyis erkölcstelen dolgot cselekedj. Ebből következik A GONOSZ EGY BELSŐ VAGY KÜLSŐ ERŐ metafora. A külső erő lehet pl. egy személy, belső lehet a testi szenvedély, vágy. Közöttük metonimikus kapcsolat figyelhető meg: valami külső dolog vagy egy személy kelt bennünk belső vágyat. Ahhoz, hogy fent maradjunk, elég erősnek kell lennünk, hogy ellenálljunk a gonosznak. Az ember azonban nem

születik erősnek, a morális erőt fel kell építeni. Megtehetjük ezt önfegyellemmel és önmegtagadással. Kétfajta morális erő létezik attól függően, hogy belső vagy külső gonosszal állunk szemben. Bátorság kell a külső gonosz legyőzéséhez, és akaraterepre van szükség a belső szenvedély elnyomására. Az önfegyelem ellentéte az önkényeztetés, amely csak akkor nyer értelmet, ha elfogadjuk AZ ERKÖLCS ERŐ metafora létezését. Az önkényeztetés ebben a metaforában vétek, hiszen a takarékoság és az önmegtagadás számítanak erénynek. AZ ERKÖLCS ERŐ metafora értelmezésén keresztül a hét halálos bűn belső gonosznak számít, amelyeket le kell győzni, ellentétüket pedig erényként értékeljük.

AZ ERKÖLCS ERŐ metafora tehát a következő elemekből áll (Lakoff–Johnson 1999):

FENT LENNI → JÓNAK LENNI (*az erkölcsi tudat magasabb rendű*);

LENT LENNI → ROSSZNAK LENNI (*lejárató kampány*);

ESNI → ROSSZAT CSELEKEDNI (*bűnbe esik, lezüllik*);

DESTABILIZÁLÓ ERŐ → KÜLSŐ VAGY BELSŐ GONOSZ (*elnyomja vágyait*);

ERŐ (ELLENÁLLNI) → MORÁLIS ERÉNY (*ellenállt a kísértésnek, csábításnak*).

A metafora következményei:

- Jónak maradni a gonosszal szemben, morálisan erősnek kell lenni.
- Önfegyelem és önmegtagadás által válhatunk morálisan erőssé.
- Aki morálisan gyenge, nem tud ellenállni a gonosznak, és elköveti a rosszat.
- A morális gyengeség az immoralitás egy formája.
- Az önkontroll, önfegyelem hiánya és az önkényeztetés az immoralitás formája.

MORÁLIS TEKINTÉLY

A moralitás témakörében a tekintély nem más, mint konkrét értelemben a dominancia (hatalom) (Kant 1991). A szülő morális tekintélye a gyerek előtt metaforikusan a szülő dominan-

ciája a fiatal gyerek fölött. A szülői tekintély a családban az erkölcsi tekintély, amely meghatározza a családban az irányító erkölcsi alapelveket. A szülői tekintélynek két formája létezik:

1. Törvényes, jogos tekintély: a gyerekeknek meg kell tanítani, hogy mi a jó és mi a rossz, hogy mi sérti majd meg őket, és mivel sértenek meg másokat, hogy mi biztonságos, és mi ártalmas. A szülők kötelesek megvédeni gyermekeiket és gondoskodni róluk, megtanítani nekik, hogy hogyan védhetik meg magukat, gondoskodhatnak magukról, és hogyan kell morálisan viselkedni másokkal szemben. A szülőnek persze morális cselekedeteivel példát kell statuálni gyermeke előtt. Ehhez bölcsességre van szükség, ami felelősséggel és morális cselekedetekkel párosulva jogossá teszi a szülői tekintélyt és arra készteti a gyerekeket, hogy engedelmeskedjenek a szülői tekintélynek. A gyerekeknek joguk van a gondoskodáshoz, védelemhez és tanuláshoz, a szülőknek pedig morális kötelességük megadni nekik azt.
2. Az abszolút tekintély: a szülői tekintély abszolút. A gyerekeknek morális kötelességük engedelmeskedni szüleiknek, és tiszteletet tanúsítani feléjük.

Ezeknek különböző kombinációja, illetve variációja lehetséges. A szülői tekintély szolgálhat forrástartományként az erkölcsi tekintély fogalomhoz például a következő kifejezésekben: *engedelmeskedem az erkölcsnek, az erkölcs hívei*. A metafora a következőképp épül fel:

AZ ERKÖLC SI TEKINTÉLY SZÜLŐI TEKINTÉLY
 EGY TEKINTÉLYES ALAK EGY SZÜLŐ
 EGY MORÁLIS ÁGENS EGY GYEREK
 A MORALITÁS ENGEDELMESSÉG

Morális tekintély lehet: Isten, egy próféta, különböző egyházak szentjei, emberek (spirituális vezetők), szövegek, morális célú intézmények. Hogy kinek mi számít morális tekintélynek, attól függ, hogy milyen erkölcsi és spirituális hiedelmei vannak, valamint hogyan fogja fel a szülői tekintélyt.

MORÁLIS REND

A morális tekintély fogalommal szorosan összefügg a morális rend, amely igazolja bizonyos személyek morális tekintélyét (Lakoff 1996). Ez a metafora a természet rendje népi elméletre épül, amelynek megfelelően a természet rendje a dominancia rendje, amely megvalósul a világon: Isten természetesen nagyobb hatalommal bír, mint az emberek, az emberek több hatalommal bírnak az állatoknál, növényeknél és természetes tárgyakkal. A felnőttek több hatalommal rendelkeznek a gyerekeknél, a férfiak a nőknél. E szerint a népi elmélet szerint az erősebb és több tehetséggel felruházott dominál a gyengék fölött. Ezt a természetes dominanciát vetítjük ki a morális rendre, és megkapjuk A MORÁLIS REND TERMÉSZETES REND metaforát, amely a következő részekből áll:

- Istennek morális tekintélye van az emberek fölött.
- Az embereknek morális tekintélyük van a természet fölött.
- A felnőtteknek morális tekintélyük van a gyerekek fölött.
- A férfiaknak morális tekintélyük van a nők fölött.

A MORÁLIS REND metafora nemcsak legitimizálja a hatalom gyakorlását, hanem generálja a morális felelősség hierarchiáját is, amelyben annak, aki a morális tekintély egy bizonyos szintjén áll, felelőssége van azok felé, akik fölött áll a tekintélyével. Ez bizonyos társadalmi mozgalmak létrejöttéhez vezethet (pl. feminista mozgalom, természetvédők stb.). Az erkölcsi rend hierarchia kiterjesztett változata magába foglalhat más erkölcsi fölérendeltségi viszonyokat: pl. nyugati kultúra a nem nyugati kultúra fölött, Amerika más országok fölött, a telepesek a bevándorlók fölött, a keresztények a nem keresztények fölött stb.

MORÁLIS KORLÁTOK

AZ ESEMÉNYSTRUKTÚRA⁵ metaforának megfelelően a CSELEKVÉS ÖNERŐBŐL VÉGZETT MOZGÁS, a CÉLOK ÁLLOMÁSOK, amelyeket el akarunk érni (Lakoff–Johnson 1999). A MORÁLIS CSELEKVÉS

⁵ Részletesen lásd a „Metaforarendszerek” c. alfejezetben (32–37. old.).

KORLÁTOZOTT MOZGÁS, mozgás megengedett területen megengedett utakon. AZ ERKÖLCSTELÉN CSELEKEDET A MEGENGEDETT TERÜLETEN KÍVÜL TÖRTÉNŐ MOZGÁS, miközben letérünk a kijelölt útról, és átlépjük a korlátokat. A fenti metaforákat jól példázzák a következő metaforikus nyelvi kifejezések: *visszatalál az erkölcsökhöz, valamihez az erkölcsön keresztül vezet az út, a tiszta erkölcsöt követi stb.*

AZ ERKÖLCS KORLÁT metaforának megfelelően valaki, aki letér a kijelölt, engedélyezett útról, nem csupán magára nézve cselekszik erkölcstelenül, hanem ezzel elutasítja annak a társadalomnak a céljait, életmódját, amelyben él. Ezzel kétségbe vonja azokat a célokat, amelyek irányítják az emberek mindennapi életét. Ezek a deviáns viselkedésű emberek fenyegetik az erkölcsi rendet.

Mivel a cselekvés szabadságát a mozgás szabadságaként fogjuk fel, a morális korlátokat gyakran a szabad akarat korlátozásaként éljük meg. A nyugati kultúra erkölcsi tradíciójában a moralitás az egyéni szabadság maximalizálását jelenti, amely ilyen formában nem lehet abszolút. Következésképp a szabadság legitimált korlátozása gyakran etikai és politikai viták tárgya.

Két alapvető koncepciónk van arra vonatkozóan, hogy pl. a szabad akarathoz, cselekvéshez való jogot hogyan értelmezzük. Az egyik felfogás szerint jogunk van hozzá, mert tartozol nekünk. A másikat AZ ERKÖLCS KORLÁT metafora határozza meg. Ha valaki metaforikusan mozog egy úton, és valami gátolja őt ebben, akkor korlátozzák a szabadságát. Eszerint a jog az úthoz/módhoz való joggá válik. Ha morális korlátok megnyitnak és bezárnak területeket a szabad mozgás előtt, ezzel elhatárolják a jogokat a szabad mozgáshoz és a szabadsághoz a beavatkozástól.

A morális és legális korlátokat két szemszögből világíthatjuk meg: ami az egyik embert korlátozza a szabad mozgásban, az mások védelmét szolgálja a különböző beavatkozások ellen.

MORÁLIS ALAP

Mindegyik embernek van morális alapja, amely meghatározza morális viselkedését (Kant 1991). Ezt nevezzük a személy karakterének. A MORÁLIS ALAP metaforának megfelelően az

emberek vagy bizonyos morális alaptulajdonságokkal és szokásokkal születnek, vagy ez nagyon korán kifejlődik. Ezek életük végéig megmaradnak. Ezeket a tulajdonságokat nevezzük erényeknek, ha azok morálisak, és vétkeknek, ha azok immorálisak. Ezeknek az erényeknek és vétkeknek az összessége egyfajta erkölcsös vagy erkölcstelen viselkedésben nyilvánul meg. A metaforát felfedezhetjük gyakran használt kifejezésekben, mint pl. *erkölcsi alapján cselekszik, erkölcsire épít*.

Ennek a metaforának három fontos következménye van:

1. Ha tudjuk egy személyről, hogy ő hogyan cselekszik, akkor tudjuk, hogy milyen a karaktere.
2. Ha tudjuk, hogy milyen egy személy karaktere, akkor tudjuk, hogy ő hogyan fog cselekedni.
3. Egy személy alapjellege kialakul a felnőttkor elérésekor vagy kicsit korábban.

AZ ERKÖLCS TISZTASÁG

Egy anyag akkor tiszta, ha nem keveredett más anyaggal. A keverék piszkos. Az anyagok, amelyek nem kevertek, azok tiszták, amelyek kevertek, azok piszkosak. Ez az összefüggés az alapja a NEM KEVERT TISZTA metaforának. Ha az erkölcsiség nem kevert, és a nem kevert tiszta, akkor megkapjuk a MORALITÁS TISZTASÁG metaforát.

Jelen kontextusban a nem kevertséget pozitív szemszögből értjük. A piszkosság forrása legtöbb esetben a test. Tisztának lenni azt jelenti, hogy tudunk racionálisan gondolkodni, a józan ész törvényeit követjük, és nem hagyjuk magunkat elcsábítani a test hatásaitól, a szenvedélytől, érzelmektől, vágytól. Az akarat vagy a szív tiszta, ha a racionális gondolkodás irányítása alatt áll és nem a test irányítása alatt, amely a rossz forrása (uo.).

AZ ERKÖLCSÖSSÉG EGÉSZSÉG

Az egészség az ember életében fontos szerepet játszik, így nem csoda, hogy alapvető erkölcs metafora a JÓL-LÉT EGÉSZSÉG metafora. Ennek a metaforának egy lényeges következménye,

hogy ha ez az immoralitás, mint erkölcsi fertőzés kontrollálatlan marad, akkor elterjedhet az egész társadalomban, és bárkit megfertőzhet. Ezért folyamatosan vizsgálni kell az erkölcsi tisztaságot. Mivel az erkölcstelenség fertőző, az erkölcstelen embereket távol kell tartani a társadalom többi tagjától, nehogy azok is erkölcstelenné váljanak. Sokan a keveredett dolgokat betegségek okaként tartják számon. Ez teremti meg a kapcsolatot AZ ERKÖLCS TISZTASÁG ÉS AZ ERKÖLCS EGÉSZSÉG metaforák között (Lakoff–Johnson 1999).

AZ ERKÖLCS GONDOSKODÁS

Ahhoz, hogy normális felnőttekké váljunk, szülői gondoskodásra van szükség, a gyereket etetni kell, megvédeni a veszélyektől, szeretni, tisztán tartani, taníttatni. Ezáltal ő megtanulja, hogyan kell gondoskodni másokról, ami empátiát igényel. A gyerekeknek joguk van a gondozáshoz, a szülőknek pedig kötelességük megadni azt számukra. Aki ezt nem teszi meg, az erkölcstelen.

A MORALITÁS GONDOSKODÁS metafora a következő módon strukturálódik (Lakoff 1996):

CSALÁDI GONDOSKODÁS MORÁLIS GONDOSKODÁS

család → társadalom

gondoskodó szülők → morális ágensek

gyerekek → emberek, akiknek segítségre van szükségük

gondoskodó tevékenység → morális cselekedet

A metafora központja az empátia, amely metonimikus viszonyban áll az erkölccsel. A RÉSZ AZ EGÉSZ HELYETT metonímiának megfelelően AZ EMPÁTIA AZ ERKÖLCS HELYETT metonímia vesz részt a konceptualizációban, miközben nem a saját jogainkra fókuszálunk, hanem az alapvető kötelezettségünkre, hogy gondoskodni kell valakiről.

Az empátia nem más, mint hogy átérezzük más ember helyzetét, érzéseit. Ha érezzük, hogy más ember mit érez, és a jól-lét érzését akarjuk érezni, akkor annak az embernek is a jól-lét érzését kell éreznie. Ezért te igyekezni fogsz támogatni az ő jól-létének a növekedését. A morális empá-

tia megköveteli, hogy mások értékeit magunkévá tegyük. Két alapvető konceptualizációja van a morális empátiának (uo.):

1. Az abszolút empátia, amikor egyszerűen csak érezzük, amit a másik ember érez.
2. Sok esetben viszont az együttérzéshez párosulnak saját értékeink. Ez az úgynevezett egocentrikus empátia.

Mivel különböző felfogásunk van az empátiáról, így különbözik ennek megfelelően a GONDOSKODÁS koncepciónk is. Az abszolút empátia-felfogásnak megfelelően a morális gondoskodás megköveteli, hogy úgy cselekedjünk, hogy lehetővé tegyük másoknak, hogy megvalósítsák céljaikat a maguk értékrendszerének megfelelően. Az egocentrikus empátia-koncepció szerint ellenben át kell éreznünk, hogy mások hogyan éreznek, és hogy látják a dolgokat, de a gondoskodó cselekedeteinket a saját értékrendünk irányítja.

A másik fontos következménye a metaforának, hogy gondoskodni kell magunkról. Ha erre nem vagyunk képesek, akkor másokról sem fogunk tudni gondoskodni. Két verziója van a metaforának: az egyik gondoskodás emberekről, a másik a gondoskodás szociális viszonyokról, olyan szociális kötelékekről, amelyek az embereket társadalommá teszik.

A metaforákat összekötő családmodellek

A felsorolt metaforák korántsem terjednek ki mindenre. Sorolhatnánk még továbbiakat, pl. ERKÖLCSÖSSÉG VILÁGOSSÁG/ERKÖLCSTELENSÉG SÖTÉTSÉG, MORÁLIS GYÖNYÖRŰSÉG, MORÁLIS EGYENSÚLY, AZ ERKÖLCSÖS EGÉSZ stb. A tárgyalt metaforák meghatározzák a gondolkodást, de nem egyediek a nyugati kultúrában. Széles körben elterjedtek a világ más részein is, mivel forrástartományaik valójában a jól-lét alapvető emberi meg tapasztalásából erednek. Ezidáig nem sikerült egyértelműen bizonyítani kultúrák között végzett további vizsgálatokban, hogy ezek valóban univerzálisak-e, de néhány közülük biztosan az.

Lakoff (1996) a nyugati politikai erkölcsöt vizsgálva azt a következtetést vonja le, hogy alapvető két családmódel van, így két különböző erkölcsfelfogásról beszélhetünk. A konzer-

vatív gondolkodásúakra a SZIGORÚ APA modell, míg a liberálisokra a GONDOSKODÓ SZÜLŐ modell jellemző. Mindkét modellben különböző erkölcsfogalmak élveznek prioritást, és eltérően kezelik az 'erkölcs' fogalmát.

Annak, hogy Lakoff (1996) az erkölcsöt vizsgálva a családtípusra alapoz, két fő oka van:

1. A gyerekek a családban kezd fejlődni az erkölcsi érzékenysége, és az erkölcs megértése itt alakul legelőször.
2. Az erkölcsi nevelés legfőbb része a családból ered. Persze a gyereket érik társadalmi hatások is, de ezek a családi szűrőn keresztül jutnak el a gyerekekhez.

A SZIGORÚ APA családmmodell

Az apa a családban a tekintély és a hatalom megtestesítője, az ő feladata, hogy megvédje gyermekeit a gonosz erők (az ördög) csábításától, hiszen a világ egy veszélyes hely, ahol állandóan ki vagyunk téve a gonosz erők kísértésének, amelyek megpróbálják megingatni erkölcsi szilárdságunkat. A csábítást morális erővel (bátorság, önfegyelem, önmegtartóztatás) kell legyőzni. Az apa legfontosabb célja, hogy gyermekeit erkölcsre nevelje, ehhez bármilyen fenyítő eszközt felhasználhat, akár testi fenyítést is alkalmazhat. Céljai elérésében segítségére van az anya is, akinek viszont elsődleges feladata a családról való gondoskodás, gyereknevelés és a házimunka. Az apa döntése szent, annak a családtagok nem mondanak ellent, feltétel nélkül elfogadják. Amikor a gyerekek felnőnek, az apai kontroll megszűnik, tehát gyermekkorban kell kialakítani a gyerekekben az önkontrollt, vagyis fegyelmezett felnőtté kell nevelni, aki képes magáról és családjáról gondoskodni, és később a szigorú apa szerepét betölteni. Akinek nincs önfegyelme, önkontrollja, az nem tudja legyőzni a gonosz csábítást, és esetleg erkölcstelenné válik.

Ha a családmmodell kiterjesztjük a mindennapi életre, megállapíthatjuk, hogy a társadalomban is rengeteg veszély, gonosz erő leselkedik ránk. Számos esetben lehetünk tanúi a csábításnak, amelyet csak morális erővel, önmegtartóztatással győzhetünk le. Ellenkező esetben büntetés jár. De ki bün-

tethet? A büntető SZIGORÚ APA személyében lehet a szó szerinti értelemben vett szigorú apa, az anya, a lelkiismeret, a társadalom, valamint Isten (Lakoff 1995).

A GONDOSKODÓ SZÜLŐ családmodell

A GONDOSKODÓ SZÜLŐ családmodell ezzel szemben a következőképp írható le.

A családban mindkét szülő egyformán vállalja a felelősséget gyermeke erkölcsi szilárdságának megteremtéséért, és annak megtartásáért. A család tagjai egyenrangú felek, elismerik egymás döntéseit, és felelősek egymásért. Minden családtag gondoskodik saját magáról és a többi családtagról egyaránt. Kapcsolatukban fontos szerepet játszik a bizalom, a kommunikáció, és az egymás iránt tanúsított empátia. A szülő megpróbál együttérezni a gyerekkel annak ellenére, hogy bizonyos dolgokról másképp gondolkodnak, más értékeket képviselnek. Viszont továbbra is arra törekszik, hogy a gyerek magáévá tegye az ő értékeit.

A fentiekből kiderül, hogy ebben a modellben szó sincs bármiféle büntetésről, fegyelmezésről. Az erkölcsösség nem az önfegyelemre épülő egóból, hanem az egymás iránti empátián alapuló felelősségből alakul ki.

Az említett családmodellek idealizált esetek, a valóságban szinte lehetetlen, hogy ilyen családdal találkoznánk, de szinte biztos, hogy e két modellnek valamiféle keverékét tapasztaljuk meg. A lehetséges variációk és blendek száma extrém magas.

Ennek ellenére úgy véljük, hogy ez a két családmodell nagyon fontos az emberi moralitás szempontjából. Ahhoz, hogy kiterjesszük a családi moralitást az általános értelemben vett erkölcsre is, az EMBERISÉG CSALÁD metaforára van szükség (Lakoff–Johnson 1999).

AZ EMBERISÉG CSALÁD METAFORA

CSALÁD → EMBERISÉG

EGYES GYEREKEK → EGYES EMBERI LÉNYEK

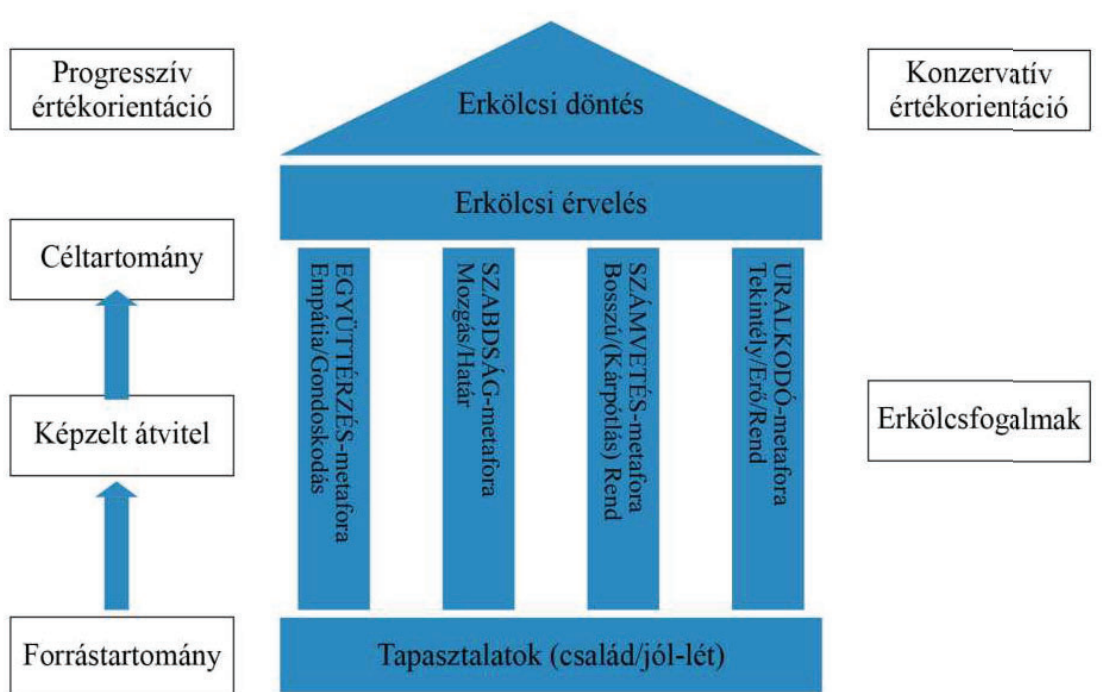
MÁS GYEREKEK → MÁS EMBERI LÉNYEK

CSALÁDI ERKÖLCSVISZONYOK → UNIVERZÁLIS ERKÖLCSVISZONYOK
 CSALÁDI ERKÖLCSI TEKINTÉLY → UNIVERZÁLIS ERKÖLCSI TEKINTÉLY
 CSALÁDI MORALITÁS → UNIVERZÁLIS MORALITÁS
 CSALÁDI GONDOSKODÁS → UNIVERZÁLIS ERKÖLCSI GONDOSKODÁS

Ha a családi morál metaforát kivetítjük az univerzális morál metaforára, a családtagok felé tanúsított erkölcsi kötelesség kivetíthető a minden élőlény iránt kötelező morális kötelességre.

AZ EMBERISÉG CSALÁD metafora olyan általános, hogy az nem határozza meg, hogy hogyan kell viselkednünk, csak akkor generál specifikus erkölcsi tartalmat, ha megtöltjük a családi morált a megfelelő családmodell leképezéseivel. Ezzel a metaforával kiléphetünk a család hatóköréből az univerzális moralitás felé. A kérdés az, hogy az univerzális morált a SZIGORÚ APA vagy a GONDOSKODÓ SZÜLŐ modell által konceptualizáljuk.

A Lakoff–Johnson (1999) szerinti erkölcskonceptiót az 5. ábrán a következőképp lehet összegezni.

5. ábra. Az erkölcsmetaforák rendszere (Tramowsky 2015: 79, az ábra szövege a szerző fordítása német nyelvről)

A szülő szerepe az erkölcsmodellben

Az erkölcsmodellekben fontos szerepet tölt be a szülő mint erkölcsi minta. Ő a gondviselő, aki példaképként szolgál a gyermeknek. A szülő szerepét metaforikusan nem csak a szó szerinti értelemben vett apa vagy anya láthatja el, ahogyan az alábbi felsorolásból világosan kiderül.

— Isten mint apa vagy anya (Lakoff–Johnson 1999)

Sok vallásos ember számára Isten az Atya, az abszolút erkölcsi tekintély, aki morális törvényeket alkot, aki a morális jog forrása, és aki bünteti az erkölcstelenséget, és elutasítja az erkölcstelen viselkedést. A vallásetikai nézetek közötti különbözőségek a különböző családfelfogásból adódnak, valamint abból, hogy tekintünk az apára, mint szigorú, gondoskodó családtag vagy a kettő keveréke. Az Isten mint anya viszont mindig csak gondoskodó szerepben jelenik meg.

A nyugati erkölcsi tradíció szerint Isten, a Mindenható a saját tetszése szerint alkotta meg a világot és a morális rendet. Kötelességünk megtanulni Isten erkölcsi törvényeit és kifejleszteni az erkölcsi erőt, amely segít ellenállni a gonosszal teli világban. A végső ítéletkor Isten fog dönteni az erkölcsös és erkölcstelen emberek fölött.

— Isten mint gondoskodó szülő (uo.)

A prototipikussal ellentétes eset, amikor Isten mint szerető és gondoskodó szülő jelenik meg főleg az újszövetségi interpretációkban. Ezáltal ebben az esetben gondoskodó morálról van szó, amelyet empátiával és odaadással érhetünk el. Az emberek szeretik egymást, mivel Isten is szereti őket. A morális cselekedet gondoskodó cselekedet. Ez az elmélet összeegyeztethető az Isten mint anya felfogással.

— Univerzális ész/értelem mint szigorú apa (uo.)

A felvilágosodás korában (pl. Kant 1991) úgy gondolták, hogy az erkölcsi normákat nem a mindenható Isten határozza meg, hanem az univerzális gondolkodás. Ennek a nézetnek az alapgondolata az, hogy az apa erkölcsi tekintélyét univerzális erkölcsi gondolkodásként belsővé lehet tenni. A gondolkodásra úgy tekintünk, mint egy személyre, akinek erkölcsi tekinté-

lye van az „értelem társadalmán” belül, amely különböző mentális képességekből áll, mint pl. az akarat, az érzék, érzés. Az univerzális gondolkodásból fakadnak azok az utasítások, amelyek számunkra az erkölcsi törvényeket jelentik.

– Univerzális erkölcsi érzet (Lakoff–Johnson 1999)

Ezzel ellentétben áll az a nézet, amely szerint nem a gondolkodás, hanem az érzés (érzelem), szenvedély az, amely cselekedetre készítet bennünket. Két típusa van az érzelemnek: 1) vágy, amely egy testi forrásként arra ösztönöz bennünket, hogy megtegyünk valamit, amivel kielégíthetjük szükségleteinket és akaratunkat; 2) erkölcsi együttérzés, amely érzékenység a mások iránti jóakaratra. Empátián alapul, amely arra készítet bennünket, hogy mások jól-létét erősítsük.

– Társadalom mint szülő (Lakoff–Johnson 1999)

A társadalmat családként konceptualizáljuk, amelyben a szigorú apa szerepében a szociális normák állnak, amelyeket családi normaként fogunk fel. A szigorú apa szerepét ebben az esetben azok a szociális értékek töltik be, amelyek a történelem során konvencionalizálódtak. Egyes esetekben a szigorú apa lehet egy-egy személy, akinek tekintélye van az adott társadalomban.

Erkölcsi elméletek mint családi erkölcsök

Vitathatatlan, hogy sok erkölcs családalapú erkölcs, ami azt jelenti, hogy bizonyos családmodellek motiválják azokat, azok alapján építjük fel metaforarendszerünket az erkölcsfogalomról.

Lakoff (1995, 1996, 2002), valamint Lakoff–Johnson (1999) felfogása szerint a vallási, jelen esetben keresztény erkölcsöt megelőzi a családalapú erkölcs. Eszerint kétfajta keresztény erkölcsöt különböztet meg attól függően, hogy a szigorú apa vagy a gondoskodó szülő családmoddellre épül az egyén erkölcsé. A konzervatív keresztényeket az teszi konzervatívvá, hogy vallásukat a SZIGORÚ APA családmoddellnek és az erre alapuló erkölcsnek megfelelően értelmezik. Mindkét esetben központi szerep jut az ISTEN APA metaforának, amelynek különböző aspektusai, a tekintélyes apa, ill. a gondoskodó apa kerülnek előtérbe. A szigorú apa családmoddell szerint a gyermek a tekin-

télynek való engedelmesség által jut el oda, hogy gondoskodni tudjon magáról, majd családjáról. A gondoskodó szülő modellben viszont a gondoskodás által alakul ki a gyermekben a tekintélynek való engedelmesség. Tehát két különböző irányból végbemenő folyamatot figyelhetünk meg.

1) „SZIGORÚ APA” – kereszténység

Az emberek erkölcsileg gyengék. Ezt a velünk született gyengeséget eredendő bűnnek nevezzük, amelyből kifolyólag mindenki hatalmas morális adóssággal indul az életben, amely elegendő lenne ahhoz, hogy mindenki a pokolra jusson. Jézus azonban a kereszten való szenvedésével az egész emberiség morális adósságát jóvátette. Ez tette lehetővé, hogy az ember a mennybe jusson. Ennek feltétele azonban, hogy el kell fogadni Isten tekintélyét, és engedelmeskedni kell parancsolatainak. Ehhez új morális belső szükséges. Ennek megszerzéséhez Jézust a szívünkbe kell fogadni. A szív a morális belső metaforikus helye. Ezt nem könnyű megtenni, ehhez önfegyelemre és önmehtagadásra van szükség, engedelmeskedni kell Isten morális tekintélyének. Morális kötöttségek között kell élni, és nem szabad letérni a tisztességes, egyenes útról. Fontos szerepet játszik a jutalom és büntetés rendszere, amely az ERKÖLCSI SZÁMVETÉS metaforára alapul: jutalom a követésért, büntetés a nem követésért. E nélkül az egész rendszernek nem lenne értelme, az emberek nem engedelmeskednek, minden moralitásuk megromlik.

2) „GONDOSKODÓ SZÜLŐ” – kereszténység

Isten kegyelme a központi fogalom ebben az interpretációban, és ezt metaforikusan gondoskodásként értjük meg. Ezen felfogás szerint az eredendő bűnt is másképp értelmezzük. A bűn alapvetően nem gondoskodó magatartás másokkal szemben. Az eredendő bűn mögött rejlő gondolat nem más, mint hogy az ember természeténél fogva nem gondoskodik az embertársáról, ezt a fajta viselkedést meg kell tanulni. Csak akkor tanulhatjuk meg, hogyan gondoskodjunk másokról, ha rólunk is gondoskodtak, és mi imitáljuk azt a viselkedést. Az eredendő bűn tehát az, hogy természetünknel fogva képtelenek vagyunk a tökéletes és állandó gondoskodó

magatartásra. Az egyetlen, aki ezt meg tudja tenni, az Isten az ő kegyelme által. Krisztus szívünkbe fogadása által követhetjük az ő gondoskodó példáját, és morálisan növekedhetünk, részlegesen magunkévá tehetjük a gondoskodást és gondoskodó lényekké válhatunk.

A kétfajta kereszténységnek különböző konzekvenciái vannak, mivel különböző kapcsolatot feltételez Isten és az emberek között. Az egyik modellben a parancsolatnak való engedelmeskedés a hangsúlyos, a másikban pedig az, hogy Isten gondoskodó példáját próbáljuk követni. Ha belegondolunk azonban abba, hogy a követendő legfőbb parancs a szeretet, akkor a kettő között elhomályosul az éles ellentét, és ugyanannak a szeretet gyakorlásának kétféle megközelítését látjuk. Az első az ószövetségi út, abból az időből, amikor Jézus még nem jött el a világba, hogy jó példát mutasson, így sokkal elvontabb azt értelmezni, hogy mit is jelent feltétel nélkül szeretni, gondoskodni. A másik pedig az újszövetségi út, ami nem más, mint Jézus élő példája arra, hogy hogyan szeressük egymást (Szelid, személyes közlés).

Minden erkölcs metaforikus?

Minden erkölcs konkrét fizikai tapasztalatra, a fizikai értelemben vett jól-létre, alapvető társas interakcióinkra és gyermekkori családi tapasztalatainkra épül, viszont azt láttuk, hogy minden absztrakt erkölcsfogalmunkat (jogok, empátia, gondoskodás, erő, felfelé irányultság stb.) metaforák határozzák meg. Ez az a tény, amelyre alapozva kijelenthetjük, hogy nincs olyan erkölcsi fogalomrendszerünk, amely ne lenne metaforikus. Tapasztalatainkat ezek által a fogalmi metaforák által értjük meg, gondolkodásunk a metaforák logikáját követi, és ítéleteket a metaforák alapján alkotunk. Ezt értjük azalatt, hogy a moralitás metaforikus. Erkölcskonceptióink tapasztalati moralitáson alapulnak, ezért időben és kultúránként eltérőek lehetnek. Hogy kijelenthessük, hogy ezek a fogalmi metaforák valóban univerzálisak, empirikus kutatásokra van szükség, mindenesetre nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy az erkölcsi metaforák jó példái az univerzális metaforáknak.

Összefoglalás

Ebben a fejezetben az erkölcs fogalmára világítottunk rá különböző tudományágak felől. A magyar és német szótári definíciók összefoglalását, valamint összevetését követően megállapítottuk, hogy a két nyelv között már a szó definiálása terén mutatkoznak különbségek, illetve hangsúlyeltolódások. Abban megegyeznek a meghatározások, hogy mind a magyar, mind a német egynyelvű szótárak az erkölcsöt elsőként társadalmi kategóriaként definiálják, viszont a magyar nyelvben részletesen leírt nemi és vallási kontextus a német definíciók között nem fordul elő.

A következő alfejezetben a vallás és erkölcs kapcsolatát boncolgattuk, és sorra vettük a legfontosabb vallásfilozófiai nézeteket arra vonatkozóan, hogy a két fogalom közötti milyen ok-okozati összefüggés áll fenn. Az erkölcs adja az Istenbe vetett hit alapját, vagy a hit által leszünk erkölcsösebbek.

A társas intuicionista megközelítés elsősorban arra keresi a választ, hogy a racionális ész, avagy az intuícióink határozzák meg erkölcsi ítéleteinket. Ezen túl amellet érvelnek, hogy az erkölcs időbeli, térbeli és kulturális síkok mentén relatív, tehát változhat, hogy egy dilemma megítélése milyen korban, kultúrában az erkölcs hatókörébe tartozik-e vagy sem.

A fejezet legnagyobb részében Lakoff–Johnson munkáira támaszkodva mutattuk be azokat a kognitív nyelvészeti alapelveket, amelyek a további kutatások alapját képezték. Meghatároztuk az erkölcsfogalom metaforáinak tapasztalati alapját, az erkölcs metaforarendszerét, a fogalmi metaforák közötti összefüggéseket, a különböző családmodelleket.

4. MÓDSZERTANI MEGFONTOLÁSOK ÉS A KUTATÁS BEMUTATÁSA

Metaforakutatási módszerek

A kognitív nyelvészet módszertanát sok kritika (Steen 1999; Semino 2005) érte amiatt, hogy a nyelvészek sok esetben idealizált nyelvi kifejezéseket vizsgálnak meg, és nem veszik figyelembe az élőbeszédet. A kognitív pszichológia részéről felmerült az a vád is, hogy hiányoznak az empirikus kutatások, amelyek alátámaszthatják a kognitív nyelvészek gyakran intuitív és introspektív kutatásaik alapján levont következtetéseit. Kövecses (2006a, 2011, 2017) erre reagálva részletesen kifejti, hogy a kognitív nyelvészek által végzett metaforaelemzés szupraindividuális szinten történik, amely nem foglalja magába az individuális szint specifikus eseteit. A szupraindividuális szinten elsősorban kontextus nélküli konceptuális információkat tárolunk bizonyos fogalmi tartományokról.¹ Ennek ellenére nem lehet figyelmen kívül hagyni azokat a megalapozott elméleteket, amelyek betekintést nyújtanak a nyelv-tudat-test interakciójába, hiszen ezek hipotézisként szolgálhatnak az empirikus kutatásokhoz, amelyek a kognitív tudatalattival foglalkoznak (Gibbs 2007).

Empirikus módszerek

Az empirikus módszereket alkalmazó nyelvészek fő kiinduló feltételezése, hogy a nyelvhasználat tükrözi a konceptuális struktúrákat, ezáltal a nyelv tanulmányozása informálhat minket azokról a mentális struktúrákról, amelyeken a nyelv alapszik. Hasson–Giora (2007) olyan empirikus módszereket javasolnak, amelyeket a pszicholingvisztikai kutatások terén is szoktak alkalmazni:

- a) lexikai döntés és megnevezés mérése;
- b) memóriamérések;

¹ Erről részletesen lásd „A metaforakutatás szintjei” c. alfejezetet (37-38. old.).

- c) adat (item) -felismerés mérése;
- d) olvasási idő;
- e) önelemzés;
- f) a nyelvi megértés hatása egy következő feladatra.

Ezek a módszerek használhatók annak tanulmányozására, hogy milyen típusú reprezentációk épülnek fel a nyelvi elemek esetében.

Korpusznyelvészeti vizsgálatok

A korpusznyelvészeti elemzések során alapvetően különbséget kell tenni a korpuszvezérelt ('corpus-driven') és korpuszalapú ('corpus-based') vizsgálatok között (Deignan 2005). A korpuszvezérelt vizsgálatok tervezésekor nincsenek előzetes elméletek, amelyeket a korpusz segítségével akarunk illusztrálni vagy bizonyítani, csak maga a korpusz áll rendelkezésünkre. Ezzel ellentétben a korpuszalapú vizsgálatok során előre kiválogatott metaforikus nyelvi kifejezéseket keresünk ki a korpuszban, és azokat arra használjuk, hogy a hipotéziseinket alátámasszuk. Valójában az előző lenne a legtisztább és ideális vizsgálati módszer, de a legtöbb korpusznyelvész, beleértve a metaforakutatókat is, szükségszerűnek érzi, hogy hipotézisekkel dolgozzon és azokat vizsgálja meg, tesztelje a korpusz segítségével.

A nyelvi korpuszok különböző szoftverbeállításai eltérő lehetőségeket kínálnak a keresést illetően. Többnyire hívószavak vagy kifejezések segítségével eltérő beállításokkal lehet vizsgálati mintát összeállítani a kutatás céljától függően. A metaforakutatások során gyakran hiányosság, hogy a keresőszó segítségével fontos, a kutatás középpontjában álló fogalomhoz kapcsolódó nyelvi kifejezés nem kerül be a vizsgált adatbázisba, mivel nem tartalmazza a keresőszót. A kutatás tervezésekor nagyon fontos a megfelelő kulcsszó kiválasztása.

Korpuszalapú nyelvészeti vizsgálatok során elegendő adatmenynyiség áll a kutató rendelkezésére, hogy megvizsgálja bizonyos fogalmi metaforák gyakoriságát és kiemel-

kedését, illetve az is megfigyelhető, hogy egy-egy fogalom konceptualizálása során egy kontextusban, kultúrában a metaforikus vagy metonimikus konceptualizáció áll-e a középpontban. Zhang (2016) úgy fogalmaz, hogy

a korpusznyelvészeti módszerek megbízható segítséget nyújtanak mind a fogalmi, mind a nyelvi metaforák tanulmányozásához. A korpuszok a természetes nyelv valós adatbázisai, amelyek a legkülönbözőbb nyelvhasználóktól származnak² (Zhang 2016: 44).

Metaforaelemzési módszerek

A metaforákat alapvetően két módszerrel elemezhetjük:

- a) „felülről lefelé” (‘top down’)
- b) „alulról felfelé” (‘bottom up’)

(Dobrovolskij–Piirainen 2005; Stefanovitch 2006).

Mindkét módszer létjogosultsága igazolható a metaforakutatás terén. Lakoff (1987, 1993, 1997), Johnson (1987, 1991), Lakoff–Johnson (1980), Kövecses (1986, 1999, 2000a, 2000b, 2005a, 2005b, 2006a, 2010a, 2010c, 2011, 2017) munkássága során a „felülről lefelé” módszert alkalmazta, illetve alkalmazza. Ezáltal globálisabb, magasabb szintű eredmények érhetőek el. Viszonylag kevés nyelvi példával dolgoznak, és azok alapján feltételezett fogalmi metaforákat építenek fel. A módszer ellentétét képező „alulról felfelé” építkezés során nagy mennyiségű adatbázist vizsgálnak meg a nyelvészek. Miután beazonosítják a metaforikus nyelvi kifejezéseket, szisztematikusan rendszerezik azokat, megvizsgálják pragmatikai, szemantikai, strukturális szempontból, majd a folyamat végén eljutnak a fogalmi metaforákhoz.

A „alulról felfelé” módszer segítségével inkább valós diskurzusokban vagy egész nyelvi korpuszokban vizsgálják

² “Corpus methods have been proposed as a reliable way to investigate both conceptual and linguistic metaphors. [Corpora] provide real data of natural language from a wide variety of language users [...]” (Zhang 2016: 44).

meg a metaforikus nyelvi kifejezéseket, míg a „felülről lefelé” módszerrel a metaforákat sokkal inkább fogalmi szinten kutatják (Kövecses 2011).

Az egyik a »szabályszerűtlenségek dominanciája« elve, a másik pedig az a mindent felülíró igény, hogy minden nyelvi és fogalmi metaforát megtaláljunk, ami egy-egy célfogalommal kapcsolatos. [...] A »szabályszerűtlenségek dominanciájának« tétele azt jelenti, hogy az egyes metaforikus nyelvi kifejezések szemantikai viselkedésüket tekintve túlnyomórészt szabályszerűtlenek, annak ellenére, hogy olyan szélesebb, szabályszerű kognitív folyamatok eredményeképp jönnek létre, mint amilyenek például a fogalmi metaforák (Kövecses 2006a: 88-89).

Ezeket a szabályszerűtlennek tűnő metaforikus nyelvi kifejezéseket, amelyeket a „felülről lefelé” módszer nem tud megmagyarázni, eltérő kulturális kontextusokban használják, emiatt nem lehet globális szintű fogalmi metaforákkal magyarázatot adni rájuk (Dobrovolskij–Piirainen 2005).

Kutatási kérdések és hipotézisek

A könyvben bemutatott korpusznyelvészeti módszerrel elvégzett kutatás elsődleges célja az 'erkölcs' fogalom domináns laikus modelljének ('folk theories'), esetleg alternatív modelljeinek felépítése a magyar és a német nyelvben. A kutatás során a laikus modell következő értelmezését tartom szem előtt:

A világról alkotott tudásunk lehet mindennapos, laikus megfigyeléseken, tudáson alapuló, vagy szakértelemre épül. Mindennapos tudásunkat laikus értelmezések, elméletek jellemzik, amelyek abban segítenek, hogy kiismerjük magunkat a világban. [...] A laikus elméletek gyakran szemben állnak a tudományos elméletekkel (Kövecses–Benczes 2010: 228).

Az összegyűjtött nyelvi adatok alapján az alábbi fő kérdések megválaszolására, valamint az azokra alapozott hipotézisek felülvizsgálatára törekszem.

A) Milyen mértékben azonos vagy eltérő a különböző tapasztalati fókusszal rendelkező, eltérő gazdasági, szociális viszonyok között élő közösségek fogalmi bázisa az erkölcsfogalom értelmezésekor, másképp fogalmazva beszélhetünk-e nyelvi univerzalitásról, vagy inkább a nyelvi specifikusság a mérvadó?

A kontextuális tényezők (fizikai, szociológiai, kulturális, szövegkörnyezet stb.) variálódás irányába történő hatását számos kutatás igazolja (Emanatian 1995, Wierzbicka 1999, Yu 2003, Kövecses 2010b, Kövecses–Szelid–Nucz–Blanco-Carrion–Akkök–Szabó 2015, Sharifian 2006, 2011, 2017, Oster 2012). Az erre vonatkozó vizsgálatok azt támasztják alá, hogy bár a testi tapasztalatok többnyire univerzális fogalmi metaforákat motiválnak, ez nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy bizonyos személyek, csoportok, kultúrák a testi tapasztalat nem ugyanazon aspektusát, vagy ha ugyanazt, mégis nem olyan mértékben hasznosítják a konceptualizációs folyamat során. Erre alapozva feltételezem, hogy

(1) a kutatási eredmények példával szolgálhatnak az eltérő tapasztalati fókusz ('differential experiential focus') jelenségre (Kövecses 2005b).

B) Mely forrástartományok segítségével és közvetítő entitásokon keresztül értelmezik az erkölcsfogalmat a különböző nyelvekben és kontextusokban? Vagyis mely fogalmi metaforák motiválják az erkölcs értelmezését a magyar és a német nyelvben?

A fogalmi metaforaelmélet szerint az elvont fogalmakat (céltartományokat) bizonyos közvetítő, konkrétabb fogalmak (forrástartományok) által értelmezzük.³ Egy céltartományt nem csak egy forrástartományon keresztül érhetünk el. A forrástartományokról gazdag tudásunk van, s ezen tudáshalmaz nem minden elemét egyformán használjuk ki. Hogy melyik céltartományhoz melyik forrástartományt választjuk a koncep-

³ Erről bővebben lásd „A fogalmi metafora részei” c. alfejezetet (26-28. old.).

tualizáció során, több tényezőtől függhet, pl. a fizikai környezettől, szociális tényezőktől, kulturális kontextustól, személyes életpasztalattól stb. Erre alapozva feltételezem, hogy

(2) az 'erkölcs' fogalom konceptualizálásában a magyar és a német nyelvben ugyanazon forrástartományok eltérő preferenciával jelentkeznek, vagyis egyes forrástartományok gyakoribbak, míg mások periferiálisak lesznek;

(3) eltérések mutatkozhatnak abban, hogy a fogalmi metafora mennyire kidolgozott ('elaboration') (Kövecses 2015: 28). A kidolgozott fogalmi metaforák magasabb számú megfelelésekkel/leképezésekkel (mappings) vagy metaforikus implikációkkal ('metaphorical entailments') rendelkeznek. Feltételezhető, hogy a magyar és a német nyelvben előforduló ERKÖLCS céltartományú fogalmi metaforák kidolgozottsága eltérő;

(4) előfordulhat az, hogy fogalmi metaforák megfelelései közül egyesek kiemeltebbek az egyik nyelvben, míg a másokban kevésbé hangsúlyosak, vagy egyáltalán nincsenek is jelen (Kövecses 2005b: 123). Feltételezhető, hogy ilyen jellegű különbségek mutatkoznak a jelen kutatásban is.

C) Mi az erkölcs domináns laikus modellje a vizsgált nyelvekben? A hasonlóságok vagy a különbségek mérvadók?

A metaforikus jelentésalkotás a kontextus függvényében változhat. A kontextustól a nyelv felé haladva megállapítható és kimutatható annak hatása konceptualizációkra, a kontextus meghatározza azt a módot, ahogyan felépítjük magunk számára a jelentést. Értelmezési folyamatainkban azokat a körülményeket ragadjuk meg, amelyek relevánsak számunkra az adott szituációban. A világról birtokolt hétköznapi tudásfragmentumokból építjük fel aztán a laikus elméleteinket, amelyek akár személyenként is eltérőek lehetnek, és alapul szolgálhatnak kulturális tudásunk nagy részének (Kövecses-Benczes 2010: 58). Ezt figyelembe véve feltételezhető, hogy

(5) nem egy laikus elmélet él az egyes kultúrákban, hanem a domináns modell mellett további alternatív laikus mo-

delleket építhetünk fel az egy nyelvet beszélő közösségekben a regionális, kulturális, gazdasági, szociális stb. tényezők miatt.

(6) Korábbi interkulturális vizsgálatok eredményeit figyelembe véve (Emanatian 1995, Wierzbicka 1999, Yu 2003, Kövecses 2010b, Kövecses–Szelid–Nucz–Blanco–Carrion–Akkök–Szabó 2015, Sharifian 2006, 2011, 2017, Oster 2012, Szelid–Geeraerts 2008) az ontológiai metaforák szintjén hasonlóságokat feltételezek, míg az azokat strukturáló szerkezeti metaforák szintjén vélhetően inkább a különbségek dominálnak.

D) Mi okozza a két nyelv közötti esetleges különbségeket a konceptualizációt illetően?

A metaforikus nyelvi kifejezések alapjaiban eltérő kulturális-ideológiai háttérrel tükrözhetnek (Kövecses 2005b: 157). Feltételezhető, hogy

(7) bár az 'erkölcs' fogalmát leíró metaforikus nyelvi kifejezések és fogalmi metaforák hasonlóak a vizsgált kontextusokban, mégsem beszélhetünk univerzalitásról. A specifikuság háttérében az eltérő kulturális-ideológiai háttér állhat, amely befolyásolja a metaforikus konceptualizációt.

E) A Lakoff (1996) által felállított erkölcsfelfogásokhoz kapcsolódó értékrendszer milyen elemei vannak jelen a magyar és német közösségek nyelvében?

Lakoff (1996) a nyugati politikai erkölcsöt vizsgálva azt a következtetést vonja le, hogy erkölcskoncepciónk háttérében két alapvető családmódel áll. A konzervatív erkölcsi értékeket hangsúlyozó emberekre a SZIGORÚ APA-módel, míg a liberálisokra a GONDOSKODÓ SZÜLŐ-módel jellemző. Mindkét módelben különböző erkölcsfogalmak élveznek prioritást, és eltérően kezelik az 'erkölcs' fogalmát.⁴Ebből kifolyólag feltételezem, hogy

(8) a magyar nyelvben az előző, míg a német nyelvben az utóbbihoz kapcsolódó értékrendszer tükröződik.

⁴ Erről bővebben lásd „A metaforákat összekötő családmódellek” c. alfejezetet (81–86. old.).

A vizsgálati korpusz

Kutatásomat két korpuszon végeztem, amelyek egyenként 3000 nyelvi megnyilatkozást tartalmaznak.

A magyar nyelvű mintát a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete által működtetett Magyar Nemzeti Szövegtárból⁵ (továbbiakban MNSZ2) állítottam össze, amely 187,6 millió szövegszót tartalmaz öt régióból: Magyarországról, Erdélyből, a Felvidékről, a Vajdaságból és a Kárpátaljáról. A regionális különbségekre részletesen nem térek ki, mivel a részkorpuszokban nagyságrendileg eltérő találatot kaptam a kulcsszavas keresés során. Így azok nem nyújtanak alapot egy reprezentatív összehasonlításhoz. Ennek ellenére a vizsgált korpusz jellege miatt egy átfogó képet kapunk a magyarok erkölcsszemléletéről. Az MNSZ2 öt stílusrétegből (sajtó, szépirodalom, tudományos, hivatalos, személyes) tartalmaz szövegeket 2002-től kezdődően. A keresés során a szépirodalom stílusrétegét nem vettem figyelembe, mivel az irodalmi szövegekben előforduló specifikus metaforákat ki akartam zárni az elemzésből. Ennek oka, hogy a munka célja nem a nyelvi kreativitás bemutatása, hanem inkább a hétköznapi nyelvhasználatban előforduló metaforikus nyelvi kifejezések elemzése. Ilyen feltételek mellett az *erkölcs* keresőszót használva szótöves formában összesen 10440 találatot kaptam, amelyek közül véletlenszerű háromezer nyelvi kifejezést tartalmazó mintát állítottam össze. Egész mondatos lekérdezéssel dolgoztam annak érdekében, hogy a metaforikusnak ítélt nyelvi kifejezés kontextusát minél pontosabban meg tudjam határozni. Az ismétlődéseket leszámítva 2657 nyelvi megnyilvánulásból 2216-ot ítéltam metaforikusnak az elemzési kritériumok alapján (erről bővebben a következő alfejezetben).

A német minta összeállításához a Digitales Wörterbuch der deutschen Sprache⁶ (A német nyelv digitális szótára, továbbiakban (DWDS)) nemzeti korpuszt használtam fel. En-

⁵ <http://mnsz.nytud.hu/> (letöltés ideje: 2017.11.25.)

⁶ <https://www.dwds.de/> (letöltés ideje: 2017.12.16.)

nek egy részében, a „referencia- és újságkorpuszban” végeztem keresést, amely több részkorpuszt egyesít. Ennek előnye, hogy körülbelül ugyanazokat a stílusrétegeket fedi le, mint az MNSZ2, illetve az is beállítható, hogy milyen időintervallumból származzanak a szövegek. A DWDS megnevezett részkorpusza 1473–2018 közötti időszakra kiterjedően összesen 5,9 milliárd szövegszót tartalmaz. A reprezentatív összehasonlítás érdekében azonban 2000–2018 közötti időszakban végeztem keresést a *Moral* keresőszóval. Így 8884 találatot kaptam, amelyekből véletlenszerű lekérdezéssel a magyarhoz hasonlóan 3000 találatot tartalmazó vizsgálati mintát állítottam össze. Miután kizártam az ismétlődéseket, 2948 nyelvi megnyilvánulás maradt, amelyek közül 2320-at ítéltam metaforikusnak.

A vizsgálati mintákat az 1. táblázat foglalja össze.

1. táblázat. Vizsgálati korpusz

Korpusz	Keresőszó	Találatok száma összesen	Vizsgált minta	Vizsgált minta ismétlődések nélkül	Metaforikus nyelvi kifejezések
MNSZ	'erkölcs'	10440	3000	2657	2216
DWDS	'Moral'	8884	3000	2948	2320

Az elemzés során alkalmazott kutatási módszer

Az elemzés Kövecses (1986, 1999, 2000, 2003, 2015) kulturálismodell-elméletét követi, ezen belül arra a megállapításra épül, hogy a kulturális modell egy kategória, amelynek többek között vannak prototipikus és periférikus tagjai. Egy fogalom prototipikus kulturális modellje lényegében az a laikus modell, amely az egy kultúrához tartozó emberek mindennapi nyelvében tükröződő tudására épül (Kövecses 2006b: 369).

A munka súlyponti része a gyűjtött anyag elemzése, amelyhez a korpusznyelvészeti módszertanát használtam fel, tehát az „alulról felfelé” elemzési irányt követtem. Az empirikus kutatás

két nagyobb részre oszlik. Elsőként magyar és német adatbázisokból összeállítottam a nyelvi korpuszt, amelyet az előzőekben már részletesen bemutatam, majd ezt követte az elemzés.

Az elemzés menete a következő:

1. A keresés kulcsszavai az 'erkölcs' és a 'Moral', amely az ERKÖLCS kategória központi tagjának tekinthető. A kiválasztott alkorpuszokban ezen kulcsszavakra keresve néztem véletlenszerű 3000 előfordulást és gyűjtöttem nyelvi kifejezéseket.
2. A Pragglejaz csoport (2007) által kidolgozott (MIP), majd Steen és társai (2010) által továbbfejlesztett metaforaazonosítási-módszert (MIPVU) követtem annak megállapításában, hogy mely nyelvi kifejezések metaforikusak. Ezt a többlépcsős eljárást alkalmazva kizárható a szubjektivitás, a kutató nyelvi intuíciója (Kövecses 2010a: 5):
 - 1) Az egész szöveg (teljes példamondatok) elolvasása az általános jelentés megállapítása céljából.
 - 2) A szöveg (példamondat) nyelvi egységekre, szavakra bontása.
 - 3) a) A szavak jelentésének vizsgálata, van-e többjelentésű szó közöttük.
b) Az elsődleges jelentés megállapítása a szöveg összes szava esetében.
 - 4) A kontextus figyelembevétele: ha az elsődleges jelentés és a szövegben megfigyelhető jelentés eltér, a metafora tényének megállapítása.
3. A figuratív nyelvi kifejezéseket fogalmi metaforák szerint csoportosítottam, megvizsgáltam az azonosított közvetítő entitásokat és forrástartományokat.
4. Az azonosított fogalmi metaforákat lehetőség szerint fő- és alcsoportokba rendeztem. Az elemzés során az ontológiai metaforák felől haladtam az egyre specifikusabb szerkezeti metaforák felé. Azokat a fogalmi metaforákat, amelyeknek mindössze egy metaforikus nyelvi megnyilvánulását találtam (1 típus ('type') szintjén fordult elő) a korpuszban, kizártam az elemzésből.

5. Azonosítottam a fogalmi metaforákat alkotó leképezéseket ('mappings') és metaforikus implikációkat ('metaphorical entailments'). Ezt fontos lépésként ítélt meg, hiszen minél több leképezés vesz részt a jelentésalkotásban, és manifesztálódik a nyelvben, annál kidolgozottabbnak tekinthető a fogalmi metafora.
6. Megállapítom az azonosított fogalmi metaforák gyakoriságát ('frequency') a vizsgált kontextusokban.

A talált adatok alapján felépítettem a fogalom prototipikus kulturális modelljeit a magyar és a német nyelvekben. A modellek hasonlóságait és különbségeit részletesen elemeztem. A két nyelv fogalmi metaforáinak, előfordulási gyakoriságuknak, kidolgozottságuknak összevetése adja meg a munka interkulturális jellegét.

Az eredmények alapján válaszoltam meg a kutatási kérdéseket, valamint vizsgáltam meg azt, hogy a munka elején felállított hipotézisek igazolást nyertek-e.

Összefoglalás

A fejezetben bemutattam a kutatás módszertani hátterét. Elsőként szóltam a kognitív nyelvészeti kutatások során alkalmazott empirikus és korpusznyelvészeti vizsgálatokról, valamint metaforaelemzési módszerekről. A fejezet egyik központi részét képezik a kutatási kérdések, valamint az azokhoz felállított hipotézisek megvitatása. Az öt fő kutatási kérdéshez kapcsolódóan összesen nyolc hipotézis helytállóságát vizsgálom meg a kutatás során. Részletesen bemutatom a vizsgálati korpuszt, végezetül pedig a kutatás során alkalmazott módszert is.

5. AZ 'ERKÖLCS' FOGALMI METAFORÁI A MAGYAR NYELVBEN

Az alábbi fejezetben a magyar nyelvű korpuszon végzett kutatás eredményeit foglalom össze. A fejezet több alfejezetből áll. Elsőként az erkölcs tapasztalati alapját taglalom, majd sorra elemzem a beazonosított fogalmi metaforákat példákkal illusztrálva a gondolatmenetet. A kvalitatív elemzés mellett táblázatokban, diagramokkal jelenítem meg a kvantitatív elemzés eredményeit. Összefoglalásként kiértékelem a teljes kutatást a korábban taglalt Lakoff (1996, 2002), valamint Lakoff–Johnson (1999) által felépített erkölcskoncepció¹ tükrében, és felépítem a laikus modelleket.

Az 'erkölcs' tapasztalati alapja

Fogalmi metaforáink egyik lehetséges alapja azon tapasztalatok összessége, amelyeket életünk során a hétköznapiakban gyűjtünk. Ezek lehetnek testi, illetve az ember társas lény lévén, a másokkal való interakciókból szerzett tapasztalatok. Erkölcsi ideáljaink alapja a saját magunk, valamint mások jóléte. A két következő alfejezetben azt vizsgálom meg, hogy a magyar nyelvű anyagban mindez igazolást nyer-e.

AZ ERKÖLCS JÓL-LÉT

Lakoff–Johnson (1999) az 'erkölcs' fogalom elsődleges tapasztalati alapjaként azt a fizikai állapotot nevezi meg, amikor az ember jól érzi magát. Ebből következik AZ ERKÖLCS JÓL-LÉT fogalmi metafora. A forrástartomány megválasztásakor abból az alapvető tapasztalatból indulunk ki, hogy minden ember számára jobb egészségesnek lenni, mint betegnek, gazdagnak lenni, mint elszegényedettnek, jobb, ha jóllakottak vagyunk, mint ha éhesek lennénk, és még folytathatnánk a sort.

¹ Bővebben lásd „Az erkölcs metaforarendszere” c. alfejezetben (69–81. old.).

Az erkölcsösség megmutatkozik az egészség, teljesség, rendezettség, gazdagság; míg az erkölcsstelenség ezek ellentéteinek képében is. A vizsgált korpuszban beazonosított metaforikus nyelvi kifejezések alapján a következő szerkezeti metaforákat nevezhetjük meg:

AZ ERKÖLCS EGÉSZSÉG – AZ ERKÖLCSTELENSÉG BETEGSÉG/FERTŐZÉS

- (1) *S nálunk számít az **egészséges** <erkölcs> [...]*
- (2) *Kilúgozta nemzeti tudatunkat, vallási **világunkat szétverték**, a társadalmat hitehagyottá, <erkölcs> **nélküli beteggé tették**.*
- (3) *Ehhez hozzájárul az <erkölcsök> általános hanyatlása, illetve az **erkölcsstelenség terjedése**.*

Az (1)-es példamondatban névszói megszemélyesítéssel találkozunk, tehát az erkölcsöt emberi tulajdonsággal ruházzuk fel. A (3)-as példában két metaforikus nyelvi kifejezést találunk. Az első AZ ERKÖLCS EGÉSZSÉG fogalmi metafora nyelvi megnyilvánulása, ha figyelembe vesszük, hogy az ember egészségi állapotáról szoktuk azt mondani, hogy hanyatlik. A második kifejezés mögött AZ ERKÖLCS FERTŐZÉS fogalmi metafora áll.

AZ ERKÖLCS TELJESSÉG/ÉPSÉG – AZ ERKÖLCSTELENSÉG KÁROSODÁS

- (4) *A Megyéspüspököt felruházta a jog azzal a hatalommal, hogy éberen vigyázzon a hit és az <erkölcs> **épségére**.*
- (5) *Vannak, akik viszont szeretik, ha **ellentmondástól mentes az <erkölcsük>**, [...]*
- (6) *[...] a természet állama jog és <erkölcs> **nélkül érzéketlenné és torzzá** válik [...]*

Az ERKÖLCS TELJESSÉG/ÉPSÉG fogalmi metafora metaforikus következménye, hogyha attól vagyunk épek és teljesek, hogy a birtokunkban van az erkölcs, akkor az bizonyára nagyon értékes, emiatt vigyázni kell rá, meg kell őrizni. Ebből vezethető le AZ ERKÖLCS ÉRTÉK metafora.

- (7) *Ezek a szokások a gyülekezeti életnek is részei voltak, **őrizték az <erkölcsöt>**, a közösség megtartó erejét, párválasztást.*
- (8) *Ott úgy látták, hogy a protestáns szuperintendensek hatásköre a spirituális ügyekben semmi, a folyó ügyekben pedig*

csekély, főleg a prédikátorok felavatására, elhelyezésére, **<erkölcseikre> való felügyeletre** és a vétkesek megbüntetésére terjed ki.

AZ ERKÖLCS RENDEZETTSÉG – AZ ERKÖLCSTELENSÉG KÁOSZ

- (9) Szerintem **az <erkölcs>** kutatható, **logikus rend** kell legyen.
- (10) Most ehhez még hozzátesszük, hogy a magyarságnak erős kézre van szüksége közéletének, gazdaságának és **<erkölcsének> rendbetételére**, de csak a tiszta kéz lehet erős – hangsúlyozta a MIÉP elnöke.
- (11) Legnagyobb bűne a magyarság gerincének kettéroppantása(sic), **<erkölcsének> szétzilálása**.
- (12) A Csapdák című filmje (1998) hűen ábrázolja a XX. század végének **feje tetejére áll(ítot)t világát, amelyben alig van <erkölcs>**, tisztesség, igazság helyette mindent eláraszt a becstelenség, hazugság, csalás.

AZ ERKÖLCS GAZDAGSÁG – AZ ERKÖLCSTELENSÉG SZEGÉNYSÉG

- (13) Sőt, megkockáztatom, elsősorban nem gazdasági forrásokból, a kultúrából, **az <erkölcsből>**, a családból, a hitből, az egészségből, a hosszabb életkorból, a több gyermekből **származik gazdasági növekedés**.
- (14) A Fideszről szólva azt mondta, a párt nagyon megváltozott az utóbbi időben, a Kádár-korszak iránti nosztalgiára játszik, **<erkölcseiben> szegényebb** lett.
- (15) Tudomásul kell venni, hogy az értékrendek felborultak, **az <erkölcs> fellazult, a megélhetés egyre nehezebb**, az emberek egyre frusztáltabbak.

A (15)-ös példamondat értelmezése kicsit összetettebb, hiszen a konceptualizációs folyamatban AZ ERKÖLCSÖS SZILÁRD² fogalmi metafora is részt vesz. Az erkölcsöt ez esetben szilárd halmazállapotú anyagként értelmezzük. Ha az erkölcs elveszíti szilárdságát, megváltozik a halmazállapota, vagyis fellazul, aminek következtében erkölcsstelenséggel állunk szemben. Erkölcstelen állapotok között pedig fellép a szegénység.

A felsorolt metaforák előfordulási gyakoriságát a 2. táblázat foglalja össze.

² AZ ERKÖLCSÖS SZILÁRD metaforáról bővebben lásd „AZ ERKÖLCS SZUBSZTANCIA/ANYAG” c. alfejezetet (131–135. old.).

2. táblázat. Az ERKÖLCS JÓL-LÉT metafora előfordulási mutatói a magyar korpuszban

ERKÖLCS JÓL-LÉT	
<i>Szerkezeti metafora</i>	<i>Gyakoriság (%)</i>
AZ ERKÖLCS TELJESSÉG/ÉPSÉG	25,58%
AZ ERKÖLCSTELENSÉG KÁROSODÁS	24,41%
AZ ERKÖLCSTELEN BETEGSÉG/FERTŐZÉS	12,79%
AZ ERKÖLCS RENDEZETTSÉG	11,63%
AZ ERKÖLCSTELENSÉG KÁOSZ	8,14%
AZ ERKÖLCSTELENSÉG SZEGÉNYSÉG	8,14%
AZ ERKÖLCS GAZDAGSÁG	6,98%
AZ ERKÖLCS EGÉSZSÉG	2,32%

A példamondatok alátámasztják, hogy az ERKÖLCS JÓL-LÉT metafora él a magyar nyelvben is. A számadatok pedig arról tanúskodnak, hogy a magyar nyelvhasználók körében ebben a tekintetben az ERKÖLCS céltartományhoz leggyakrabban a TELJESSÉG/ÉPSÉG és KÁROSODÁS forrástartományok biztosítanak mentális hozzáférést.

ERKÖLCSI SZÁMVETÉS

A fizikai értelemben vett jól-léten túl 'erkölcs' fogalmunk alapjaként szolgálhatnak a fentebb említett mindennapi interakciókból származó tapasztalatok is. Ha meg akarjuk ítélni valakiről, hogy erkölcsös-e, elsősorban azt vizsgáljuk meg, hogyan viselkedik saját magával és embertársaival szemben. Ez az okfejtés megfelel a társas-intuicionista filozófiai nézet egyik szegmensének³, miszerint az erkölcs területe az igazságosságot, jogot és jólétet érinti.

Az emberek erkölcsi viselkedését gazdasági/pénzügyi tranzakcióhoz hasonlíthatjuk. Akkor vagyunk erkölcsösek, ha

³ Lásd részletesen „A moralitás fogalma társas intuicionista megközelítésben” c. alfejezetben (65–67. old.).

nincs erkölcsi adósságunk másokkal szemben, ki van egyenlítve a számlánk, erkölcsi könyvelésünk egyensúlyban van. A Lakoff–Johnson (1999) által felépített erkölcsmodellben szerepel ennek megfelelően az ERKÖLCSI SZÁMVETÉS metafora, amelyet részletesen leírnak. Kidolgoznak morális számvetési sémákat is, mint a viszonzás, büntetés és megtorlás, jóvátétel, önzetlenség stb.⁴

Az általam összeállított 3000 nyelvi példát tartalmazó minta alapján ez a metafora nem rajzolódik ki olyan részletességgel, ahogyan azt az említett szerzők szupraindividuális szinten megállapítottak. Ennek oka lehet a korpusznyelvészeti kutatások egyik hátránya, hogy kulcsszavas keresés segítségével nem kapjuk meg a fogalmi kerethez tartozó olyan kifejezéseket, amelyek nem tartalmazzák a keresőszót. Ez történt esetünkben is. Az alábbi példamondatokban fellelhető a MORÁLIS SZÁMVETÉS valamelyik sémája, a könyvelési egyensúlyra utaló fogalmi metafora leképezési rendszerét azonban nem tudjuk ilyen kevés számú nyelvi példa alapján összeállítani.

(16) *Ha valaki durván sért egy társadalom által elfogadott <erkölcsöt>, annak legalább annyi kára van, mint amennyi pillanatnyi hasznot hozhat.*

A (16)-os példamondatban a VÉGZET/SORS SÉMA rajzolódik ki, amely szerint az életben a jó és rossz dolgok egyensúlyban adatnak meg. Tehát ha valakinek haszna származik abból, ha megsérti az erkölcsöt, annak idővel ugyanennyi kára is lesz ebből.

(17) *A párkapcsolati terapeuta szerint, bár nehéz elfogadni, de a sértett fél pozíciója - fájdalom ellenére - mindig erősebb, hisz az <erkölcs> az ő oldalán áll, éppen ezért az ő döntése, hogy a másik bűnét feloldozza vagy sem, ha pedig igen, azt milyen feltételekkel teszi.*

AZ ÖNZETLENSÉG SÉMÁT jeleníti meg a (17)-es példamondat. A séma szerint, ha valakivel rossz dolgot tettek, az ő döntése, hogy vár-e ezért megtorlást vagy önzetlenül elengedi a másik ember erkölcsi adósságát, így mindkettőjük morálisan egyensúlyba kerül.

⁴ Lásd részletesen „A MORÁLIS ELSZÁMOLÁS sémák” c. alfejezetben (70–73. old.).

(18) *Az emberek a Tréta-juga idején még ragaszkodnak az igazsághoz, az <erkölcshez>, de áldozataik már nem önzetlenek, cserébe már várnak az istenektől valamit.*

A (18)-as példa értelmezése során kirajzolódik a VISZONZÁS SÉMA is. A séma szerint akkor vagyunk erkölcsileg egyensúlyban, ha valakivel jót teszünk, s ő ezt ugyanannyi jóval viszonzozza. Tehát nem vagyunk adósok egymás felé.

(19) *Ilyen a jézusi <erkölcs>, ami azt mondja, hogy adj, és ne várj tőle semmit, vagy ha jobbról megpofoznak, tartsd oda a bal orcádat is.*

A (19)-es mondatban két séma van jelen. Egyrészt erkölcsileg helyénvaló viselkedésnek tekinthető, hogyha valakivel jót teszünk, azért nem várunk viszonzás, tehát az ÖNZETLEN-SÉG SÉMÁnak megfelelően elengedjük az adósságát. Másfelől viszont a biblia tanítása⁵ szerint az a helyénvaló, hogyha valaki rosszat tett nekünk, azt nem megtorlással viszonzozzuk, hanem eltűrjük, mi továbbra is jót teszünk vele. Ez az úgynevezett A MÁSIK ARC ODATARTÁSA SÉMA. A (20)-as példamondat ugyanezt a sémát jeleníti meg. Valaki rosszat tett nekünk, de mi ennek ellenére jótettel viszonzozzuk azt büntetés helyett.

(20) *Hirdesse meg az erőszakmentes szeretet kultúráját, a "megdobnak kővel, dobd vissza kenyérrel" <erkölcsét>.*

Annak ellenére, hogy a vizsgált korpuszban a keresőszó segítségével kevés számú példával rendelkezünk az ERKÖLCSI SZÁMVETÉS fogalmi metaforával kapcsolatosan, nyelvi intuíciónkra hagyatkozva tudjuk, hogy élnek a nyelvünkben olyan kifejezések, mint pl. *az adósod vagyok, nem várok el ezért semmit tőled, tartozol nekem annyival, hogy..., felejtjük el, egálban vagyunk*, és még folytathatnánk az ADÓSSÁG-TARTOZÁS szemantikai mezőhöz tartozó kifejezések sorát, amelyek mindennapi nyelvhasználatunk részei. Ezek bizonyítják, hogy AZ ERKÖLCSI SZÁMVETÉS fogalmi metafora él a magyar nyelvhasználók konceptuális rendszerében.

⁵ „Én pedig azt mondom nektek, hogy ne szálljatok szembe a gonosz emberrel, hanem aki arcul üt téged jobb felől, tartsd oda annak arcod másik felét is!” (Mt 5,39, Biblia 2014: 1032)

A metafora forrása a Bibliában keresendő. Pál apostol adóslevele rámutat arra, hogy az eredendő bűn miatt minden ember erkölcsi adóssággal születik meg, amelyet ő maga nem képes visszafizetni, csakis Jézus Krisztus elfogadása, az erkölcsös életre való törekvés által.

Pál apostol képi értelemben használja a szót: az Istennel szemben eladósodott, bűnös emberiség »adóslevelét« Isten – mintegy a keresztfára szögezve – megsemmisítette, midőn Krisztus, önmaga feláldozásával, elrendezte bűnadósságunkat (Kol 2,14; 1Pt 2,24, Biblia 2014:1269; 1310).

Az erkölcsös ember tehát igyekszik a saját, valamint a mások őfelé irányuló morális adósságait valamilyen módon kiegyenlíteni, hogy erkölcsi egyensúlyban maradjon. Ez manifesztálódik a nyelvben is.

AZ ERKÖLCS JÓL-LÉT ÉS ERKÖLCSI SZÁMVETÉS metaforák összefüggésben állnak egymással. Ha az alapvető fizikai szükségleteink ki vannak elégítve, tehát fizikailag jól érezzük magunkat, egészségesek vagyunk, rendezett körülmények között élünk stb., akkor képesek leszünk erkölcsösek maradni. Ezzel megteremtjük annak a lehetőségét, hogy másokkal szemben is az erkölcsnek megfelelően viselkedjünk, tehát morálisan egyensúlyban legyünk. Az egyén jól-léte tehát hozzájárul mások jól-létéhez is. Ezt példázza a (21)-es mondat.

(21) *Ezek az idézetek tulajdonképpen mind arról szóltak, hogy az <erkölcs> és a jellem tisztasága együtt kell hogy járjon a fizikai erőnléttel, és ez mind a társadalom érdekét szolgálja.*

A (22)-es példamondat első része kétségbe vonja, hogy a jól-lét önmagában megteremtheti az erkölcsös viselkedés alapját, a második része viszont mégiscsak elismeri az elmélet helytállóságát.

(22) *Önazonosságunk nem nyugodhat a kenyéren, a materiális jóléten, de az éhezőknek, a jólétből kiszorultaknak hiába prédikálunk <erkölcsöt> s lelki értékeket!*

Létezik azonban egy a fentivel ellentétes nézet is, amely szerint a nagy anyagi jólét miatt nem foglalkozunk azzal,

hogy erkölcsösen cselekszünk-e vagy sem. Intuitív nyelvi ismereteinkre támaszkodva fel tudunk sorolni olyan kifejezéseket (*megengedheti magának, ő megteheti, a kutya is jó módjában vész meg*), amelyek arra utalnak, hogy a nyelvi kifejezésekben is megjelenik ez a szemlélet, amely mögött az etikai szkepticizmus filozófiai irányzat feltételezhető. A Bernard Mandeville (1969) németalföldi-angol filozófus nevéhez köthető elmélet szerint a jólét alapja a bűn, feltéve, ha az emberi cselekedetek törvényi szabályozás alatt állnak.

A vizsgált korpuszban is találhatók olyan példamondatok ((23), (24)), amelyek létjogosultságot adnak a fenti elméletnek.

(23) [...] divattá vált azt állítani, hogy **a jóléti állam árt** a gazdaságnak, **az <erkölcsöknek>**, az egyéni szabadságnak.

(24) Ebben a rendszerben ugyanis érvényesülnek és jó talajra találnak a következő elvek: **az embereket – természetük-nél fogva – a kapzsiság vezérli, az ember önző, nincs tekintettel másokra; a tudás forrása kizárólag az értelem, az érzelmek, az <erkölcs> szerepének ráhatása nélkül; a boldogságot az anyagi javak fölhalmozása és élvezete jelenti; vég nélküli gazdasági növekedés szorgalmazása, ami ökológiai okok miatt lehetetlenség;**

Az 'erkölcs' ontológiai és szerkezeti metaforái

A monográfia elemzési részének módszertanát leíró fejezetben⁶ már utaltam rá, hogy a fogalmi metaforák vizsgálata során az általános felől a specifikus felé haladunk. Ez azt jelenti, hogy a korpuszban található ontológiai metaforák megállapítását követően azok struktúráját a szerkezeti metaforák által elemzem. Az ontológiai metaforák funkciója ugyanis, hogy valamelyest kézzelfoghatóbbá tegyünk általuk bizonyos elvont, nehezen körülhatárolt fogalmakat. Miután egy nem dologszerű fogalom (pl. öröm, düh, élet, erkölcs stb.) az ontológiai metaforái által dologszerűvé válik a konceptuális folyamatban, könnyebb a szerkezeti metaforák által a fogalom belső struktúráját feltárni (Lakoff–Johnson 1980, Kövecses 2005a).

⁶ Lásd a 4. fejezetet.

Az elemzés során részletesen bemutatom a fogalmi metaforákat, majd ezen túlmenően előfordulási gyakoriságot is vizsgálok. A számadatokat összefoglaló táblázatok a következő információkat tartalmazzák:

- egy-egy ontológiai metaforához milyen szerkezeti metafora sorolható be;
- egy-egy szerkezeti metafora hányszor fordul elő a vizsgált korpuszban;
- egy-egy ontológiai metafora milyen arányban vesz részt a konceptualizációs folyamatban.

Az előfordulási gyakoriságot százalékban tüntetem fel század pontossággal. A szerkezeti metaforák gyakoriságát az alapján számolom ki, hogy az egy ontológiai metaforához tartozó összes szerkezeti metafora hányszor fordul elő. Hogy melyik ontológiai metafora milyen hangsúlyt kap a konceptualizációs folyamatban, azt az összes metaforikus nyelvi kifejezés és az összes szerkezeti metaforáinak aránya mutatja. A vizsgált korpuszt az előző fejezetben⁷ részletesen bemutattam.

A magyar korpuszban a következő ontológiai metaforákat véltem felfedezni: AZ ERKÖLCS ÉLŐLÉNY, AZ ERKÖLCS ERŐ, AZ ERKÖLCS TÁRGY, AZ ERKÖLCS SZUBSZTANCIA/ANYAG, AZ ERKÖLCSÖS CSELEKEDET ÖNERŐBŐL VÉGZETT MOZGÁS. Ezek jellemzőit és szerkezeti metaforáit, struktúráját veszem sorra az alábbi alfejezetekben.

AZ ERKÖLCS ÉLŐLÉNY

A magyar korpuszon végzett elemzés eredményeképp az ERKÖLCS ÉLŐLÉNY ontológiai metafora struktúráját a következő szerkezeti metaforák által elemzem:

AZ ERKÖLCS EMBER

AZ ERKÖLCS TEKINTÉLYES FELJEBBVALÓ

AZ ERKÖLCS ALATTVALÓ

AZ ERKÖLCS ELLENFÉL/ELLENSÉG

⁷ Lásd az 1. táblázatot.

AZ ERKÖLCS EMBER/ÁLLAT

AZ ERKÖLCS ÁLLAT

AZ ERKÖLCS NÖVÉNY

A felsorolt fogalmi metaforák mögött a KITERJESZTETT NAGY LÁNC⁸ generikus metafora áll, amelyről tudjuk, hogy a világban lévő tárgyak és dolgok közötti kapcsolatokat jeleníti meg. A KITERJESZTETT NAGY LÁNC metaforarendszer elemei tulajdonságaik alapján az alacsonyabbtól a magasabb szintű felé haladva épülnek egymásra. Bármelyik szinten lévő dolgot legalább egy képesség különböztet meg az alatta lévő szinten lévő dolgoktól. Így például a növény és állat között lehet az a különbség, hogy az állat jár, képes hangokat kiadni stb.

A rendszer akkor válik metaforikussá, ha a szintek között kapcsolat alakul ki, vagyis az egyik szinten lévő dolgot a másik által értelmezzük, annak tulajdonságaival ruházzuk fel. A metaforák értelmében tehát az ERKÖLCS céltartomány konceptualizálható az EMBER, ÁLLAT és NÖVÉNY forrástartományok által. Ezen forrástartományok tulajdonságai kézzel foghatóbbá teszik számunkra az 'erkölcs' fogalmát.

A korpuszban vizsgált metaforikus nyelvi kifejezés alapján nem mindig lehet egyértelműen meghatározni, hogy mi a célkonceptus forrástartománya. A (25)-ös, (26)-os példamondatokat értelmezve az erkölcs lehet bármilyen szintű élőlény, hiszen a növény, állat és ember egyaránt képes a fejlődésre, mint ahogyan ápolni is lehet a természetben létező összes organizmust.

(25) *És amennyire a társadalmi csoport nem nyújt házassági felkészítést az ifjúságnak, olyan mértékben kell a válásnak működnie úgy, mint egyfajta társadalmi biztonsági szelep, mely a fejlődő <erkölcsök> gyors változásának időszakai-ban megakadályozza a még rosszabb helyzetek kialakulását.*

(26) *És ki álljon egy erkölcsi kór elleni szerveződés élére, ha nem a hit, lélek, <erkölcs> ápolására és védelmére hivatott Egyház?*

⁸ Részletesen lásd a „Metaforarendszerek” c. alfejezetben (32–37. old.).

Az emberi és állati aspektust is nehéz elhatárolni egymástól, hiszen mindkettő hasonló képességekkel bír. A LÉTEZÉS NAGY LÁNCA metafora szerkezeti logikája szerint az embert az állattól mindössze a mentális képességei különböztetik meg. A (27)-es példamondat mutatja, hogy búcsúzni lehet mind embertől, mind egy szeretett állattól.

(27) *S most, mikor az értelem meghátrál egy pillanatra a legalacsonyabb emberi ösztönök parancsszava előtt, nem akarom elhinni, hogy ez a búcsú pillanata, **búcsú** az értelemtől és az **<erkölcstől>**, a hittől és a szolidaritástól, búcsú az európai ember küldetésétől és feladatától.*

(28) *Mindig történnek olyanok, amit ész fel nem érhet, **morál meg nem emészt**, **<erkölcs> meg nem botlik benne**, hazug nyelv meg nem bicsaklik rajta, mert az érdek és az esendőség nagy úr.*

(29) *A pályája elején a szovjet rendszer kíméletlen kritikusa amerikai száműzetésében a **nyugati <erkölcsöt> támadta**, hazatérve a felemás orosz demokráciát.*

A (28)-as példában két metaforikus kifejezést is találunk, amelyek AZ ERKÖLCS EMBER/ÁLLAT metaforára engednek következtetni. Az állatok és emberek egyaránt megemésztik az elfogyasztott élelmet, valamint megbotlanak járás közben. A (29)-es mondat is igazolja a fenti állítást, ugyanis támadni szokott ember emberre, ember állatra, állat emberre, de akár állat állatra is.

(30) *A MI **<erkölcseink> tiltják a hazugságot**.*

A (30)-as mondatban viszont egyértelmű, hogy AZ ERKÖLCS EMBER metaforát használjuk a konceptualizációs folyamatban, hiszen tiltani, ráadásul hazugságot tiltani csak az emberek képesek.

A következő alfejezetekben azokat a metaforikus nyelvi kifejezéseket elemzem, amelyek esetében egyértelműen meghatározható a forrástartomány, tehát AZ ERKÖLCS EMBER, AZ ERKÖLCS ÁLLAT és AZ ERKÖLCS NÖVÉNY fogalmi metaforákat veszem szemügyre.

AZ ERKÖLCS EMBER

Az 'erkölcs' fogalom emberként különböző funkciókban jelenik meg a vizsgálati anyagban. Lehet az aktív cselekvő, a mondat ágense, valamint a cselekvések passzív elszenvedője, a mondat páciense.

AZ ERKÖLCS AKTÍV CSELEKVŐ/ÁGENS metafora esetében igei megszemélyesítésről beszélhetünk, mint például a (31)-es, (32)-es példamondatokban. Ez esetben az ERKÖLCS olyan cselekvést végez, amelyet csak az ember képes megtenni, mivel mentális képességre van szükség ahhoz, hogy mértéket szabjunk, véleményt alkossunk valamiről. Ezek az igék igazolják azt az állítást, hogy a LÉTEZÉS NAGY LÁNCA szintjei között az embert valóban gondolkodási képességei különböztetik meg az alatta lévő szinten lévő állatoktól.

(31) Azt kérdezném Lacitól, hogy a **keresztény <erkölcs> hol húzza meg a határt**, mennyit szabad lopni?

(32) [...] **mit mond a Te erkölcsöd** arról, akinek a tevékenysége révén jelentékeny módon megnövekszik az áldozatok száma, és ez még tudható is volt előre?

AZ ERKÖLCS A CSELEKVÉS PÁCIENSE metafora szerint az 'erkölcs' tárgyként jelenik meg a mondatban, amelyen az ágens véghez visz/vitt valamilyen cselekvést, az pedig elszenvedte azt. Az ágens valamilyen hatást gyakorol a páciensre, ennek következtében annak megváltozik az állapota. A (33)-as példamondat szerint *Horn* (az ágens) züllesztő hatással volt az erkölcsre (a páciens). A kifejezés értelmezése során a ROSSZ CSELEKEDET LENT VAN⁹ metafora is szerepet játszik, amely AZ ERKÖLCS ERŐ fogalmi metafora része.

(33) *De még mindig nem értem, hogy Horn miként **züllesztette le az <erkölcsöt>** es a gazdaságot?*¹⁰

⁹ Részletesen lásd „AZ ERKÖLCS ERŐ” c. alfejezetben (74–75. old.).

¹⁰ Az eredeti kifejezés a korpuszban ékezetek nélkül volt jelen, azokat a szerző javította. Eredeti mondat: *De meg mindig nem értem, hogy Horn miként **züllesztette le az <erkölcsöt>** es a gazdaságot?*

AZ ERKÖLCS EMBER metaforában megjelennek a Lakoff–Johnson (1999) féle MORÁLIS TEKINTÉLY és MORÁLIS REND fogalmi metaforák is.

A MORÁLIS REND metafora a természetben működő dominancia rendjére utal, amely azt jelenti, hogy Istennek hatalma van az emberek fölött, az embernek az állatok fölött, az állatok erőteljesebbek a növényeknél stb. Ez a metafora létjogosultságot ad a MORÁLIS TEKINTÉLYNEK hatalma gyakorlásához.

A tekintély fizikai értelemben vett felsőbbrendűség valaki felett. Ebben a viszonyban a tekintéllyel bíró egyén metaforikusan hatalmat gyakorol mások fölött. Az erkölcsi tekintély tapasztalati alapja a kisgyermekkorban megtapasztalt szülői tekintélyből ered. A szülői tekintély lehet törvényes, jogos, illetve abszolút. Előző esetben a gyerek nem feltétlenül érzi magát elnyomva, valójában a szülő a hatalmát a gyerek érdekében arra használja, hogy megvédje őt, illetve megtanítsa az erkölcsös élet alapvető szabályaira, viselkedési normáira. Ha azonban a szülő az abszolút tekintélyét gyakorolja, a gyerek alsóbbrendű lényként köteles engedelmeskedni a szülőnek. A tekintély e kettős gyakorlása megfelel a Lakoff (1996) által kidolgozott a GONDOSKODÓ SZÜLŐ és SZIGORÚ APA családmodelleknek¹¹.

A MORÁLIS TEKINTÉLY SZÜLŐI TEKINTÉLY metafora tehát a következőképp épül fel (Lakoff–Johnson 1999: 296):

EGY TEKINTÉLYES ALAK EGY SZÜLŐ

EGY MORÁLIS ÁGENS EGY GYEREK

A MORALITÁS ENGEDELMESSÉG

A korpuszadatok azt bizonyítják, hogy az erkölcs emberként mindkét szerepben, mind a hatalom gyakorlójaként, mind a hatalom alárendeltjeként megjelenhet. Ennek megfelelően az ERKÖLCS TEKINTÉLYES FELJEBBVALÓ és az ERKÖLCS ALATTVALÓ fogalmi metaforákra következtethetünk.

Mindennapi tapasztalataink alapján elmondható, hogy a fölöttünk hatalommal rendelkező embereknek (pl. főnök, szü-

¹¹ Példákkal lásd alább.

lő) engedelmeskedünk, alávetjük magunkat az ő akaratának ((34)-es mondat), tiszteljük őt ((35-ös) mondat), elfogadjuk az ő értékrendjét és aszerint élünk ((36)-os mondat).

(34) [...] a hit és az **<erkölcs>** dilemmáját: *hogya az <erkölcsnek> engedelmeskedem, [...].*

(35) Azoknak az **értékeknek a tiszteletét is**, amelyek nincsenek normaszövegbe foglalva, **amilyen például az <erkölcs>**.

(36) Csoda-e hát ezek után, hogy a zsidóság egy része (ki tudja mekkora hányada?) függetlenül attól, hogy vallásos-e, **sa-ját <erkölcsük> törvényei szerint** világgá élve a Talmudot előrébb jut, kirekeszt, kihasznál, nyereszkedik?

A (37)-es mondatban az erkölcs alárendelt pozícióba, a törvények hatalma alá került, vagyis a konceptualizációban az ERKÖLCS ALATTVALÓ fogalmi metafora vesz részt. Emellett a már említett ERKÖLCS A CSELEKVÉS PÁCIENSE metafora is megjelenik, hiszen az ERKÖLCS elszenvedte az alárendelés folyamatát, ettől az állapota ugyan nem biztos, de a hatalmi pozíciója biztosan megváltozott.

(37) Az előző kormány ideje alatt rengeteget hallottam (Tócsik, Bokros végkielégítés, Hujber stb.), de akkor ezt mindenki tudomásul vette és **alárendelte az <erkölcsöt> a törvény szavának**.

A metaforikus nyelvi kifejezések között számos példamondatban találkozunk nem igei megszemélyesítéssel. Leggyakrabban különféle jelzőkkel jellemezzük az 'erkölcs' fogalmat. Ezáltal annak különböző pozitív vagy negatív tulajdonságai kerülnek a figyelem fókuszába ((38)–(40)).

(38) [...] **maradi erkölcs** [...]

(39) [...] **tisztes keresztény erkölcs** [...]

(40) [...] a kapitalizmus **álszent <erkölcsét>** elszántan támadó [...]

Az erkölcs emberként gyakran jelenik meg a korpuszban a SPORT IKM-en belül ellenfélként, a HARC IKM-ben ellenségként, amelyből az ERKÖLCS ELLENFÉL/ELLENSÉG fogalmi metafora vezethető le. A korpuszban beazonosított metaforikus nyelvi kifejezésekben nem mindig egyértelmű, hogy melyik IKM-en belül gondolkodunk. Ennek oka lehet, hogy mindkét

idealizált kognitív modellről (a főleg a küzdősportok esetében) hasonló tudással rendelkezünk. A nyelvi példák alapján az ERKÖLCS megjelenhet győztes ((41-es példa) és vesztes ((42)-es példa) pozícióban egyaránt. A (43), (44)-es példamondatokban a harc folyamatára, nem pedig a végkimenetelére fókuszálunk.

AZ ERKÖLCS ELLENFÉL/ELLENSÉG fogalmi metaforában jelentős szerepet játszik az ERŐDINAMIKA, amely szerint egy külső vagy belső erő hat az egóra. Ha az képes ellenállni, akkor erkölcsös marad, ha az erő kerekedik felül, akkor erkölcstelenné válik¹².

(41) *Az 56-osok nemzedékének olyan képviselőjét ismertem meg benne, aki érti és értékeli a magyar nemzet legjobbjainak történelmi harcát a szabadság, az emberi méltóság és az <erkölcs> győzelméért.*

(42) *érzékeim lassan **felülkerekedtek az <erkölcseimen>***

(43) *Az emberi kultúra, a humanizmus, a keresztény <erkölcs> és nemzeti öntudatunk **kel birokra***

(44) *Vágyak és <erkölcsök> **csapnak össze [...]***

AZ ERKÖLCS ÁLLAT

Az 'erkölcs' állatként történő konceptualizálása az ÉLŐLÉNY metaforák között a legszegényesebb. Az ERKÖLCS ÁLLAT fogalmi metafora leképezési rendszerét a talált nyelvi példák alapján nem lehet felépíteni.

A (45)-ös példamondatban az ERKÖLCS MADÁR metafora mellett a JÓ CSELEKEDET FENT VAN fogalmi metafora is megjelenik, amelynek a FENT/LENT (JÓ DOLGOK FENT VANNAK, ROSSZ DOLGOK LENT VANNAK) orientációs metafora adja meg az alapját.

(45) *Hiszen ezen aetas pulzáló igazságát, dacos tenni vágyását, **fennen szárnyaló <erkölcsét>**, mellyel hadat üzen kishitűségnek, gyáva félsznek, nos tehát a változás új testimoniumait elkészíteni csak az igazi electusok hivatottak.*

¹² Részletesen lásd „AZ ERKÖLCS ERŐ” c. alfejezetben (74–75. old.).

A (46)-os példamondatban két metaforikus kifejezés található. Az ERKÖLCSÖS TISZTA fogalmi metafora forrástartományának fókusza Lakoff (1995, 1996) erkölcskonceptiója szerint az anyag tisztasága, nem keveredése semmivel. Ez alapján jelen esetben az ERKÖLCS SZUBSZTANCIA/ANYAG metaforával állunk szemben. Ha viszont az igét értelmezzük, aszszociálhatunk egy állatra, ha a *megvész* ige konkrét jelentéséről, tehát veszettségről mint betegségről beszélünk. Bár ez a vírusos fertőzőes betegség emberre is áterjedhet, inkább az állatvilágban jellemző.

(46) A *tiszta <erkölcs>*, *mely ha megvész* [...]

A (47)-es példában az előzőhöz hasonlóan ugyancsak az ige az, ami egyértelművé teszi, hogy az 'erkölcsöt' állatként konceptualizájuk. Az élet rendje szerint minden élőlény elhal, viszont nyelvileg ezt különböző igékkel fejezzük ki. Az ember esetében a *meghal*, *elhunyt* igéket preferáljuk, a növény *kiszárad*, *elszárad*, *kirothad*, az állatok pedig *elpusztulnak*, esetleg *megdöglenek*. Az *elpusztul* ige a cselekvőt, illetve a cselekmény okát háttérbe szorítja, ezáltal a cselekményt eseményként értelmezzük.

(47) Öntudat elvesztésével *elpusztul az <erkölcs>* is, de az öntudat visszaszerzésével megteremtődik a *tiszta élet* is.

AZ ERKÖLCS NÖVÉNY

Ha az 'erkölcs' fogalmat absztrakt komplex rendszerként értelmezzük, amely A KITERJESZTETT NAGY LÁNC kulturális modell tagja, az ERKÖLCS céltartomány egyik leggyakoribb forrástartománya a NÖVÉNY. Ez esetben a forrástartomány fókusza a rendszer fejlődése. Ezt alátámasztják az ERKÖLCS NÖVÉNY fogalmi metafora nyelvi manifesztációi is.

A korpuszban fellelt példák alapján a céltartomány a növény különböző életszakaszaira – palánta állapot/ültetés, meggyökerezés, fejlődés, virágzás, termés – terjed ki. Ennek megfelelően az erkölcsnek is különböző fejlettségi szintjei vannak. Az erkölcs növény fogalmi metafora alábbi leképezései manifesztálódnak a vizsgált nyelvi kifejezésekben:

A NÖVÉNY ELÜLTETÉSE → AZ ERKÖLCS KIALAKÍTÁSÁNAK KEZDETE

- (48) Az **<erkölcsöt>** inkább a szülőknek kell(ene) – jó példával – a lurkókba **plántálni**, nem néhány önjelölt erkölcscsősznek.

A NÖVÉNY MEGGYÖKEREZÉSE → AZ ERKÖLCSI ESZMÉK BEN-SŐVÉ TEVÉSE

- (49) Az is zavar minket, hogy az **<erkölcs>** – még ha valamilyen nemes és egyetemesnek tekintett eszmerendszerből is vezetjük le – valami természetünktől idegen, külső kényszer, amelyet külön neveléssel kell **meggyökereztetni**, interiorizálni.

- (50) A kozmopolitizmusban **gyökerező <erkölcs>**.

A NÖVÉNY VIRÁGZÁSA → AZ ERKÖLCS URALKODÁSA/IRÁNYÍTÓ MŰKÖDÉSE

- (51) Mindenki fejében él egy kép a kíváncsú múltból, amikor még **virágoztak az <erkölcsök>**, és bőven termelt a föld, az ország hatalmas volt, és erőt mutatott Európának.

A NÖVÉNY TERMÉSE → A KIFEJLŐDÖTT ERKÖLCS

- (52) Így van és ez miért probléma csak nem csupa **<erkölcs> csősz** irogat (sic) a fórumba?
- (53) És majd a Katolikus papok tanítják majd az **<erkölcsöt>** meg a hittant (sic) akik **erkölcsileg** és hitben is bizonyították **éretlenségüket**, [...]
- (54) A közerkölcsök romlása és az üzleti **<erkölcsök> romlása** az elmúlt évben felerősödött.

A fogalmi metaforák előfordulási gyakoriságát a 3. táblázat foglalja össze.

A számadatokból az derül ki, hogy az ERKÖLCS ÉLŐLÉNY ontológiai metafora jelentős részét (közel 75%-át) az ERKÖLCS EMBER szerkezeti metafora teszi ki. Ennek oka lehet a LÉTEZÉS NAGY LÁNCA metafora azon „működési elve”, amely szerint a konceptualizáció során a beszélők egy adott szituációban a legmagasabb szinten elérhető tulajdonságokat választják ki. Az emberek és állatok között kevesebb különbséget tudunk tenni, mint az emberek és növények vagy akár emberek és állatok között. Ezért a NÖVÉNY forrástartomány gyakrabban fordul elő, mint az ÁLLAT.

3. táblázat. AZ ERKÖLCS ÉLŐLÉNY metafora előfordulási mutatói a magyar korpuszban

ERKÖLCS ÉLŐLÉNY	
Szerkezeti metafora	Gyakoriság (%)
AZ ERKÖLCS EMBER	74,78
AZ ERKÖLCS EMBER/ÁLLAT	16,22
AZ ERKÖLCS NÖVÉNY	8,29
AZ ERKÖLCS ÁLLAT	0,71

AZ ERKÖLCS ERŐ

Elvont fogalmak konceptualizációja során fontos szerepük van a képi sémáknak (TARTÁLY, RÉSZ-EGÉSZ, OKOZÁS stb.), amelyek közül az ERKÖLCS fogalom esetében kiemelt jelentőséggel bír az erőkre és ellenerőkre alapozott képi séma (Talmy 1988). Az ERŐDINAMIKA működésében a következő elemek vesznek részt (ld. 4. táblázat):

4. táblázat. Az ERŐDINAMIKA legfőbb elemei események jellemzéséhez (Kövecses–Benczes 2010: 137)

Erőkifejtő entitások	Az erő lényegi tulajdonságai	Erőegyensúly	Lehetséges következmények
erő (agonista)	hatást kifejteni	erősebb entitás	cselekvés
ellenerő	nyugalomban maradni	gyengébb entitás	nyugalom

A Lakoff (1996) által kidolgozott ERKÖLCS ERŐ fogalmi metafora a következő elemekből áll:

A JÓ CSELEKEDET FENT VAN

(55) *Ha feltesszük, hogy az erkölcsi tudat magasabb rendű (több), mint a nem erkölcsi (pl. állati) tudat*

A ROSSZ CSELEKEDET LENT VAN

(56) *De még mindig nem értem, hogy Horn miként **züllesztette le az <erkölcsöt>** és a gazdaságot?*

AZ ERKÖLCSTELENNÉ VÁLÁS ZUHANÁS

(57) *Legyetek <erkölcs> nélküli emberbábok, akik aztán mind mélyebbre zuhannak a sátán által nyújtott örömek hajszolása közepette!*

A KÍSÉRTÉS ERŐ

(58) *Még álmunkban is csak „azon” jár az eszünk, vagyis pontosabban ekkor leginkább, mert nappali tudatunkkal még csak-csak el tudjuk nyomni sürgető szexuális késztetéseinket, az éjszakai tudat azonban nem ismeri a nappali <erkölcs> pirulását.*

AZ ERKÖLCSÖSSÉG ERŐ

(59) *Nem az <erkölcseim>, hanem a józan eszem tiltakozik az ellen, hogy [...]*

A magyar nyelvű korpuszban a komplex metafora mindegyik elemére találunk metaforikus nyelvi példákat. Az (58)-as kifejezés egyrészt metonímiára alapul, másrészt névszói megszemélyesítés is található benne. Az *erkölcs pirulása* kifejezésben a HATÁS AZ OK HELYETT metonímia manifesztálódik. A pirulás oka a szégyen, amelyet amiatt érzünk, hogy éjjel nem vagyunk képesek elnyomni a vágyainkat és engedünk a kísértésnek. Az (59)-es példamondatban pedig igei megszemélyesítés van az ERŐDINAMIKA mellett.

Az ERŐDINAMIKA alapján az erkölcsös személyre, aki ugyanolyan akar maradni, mint amilyen addig volt, egy külső (fizikai) erő hat, amely megpróbál valamilyen hatást elérni. Eszerint tehát két erő áll szemben egymással: egy gonosz erő és az ego. Az ego valójában az erkölcsös személy, aki küzd a rá ható külső vagy belső erővel. Ha az emberi testet tartályként értelmezzük, amelyre különböző erők hatnak, akkor a konceptualizációs folyamatban ez alapján a KINT/BENT, valamint a TARTÁLY sémák is részt vesznek. A külső erő esetén a testen kívülről jön a támadás, míg a belső erő esetén a testen belül zajlik a harc.

Az általános ERŐDINAMIKA működését az erkölcsre vonatkoztatva a következőképp lehet táblázatban (ld. 5. táblázat) összefoglalni.

5. táblázat. AZ ERKÖLCS ERŐ ERŐDINAMIKA-alapú értelmezése
(Kövecses–Benczes 2010: 141)

Forrástartomány: KÉT (KÜLÖNBÖZŐ) FIZIKAI ERŐ

Céltartomány: ERKÖLCS

Megfelelés	Agonista lényegit- tulajdonságai	Antagonista lényegit- tulajdonságai	Következő- mények
Forrástartomány	<i>Fizikai tárgy</i> ugyanolyannak megmaradni, mint volt	<i>Fizikai erő</i> valamilyen hatás előidézése a Fizikai tárgyban	Nincs hatás
Céltartomány	<i>Ego</i> Ellenállni a Kísértésnek (erkölcsösnek maradni)	Kísértés Célja, hogy az Ego elveszítse ellenállását – tehát hogy erkölcs- telenné váljon	Az Ego ellenáll a Kísértés- nek – tehát erkölcsös marad

Kövecses (2000) az ERŐDINAMIKA legfőbb elemeit és azok kapcsolatát vetette össze az ÉRZELEM, ERKÖLCS ÉS RACIONÁLIS GONDOLKODÁS fogalmi keretekre vonatkoztatva, és megállapította, hogy a három említett keret konceptualizációs folyamatában a következmény terén mutatható ki különbség az erődinamikát illetően. Ha az Ego erkölcsös, akkor az erő nem vált ki hatást, tehát Ego ellenáll, viszont az érzelem esetén az Ego, amely valamilyen érzelmet érez, prototipikus esetben nem tud ellenállni, tehát az erő valamilyen hatást vált ki. A racionális gondolkodást illetően pedig a racionális én idéz elő változást a gondolkodásban.

Ahhoz tehát, hogy erkölcsösek maradjunk, tudjunk ellenállni a gonosz erőnek, akaraterőre van szükségünk. Csak önfegyelem és önmegtagadás által válhatunk morálisan erőssé. Ez ugyancsak összekapcsolódik a már említett családmodell-elmélettel. A SZIGORÚ APA családmodell egyik fő alappillére, hogy az apa a gyereket ezekre az erényekre neve-
li szigor és tekintély által annak érdekében, hogy ne legyen morálisan gyenge.

A belső erő vagy az ego megjelenhet MORÁLIS KORLÁTKént is, ami a vázolt ERŐDINAMIKA működése révén legyőzi a gonosz erőt, ezáltal megakadályozza a cselekvést.

(60) [...] <erkölcse> akadályozta abban, hogy [...]

Az ERŐDINAMIKA képi séma központi szerepet játszik a HARC IKM-ben, amelyről részletes tudással rendelkezünk. Laikus ismereteink szerint a HARC IKM a következő elemekből épül fel: A SZEMBENÁLLÓ FELEK (ELLENFELEK), A HARC ESZKÖZE, A HARC SZÍNTERE, A HARC FOLYAMATA, A HARC EREDMÉNYE/VÉGKIMENETE (GYŐZELEM/VERESÉG).

Az 'erkölcs' fogalomra vonatkoztatva az ERŐDINAMIKA alapján a szemben álló felek a külső/belső erő és az ego, a harc eszköze az akaraterő/önmegtagadás, a harc folyamata az ego küzdelme a külső/belső erővel, a harc végkimeneteleként az ego erkölcsös marad vagy erkölcstelenné válik.

A vizsgált korpusz adatait elemezve a következő metaforák nyelvi manifesztációit találtam:

ERKÖLCSÖSNEK LENNI HARC

(61) *De a történelemben egyre jobban izgatja a **küzdelem** az emberiségért, a helyes életszabályokért, <erkölcsért>, igazságos jogért.*

ERKÖLCSÖSNEK MARADNI GYŐZNI A HARCBAN

(62) *Az 56-osok nemzedékének olyan képviselőjét ismertem meg benne, aki érti és értékeli a magyar nemzet legjobbjainak **történelmi harcát** a szabadság, az emberi méltóság és az <erkölcs> **győzelméért**.*

ERKÖLCSTELENNÉ VÁLNI VESZÍTENI A HARCBAN

(63) *Az utóbbi esetben azt, hogy a **jog győzedelmeskedett**, az elsőben azt, hogy az <erkölcs> **kapott egy nagy pofont**.*

A (61), (62), (63)-as példamondatok között az a különbség, hogy az előzőben a harc folyamatára fókuszálunk, míg a két utóbbian a harc végkimenetelére. A (63)-as példában az egymással szembenálló felek, a jog és az erkölcs is kifejezésre jutnak.

Az ERKÖLCS ERŐ metafora egyik metaforikus következménye, hogy JÓNAK (ERKÖLCSÖSNEK) LENNI, EGYENSÚLYBAN/EGYENESNEK LENNI.

- (64) [...] a szenátor integráns, szabad és független személyiség, „kisebbség” képviselője, akinek **<erkölcsseit>** – mint például az ifjabb Bushét - **semmiféle kilengés nem terheli**.
- (65) A Horn-kormány a jövő esélyeit teszi tönkre a családellenes, iskola- és ifjúságellenes politikával, a túladóztatás az amúgy is **megrendült <erkölcsöket>** zülleszt le teljesen, és visszafogja a munkahelyteremtő vállalkozásokat.
- (66) És nem is csak az egyén számára, az **<erkölcsében>**, **tartásában megroggyant** népek számára is.

A kilengés egyértelműen a testi egyensúly csökkenését jelenti a (64)-es példamondatban. A (65)-ös nyelvi példát úgy értelmezhetjük, hogy amennyiben az ERKÖLCS mint SZEMÉLY megrendülhet vagy meginoghat, elveszítheti önkontrollját és lezüllik, vagyis erkölcselenné válik, ami AZ ERKÖLCSTELEN LENT VAN fogalmi metafora nyelvi manifesztációja. A (66)-os mondat metaforikus nyelvi kifejezés értelmezésében ugyancsak részt vesz az ERŐDINAMIKA. Az erkölcsös egyén a rá ható erő eredményeként megroggyant, ami azt jelenti, hogy elveszítette egyenes tartását. Jelen esetben az ERKÖLCSÖS EGYENES fogalmi fókuszába az erős fizikai tartás áll.

6. táblázat. AZ ERKÖLCS ERŐ metafora előfordulási mutatói a magyar korpuszban

ERKÖLCS ERŐ	
Szerkezeti metafora	Gyakoriság (%)
AZ ERKÖLCSÖSSÉG ERŐ	32,77%
A JÓ CSELEKEDET FENT VAN	21,0 %
AZ ERKÖLCSÖSNEK MARADNI GYŐZNI A HARCBAN	14,29 %
AZ ROSSZ CSELEKEDET LENT VAN	12,60 %
JÓNAK (ERKÖLCSÖSNEK) LENNI EGYENSÚLYBAN/ EGYENESNEK LENNI	5,88 %
A KÍSÉRTÉS ERŐ	5,04 %
AZ ERKÖLCSTELENNÉ VÁLNI VESZÍTENI A HARCBAN	4,2 %
AZ ERKÖLCSTELENNÉ VÁLÁS ZUHANÁS	4,2 %

A számadatok alapján (ld. 6. táblázat) az ERKÖLCS ERŐ metafora nyelvi manifesztációi az összes metaforikus nyelvi kifejezés mindössze 6,85%-át teszik ki. Az ontológiai metaforán belül AZ ERKÖLCSÖSSÉG ERŐ, valamint a FENT-LENT metaforikája szinte ugyanolyan hangsúlyt kapnak.

AZ ERKÖLCS TÁRGY

Az 'erkölcs' tárgyként történő konceptualizációja során felveszi azokat a tulajdonságokat, amelyekkel egy tárgyat általában jellemezni szoktunk. Attól függően, hogy a konceptualizáció folyamán a tárgyak fizikai jellemzőit (méret, súly, anyag, alak stb.), funkcióját, más tárgyakhoz való elhelyezkedését helyezük előtérbe, a szerkezeti metaforák forrástartományának eltérő fókusza lehet.

A korpuszban elsőként szembetűnő, hogy az erkölcs tárgyként megszámlálható, vagyis egy személynek több is lehet belőle.

(67) *A politikai <erkölcsök> elferdüléseit, illetve a közerkölcs hanyatlását mondja jellemzőnek.*

A korpuszból kiderült, hogy egy társadalom életében többféle erkölcs él, mégpedig magán- közéleti, nemzeti, társadalmi, nemzetközi, nemi, szakmai, egyetemes emberi, vallási, polgári, keresztény, szocialista erkölcsre is találunk példát. A többes számú tárgyként történő konceptualizáció arra utal, hogy az ember több síkon próbál erkölcsös maradni.

Az erkölcsnek tárgyként van mennyisége, mérete, súlya, kora stb. A felsorolt paraméterek mentén a tárgyak változhatnak vagy bizonyos erőhatással megváltoztathatjuk azokat. A felsorolt paraméterek mindegyikére találunk számos példát a korpuszban, ahogyan azt a (68)–(72) mondatok kiemelt részei illusztrálják.

(68) *A nyugati társadalmakban általánossá kezd válni az a nézet, hogy **több <erkölcsöt>** kell vinni a gazdaságba.*

(69) ***Nagy erkölcs** van benne.*

(70) *Könnyű <erkölcsök>, [...]*

(71) *A minősítés, ellenőrzés új rendszerében **mérlegre teszik** alkalmasságát, magánéletét, <erkölcsét>, elkötelezettségét.*

(72) *Egyenesen úgy kell fogalmaznom, hogy ez Mária országának romba döntését jelenti és helyébe a homoszexualitás léptetése és ezzel az **1100 éves <erkölcseink>** lerombolásának törvénybe iktatása, ha a tisztelt Ház ezt a Ptk.-módosítást elfogadja.*

A felsorolt jellemzők közül leggyakrabban a tárgy mérete változik, többnyire csökken, mégpedig azért, hogy egy külső erő hatással van rá, egy darabját leválasztja az egész tárgyról. A (73)-as példamondat szerint a változást okozó erőre a beszélő nem hívja fel a figyelmet, tehát a cselekvő nem kerül a figyelem fókuszába.

(73) *A politikai <erkölcsök> **szűkebbre szabásának**, pontosabb definiálásának elodázása a demokrácia megszilárdulásának idejére.*

AZ ERKÖLCS BIRTOKOLT TÁRGY

Az egyik leggyakoribb metafora ebben a vonatkozásban, AZ ERKÖLCS BIRTOKOLT TÁRGY metafora. A magyar nyelvben a tulajdoni viszonyt a birtokos személyjelek jelzik, amelyeket nem nehéz felismerni. A korpuszban egyes és többes számban is előfordul: *valaki erkölcsé, erkölcséi, erkölcsünk* stb. Tehát az erkölcs lehet egy tárgy, amely az erkölcsös egyén birtokában van. Bár gyakoriságát tekintve szembetűnő a metafora, leképezési rendszere meglehetősen szegényes. Ehhez hasonló megállapításra jutottak Kövecses és társai (2015), akik a 'düh' fogalmat több nyelvben elemezve megállapították, hogy bár az általuk megvizsgált négy nyelv mindegyikében viszonylag gyakori, feltételezhetően nem specifikus a 'düh' értelmezési folyamata során. Ez a megállapítás az 'erkölcs' fogalom esetén is helytálló. A BIRTOKOLT TÁRGY forrástartomány hatóköre annyira kiterjedt, hogy nemigen lehet egyetlen céltartományhoz sem specifikus forrástartományként hozzárendelni.

AZ ERKÖLCS MOZGATHATÓ TÁRGY

AZ ERKÖLCS EGY KISMÉRETŰ, MOZGATHATÓ TÁRGY, amelyet el tudunk veszíteni, vagy amelyet elvehetnek tőlünk, amelyet lehet hozni-vinni. Az erkölcs tárgyként történő konceptuali-

zációjában részt vesz a VALAMI MEGLÉTE EGY TÁRGY JELENLÉTE fogalmi metafora is. Ennek értelmében, ha a tárgy megvan, akkor itt van, nálunk van, birtokoljuk, ha elveszítjük, akkor nincs meg ((74)–(78) példamondatok). A tárgy mozgathatóságát az igei állítmányok bizonyítják.

(74) [...] a politikai ügyeket vagy a politikai **<erkölcsöt>** teljese-
sen **félretéve** ezzel a lehetőséggel él, hanem azért is, mert
tulajdonképpen egy olyan szétaprózódáshoz vezet, hogy va-
lóban komikumba fulladhat a magyar parlament működése.

(75) Martin McDonagh Vaknyugat című darabja alapján készí-
tették **Elveszett <erkölcsök>** című előadásukat, némileg
átdolgozva az eredeti drámát, melyben árad a bűn, a hősök
pedig saját tehetetlenségük dühös foglyai.

(76) [...] talpra kell állítanunk ezt a szegény, megtévesztett hi-
tétől, **<erkölcseitől>**, sőt egyre inkább az anyagiaktól is
megfosztott magyar nemzetet.

(77) **Vissza kell hoznunk** országunkba **az <erkölcsöt>** és a morált
[...]

(78) Ha **eldobják az <erkölcsöt>**, a méltányosságot, gyermeki
tisztelet, szülői szeretet vezeti a sokaságot.

A fogalmi metafora több másikkal áll összefüggésben. AZ ERKÖLCS BIRTOKOLT TÁRGY metafora létét már igazolva elmondhatjuk, hogy amennyiben ezt a tárgyat birtokoljuk, erkölcsösek vagyunk, de ha elveszítjük, akkor erkölcstelenné válunk.

AZ ERKÖLCS JÓL-LÉT fogalmi metafora részeként korábbi alfejezetben¹³ már szó volt AZ ERKÖLCS ÉPSÉG/TELJESSÉG, AZ ERKÖLCSTELENSÉG KÁROSODÁS metaforákról. Az erkölcs tárgy metaforával összekapcsolva az 'épség' és 'károsodás' fogalmát a következőképp értelmezhetjük: ha birtokoljuk az erkölcsöt, elmondhatjuk, hogy testileg-lelkileg épek, teljesek vagyunk. Annak hiányában viszont károsodunk. A (79)-es példamondatban az ERKÖLCSTELEN BETEG metafora ugyancsak manifesztálódik.

(79) Adják tovább és gyarapítsák a kultúra értékeit, a műveltsé-
séget, mely minden népnek léte és gerince, mely **beteg ci-
vilizációvá silányul, ha kiveszik belőle az <erkölcs>**.

¹³ Részletesen lásd „AZ ERKÖLCS TAPASZTALATI ALAPJA” c. alfejezetben (68–69. old.).

Ha tehát összefoglaljuk az erkölcsről mint tárgyról való eddigi tudásunkat, azt mondhatjuk el, hogy az erkölcs egy olyan különböző paraméterekkel rendelkező, kisméretű, mozgatható, esetleg értékes tárgy, melynek birtoklása teljessé, tehát erkölcsössé tesz bennünket. Ennek elvesztése esetén károsodunk, vagyis erkölcsstelenné válunk.

Az ERKÖLCS ERŐ metafora elemzése során¹⁴ a HARC IMK elemei között említettük a HARC ESZKÖZÉT is. Mivel az eszköz a tárgy kategóriába sorolható, ebben a fejezetben térünk ki rá. Ugyancsak az utóbb említett alfejezetben definiáltuk az ego fogalmát, valamint az ego és erkölcs közötti kapcsolatot, miszerint az ego harcol erkölcsös volta megtartásáért a külső és belső erőkkel szemben. A harc eszközként a saját erkölcsét használja fel, ahogyan az a (80)-as példamondatban manifesztálódik. Ez esetben tehát az EGO BELSŐ EREJE A HARC ESZKÖZE fogalmi metaforával állunk szemben.

(80) A metropolisok hiperbrutális igazságosztóiban nem nehéz felfedezni az elvadult westernhőst, aki az erőszak immár totális káoszában csak saját <erkölcsére> és fegyverére számíthat

(81) A burzsoá<erkölcs> – az imperialista reakció fegyvere.

A (81)-es példa szerint az imperialisták a burzsoázia erkölcsét használták fegyverként. Ez esetben az ERKÖLCS A HARC ESZKÖZE.

AZ ERKÖLCS ÉPÜLET

A tárgy nem mozgathatósága többnyire a méretéhez köthető. Az erkölcs nagyméretű fizikai tárgyként történő konceptualizációja számos példában manifesztálódik.

Az 'erkölcs' konceptualizációjában a magyar korpusz példái alapján részt vesz az ABSZTRAKT KOMPLEX RENDSZER ÉPÜLET metafora is. Az ÉPÜLET forrástartomány által a rendszer stabilitására fókuszálunk. A metafora megfelelései a következők (Kövecses 2005a, 2010):

¹⁴ Részletesen lásd „AZ ERKÖLCS ERŐ” c. alfejezetben (74–75. old.).

ALAP → AZ ALAP, AMELYRE A RENDSZER ÉPÜL

VÁZSZERKEZET → AZ ELEMÉK SZERKEZETE, AMELYEK FEL-
ÉPÍTIK A RENDSZERT

A VÁZ SZILÁRDÍTÁSÁHOZ HASZNÁLT TOVÁBBI ELEMÉK → A REND-
SZER SZERKEZETÉT BIZTOSÍTÓ TOVÁBBI ELEMÉK

ÉPÜLETSZERKEZET → A RENDSZER LOGIKAI SZERKEZETE

AZ ÉPÍTÉS → A RENDSZER LÉTREHOZÓJA/ÉPÍTŐJE

AZ ÉPÍTÉS FOLYAMATA → A RENDSZER LÉTREHOZÁSÁNAK FO-
LYAMATA

AZ ÉPÜLET EREJE → A RENDSZER STABILITÁSA

ÖSSZEOMLÁS → A RENDSZER MŰKÖDÉSKÉPTELENSÉGE

Az erkölccsel kapcsolatos általam vizsgált metaforikus
nyelvi kifejezések AZ ABSZTRAKT RENDSZER nem mindegyik as-
pektusát reprezentálják. A fogalmi metafora jelentésfókusz
az alábbi leképezésekre terjed ki:

AZ ÉPÜLET ALAPJA → AZ ERKÖLCS ALAPJA

(82) Az *európai <erkölcs> alapja a Bibliában gyökerező ke-
resztényi értékrend.*

A VÁZ SZILÁRDÍTÁSÁHOZ HASZNÁLT TOVÁBBI ELEMÉK → AZ ER-
KÖLCS SZERKEZETÉT BIZTOSÍTÓ TOVÁBBI ELEMÉK

(83) Az *<erkölcs> voltát napi tapasztalatok támasztják alá.*

(84) Az *<erkölcs> támaszt kíván.*

AZ ÉPÍTÉS → AZ ERKÖLCS LÉTREHOZÓJA/ÉPÍTŐJE

(85) *Üzenem a háznak, mely fölnevelt: ha egyenlővé teszik is a
földdel, nemzedéknek órváltásain jönnek majd újra boldog
építők, és kiássák a fundamentumot, s az <erkölcs> ősi
hőfőhár kövére emelnek falat, tetőt, templomot.¹⁵*

AZ ÉPÍTÉS FOLYAMATA → AZ ERKÖLCS KIALAKÍTÁSÁNAK FO-
LYAMATA

(86) [...], amikor a gazdasági életben is *fel akarta építeni a
keresztény <erkölcsöt>.*

¹⁵ Bár a keresés során az MNSZ2 beállításai között az irodalom stílus-
réteget kizártam, a példaként szolgáló Wass Albert idézetet mégis tar-
talmazza a korpusz. Ennek oka lehet, hogy idézetként megjelent például
valamelyik újságban.

AZ ÉPÜLET EREJE → AZ ERKÖLCS STABILITÁSA

(87) *Ezt az egészet csak álmodtam, szerencsére, Magyarországon abszolút rendben minden, A demokrácia az úr, trend a szeretet, a béke, Az <erkölcs> stabil, és figyel miránk a Jó Isten!*

AZ ÉPÜLET LEROMBOLÁSA → ERKÖLCSTELENNÉ VÁLÁS

(88) *„Költséges épületeket emelt, vízvezetékét és kikötőt épített; a világot hozta fel az Athoszra, és szétrombolja a régi <erkölcsöket>. [...]”*

A metafora érdekessége, hogy az erkölcs AZ ABSZTRAKT RENDSZER ÉPÜLET metaforában nem csak céltartományként, hanem a forrástartomány elemeként is megjelenhet. Léteznek bizonyos absztrakt rendszerek (pl. jog), amelyek az erkölcsre építenek, ebben az esetben az erkölcs az alap ((89), (90)-es példák) vagy az épület építőeleme ((91)-es példa).

(89) *Ez jelentheti a múlt hagyományaiból építkező, a jövő nemzedék keresztény<erkölcsön> és etikán alapuló nevelését.*

(90) *A helyes jognak az <erkölcsre> kell építkeznie.*

(91) *Végülis minden ország, az országot adó emberek <erkölcséből>, gondolkodásmódjából, tudásából, lelkéből építkeznek és fakad, az ilyesmiről pedig, amiről a hallgatók beszélnek, ezt mind rombolja.*

AZ ERKÖLCS GÉPEZET

A GÉPEZET forrástartomány hatókörébe tartozik az ABSZTRAKT KOMPLEX RENDSZER céltartomány is. Ha a célkonceptushoz a GÉPEZET forrástartományt választjuk a konceptualizáció során, akkor a rendszer működése kerül a figyelem fókuszába. A gépezetokről vannak laikus ismereteink, amelyek szerint egy gép akkor használható, ha működőképes, a gép elromolhat vagy elronthatják, meg lehet javítani vagy vissza lehet állítani az eredeti állapotába. A gép működése, állapota valamilyen külső hatásra változhat. A (92)-es példában az ERKÖLCS GÉPEZET metafora mellett AZ ERKÖLCSÖS CSELEKEDET FENT VAN metafora is közrejátszik. A (93), (94)-es példákban a BIRTOKLÁS IKM is jelen van, tehát AZ ERKÖLCS BIRTOKOLT GÉPEZET fogalmi metafora rajzolódik ki.

- (92) *Beláttam, hogy **működőképesebb a magasabb <erkölcs>**, így meghajtom a fejem.*
- (93) *Ez a társaság sokat tett a hívek **<erkölcsleinek> megjavításáért.***
- (94) *A mi nemzeti önbecsülésünket, a nemzeti **<erkölcsünket> kellene visszaállítani, [...]***

A számadatok és elemzés tükrében elmondhatjuk, hogy AZ ERKÖLCS TÁRGY ontológiai metaforán belül AZ ERKÖLCS BIRTOKOLT TÁRGY fordul elő legnagyobb százalékban, amely gyakran összekapcsolódik más fogalmi metaforákkal. Az elemzésből azonban kitűnik, hogy a legkidolgozottabb leképezési rendszerrel AZ ERKÖLCS ÉPÜLET metafora rendelkezik.

7. táblázat. AZ ERKÖLCS TÁRGY metafora előfordulási mutatói a magyar korpuszban

ERKÖLCS TÁRGY	
Szerkezeti metafora	Gyakoriság (%)
AZ ERKÖLCS BIRTOKOLT TÁRGY	59,81
AZ ERKÖLCS ÉPÜLET	20,39
AZ ERKÖLCS MOZGATHATÓ TÁRGY	14,76
AZ ERKÖLCS GÉPEZET	2,71
AZ ERKÖLCS A HARC ESZKÖZE	2,33

AZ ERKÖLCS SZUBSZTANCIA/ANYAG

Lakoff–Johnson (1999) amellett érvelnek, hogy az ember valamilyen morális alaptulajdonságokkal születik, vagy azokat egy nagyon korai fejlődési szakaszban elsajátítja. Ezt nevezik MORÁLIS ALAPnak, amely irányítja a későbbi viselkedését. A pozitív, erkölcsös viselkedésnek megfelelő tulajdonságokat erényeknek nevezik, ezek ellentétét pedig vétkeknek. A MORÁLIS ALAP fogalmi metaforában az előző fejezetben tárgyalt ERKÖLCS ÉPÜLET metafora is jelen van.

Az erkölcs tehát ebben a formában az ember szubsztanciája, jellemét meghatározó jellemzők összessége, egy olyan

nem fizikai érzet, amely irányítja cselekedeteit. Az ERKÖLCS NEM FIZIKAI ÉRZET fogalmi metafora manifesztálódik a (95)-ös példamondatban.

(95) *Legfőbb feladatának tekinti, hogy a katolikus **keresztény <erkölcs> szellemében** készítse fel a lányokat sajátos női hivatásukra: a hitvesi és a családayai szerepre, az otthont teremtő, életet ápoló és gondozó szeretetre.*

A szubsztancia fizikai megnyilvánulása lehet az embert alkotó anyag is. Ebből következik AZ ERKÖLCS SZUBSZTANCIA/ANYAG metafora. Az anyagnak különböző tulajdonságai vannak, úgy mint halmazállapot, szag, oldhatóság, sűrűség stb. Ezek megnyilvánulásai az 'erkölcs' fogalomra vonatkoztatva is kimutathatók a korpuszban.

AZ ERKÖLCSÖS TISZTA metafora esetében a tisztaság az anyag tisztaságára utal, vagyis olyan anyagról beszélünk, amely nem keveredett semmivel. A MORÁLIS TISZTASÁG alapja a TISZTASÁG JÓSÁG fogalmi metafora. Ezzel szemben a keverék anyagok piszkosak, ebből következik AZ ERKÖLCSSTELEN PISZKOS fogalmi metafora. A piszkossá válás oka lehet az, ha az ego nem tud ellenállni valamilyen külső vagy belső gonosz erőnek, így az ember erkölcsös szubsztanciája keveredik a rá ható negatív dologgal.

(96) *Ha röviden fogalmaznám meg beszédem lényegét, akkor azt kellene mondanom, hogy a demokrácia lényege a műveltség és a **tiszta <erkölcs>**.*

(97) [...] itt **keveredik az üzlet az erkölccsel**, sajnos.

Az anyagok egyik legfőbb jellemzője, hogy azok formálhatók, ebből kifolyólag az erkölcsöt is alakítható anyagként értelmezzük. Az átformálás következtében az anyag pozitív vagy negatív irányban változhat meg, vagyis valaki erkölcsössé vagy erkölcstelenné válik. A (98)-as példa szerint a piszkos anyag bizonyos ráhatások által megtisztítható. A (99), (100)-as példákban az 'erkölcs' egy külső erő által negatív irányba változott. A deformáció csak bizonyos mértékben alakítja át az anyagot, ha viszont valamit bomlasztunk, az előbb-utóbb megszűnik.

(98) *Úgy véli, hogy a zene képes az indulatok és szenvedélyek levezetésére, s így **megtisztítja az <erkölcsöket>**.*

(99) *Így következik be az a helyzet, miszerint az ember észszerűtlen viselkedését megmagyarázza úgy, hogy az önmaga és mások előtt észszerűnek tűnjön, és ez **súlyosan deformálja az <erkölcsöt>** és a gazdálkodás etikáját.*

(100) *Csak hogy az a baj, azért küldi a "politika" mindenhová szemétkedni, **bomlasztani az <erkölcsöt>**, a maga embereit, mert sok a tétova, bizonytalan ember, [...].*

Az anyagok halmazállapotuk szerint lehetnek szilárdak, cseppfolyósak és gázneműek, amelyek közül a szilárd anyagok rendelkeznek a legstabilabb szerkezettel. A szilárd anyagok megváltoztatásához szükséges a legnagyobb erőt kifejteni, tehát az erényeknek szilárdnak kell lenni, hogy a rá ható különböző erők ne tudjanak könnyen hatni rájuk. Ebből vezethetjük le AZ ERKÖLCSÖS SZILÁRD fogalmi metaforát, ahogyan azt a (101)-es példa is illusztrálja.

(101) *A tulajdonjog és az <erkölcs> **szilárdsága** bizonyos társadalmakban természetes, ezért tudtak kiemelkedni és tartósan fennmaradni.*

A szilárd halmazállapot megváltozása negatív következményekkel jár, amint azt a (102), (103)-as példamondat is illusztrálja.

(102) *Tudomásul kell venni, hogy az értékrendek felborultak, az <erkölcs> **fellazult**, a megélhetés egyre nehezebb, az emberek egyre frusztáltabbak.*

(103) *Ugyanezt csináljuk az <erkölccsel>, amit **addig klopfolunk, amíg végképp fel nem puhul, hogy tetszésünk szerint instrumentalizálhassuk** érzelgős performance-unkhhoz.*

Az erkölcs folyadékként is megjelenik a korpuszban, ahogyan azt a (104)-es példamondatban láthatjuk. A mondat értelmezésekor A TANÍTÁS TÁPLÁLÁS és a GONDOLATOK/ESZMÉK ÉTELEK metaforák is közrejátszanak. Az erkölcsös életre történő nevelés során a szülők nemcsak fizikai értelemben táplálják gyermeküket, hanem szellemileg is, vagyis olyan eszmékkel, gondolatokkal ismertetik meg, amelyek erősítik erkölcsüket. A cseppfolyós anyagok a szilárd halmazállapotúval szemben sokkal könnyebben elegyíthetők más anyagokkal, tehát az erkölcs folyadékként konceptualizálva kevesebb ráhatással válhat

piszkossá. Az egyén, akinek a szubsztanciája kevésbé stabil, könnyebben enged a gonosz erőknek, és erkölcstelenné válik.

(104) *Jól látta, hogy az anyai nevelés mennyire nem mellőzhető szerepet játszik a gyermekek első nyolc esztendejében: „Aminemű vélekedéseket és <erkölcsöket> akkor belénk csepegtetnek, azoknak zsinórja után futamodik a többi életünk.”*

(105) [...] *<erkölcs>: fontos dolog, nincs ellene kifogásom: feltevé hogy nem kevernek bele ideológiát [...]*

A korpuszban azonosított nyelvi példákban a ROMLÁS fogalmi keret is manifesztálódik, ennek értelmében AZ ERKÖLCS ROMLANDÓ ANYAG/ÉTEL fogalmi metaforára következtethetünk. A (106), (107)-es példamondatokban a romlás folyamata, míg a (108), (109)-esben a romlási folyamat végeredménye áll a figyelem fókuszában.

(106) *A közerkölcsök romlása és az üzleti <erkölcsök> romlása az elmúlt évben felerősödött.*

(107) [...] *a konfucianizmussal igyekeznek harcolni az elharpózó anyagiasság, a romló <erkölcsök>, az identitásváltás ellen.*

(108) *A messianizmus leghatékonyabb orosz mesterei elrettenve figyelték a nyugati civilizáció romlott <erkölceit>, [...]*

(109) *A baj ez esetben is abból származott, hogy megromlottak az állammal szembeni <erkölcsök>, [...]*

A számadatok alapján az derül ki, hogy az erkölcs anyagként történő konceptualizálása során az anyag tisztasága és formálhatósága egyenlő arányban kerül a figyelem fókuszába. Hangsúlyos még az ERKÖLCS NEM FIZIKAI ÉRZET metafora is.

8. táblázat. AZ ERKÖLCS SZUBSZTANCIA/ANYAG metafora előfordulási mutatói a magyar korpuszban

ERKÖLCS SZUBSZTANCIA/ANYAG	
Szerkezeti metafora	Gyakoriság (%)
AZ ERKÖLCS TISZTA	20,81
AZ ERKÖLCS FORMÁLHATÓ ANYAG	20,81

A 8. táblázat folytatása

ERKÖLCS SZUBSZTANCIA/ANYAG	
Szerkezeti metafora	Gyakoriság (%)
AZ ERKÖLCS NEM FIZIKAI ÉRZET	19,00
AZ ERKÖLCS SZILÁRD/ERŐS	15,84
AZ ERKÖLCSTELEN LAZA	7,24
AZ ERKÖLCS ROMLANDÓ ANYAG/ÉTEL	7,24
AZ ERKÖLCS FOLYADÉK	4,98
AZ ERKÖLCSTELEN PISZKOS	4,07

AZ ERKÖLCSÖS CSELEKEDET ÖNERŐBŐL VÉGZETT MOZGÁS

AZ ESEMÉNYSTRUKTÚRA-metaforarendszerből tudjuk, hogy a cselekvéseket önerőből végzett mozgásként, a cselekvés célját pedig úti célként konceptualizáljuk (Lakoff–Johnson 1980). A MOZGÁS IKM-ről birtokolt laikus tudásunkból az is egyértelmű, hogyha a cselekvés során nehézségekbe ütközünk, azokat akadályként foghatjuk fel, amelyek megghiúsítják a mozgás folytatását. A morális cselekedet ennek megfelelően egy korlátozott mozgás. Az akadályok lehetnek nagyobb méretű tárgyak, tehát a MORÁLIS KORLÁT jelen esetben TÁRGYKÉNT¹⁶ jelenik meg. Megállapíthatjuk tehát, hogy AZ ERKÖLCS MEGSZEGÉSE AZ ERKÖLCSBE MINT TÁRGYBA ÜTKÖZÉS, amelyben összefonódnak AZ ERKÖLCS TÁRGY és AZ ERKÖLCSÖS CSELEKEDET ÖNERŐBŐL VÉGZETT MOZGÁS fogalmi metaforák.

A mozgás IKM-ről birtokolt tapasztalataink alapján tudjuk azt, hogy az úton történő haladást akadályozhatják bizonyos tárgyak. Az 'erkölcs' fogalom konceptualizációja során meríthetünk ebből a tudásunkból, így jutunk el az ERKÖLCS MOZGÁST AKADÁLYOZÓ TÁRGY fogalmi metaforához, amelynek leggyakrabban előforduló nyelvi kifejezése a korpuszban a következő:

(110) jó <erkölcsbe> ütköző [...]

¹⁶ Bővebben lásd „AZ ERKÖLCS TÁRGY” c. alfejezetben (125–131. old.).

Mozgást általában egy meghatározott úton végzünk bizonyos állomásokon keresztül egy cél felé. A forrástartomány felsorolt elemei mind megjelennek a céltartományban, vagyis az erkölcsös cselekedet értelmezésekor is. Az erkölcsös ember a kijelölt, egyenes úton halad, amiből következnek az ERKÖLCSÖSNEK LENNI NEM LETÉRNI AZ ÚTRÓL és AZ ERKÖLCSÖS CSELEKEDET HATÁRAI A MOZGÁS HATÁRAI fogalmi metaforák. Utóbbiban megjelenik a TARTÁLY séma, amelynek fala funkcionál határként, mint azt a (111)-es példa illusztrálja, amelyben a politika erkölcsstelenként van titulálva, hiszen kívül esik az erkölcs határain. A tartály mélységének függvényében lehetünk erkölcsösebbek vagy kevésbé azok ((112) példamondat).

(111) *Ahol véget ér az <erkölcs>, ott kezdődik a politika?*

(112) *A ti <erkölcsötök>, etikátok mélysége dönti el, emberiségetek adja meg e kérdésre a hiteles választ.*

Az egyenes úton történő mozgás összefüggésben áll a Bibliából ismert keskeny úton történő járás példával, ami által elnyerhetjük az örök életet. Az ennek megfelelő igeszakasz Máté evangéliuma 7,13–14 igeverseiben így hangzik:

Menjetek be a szoros kapun! Mert tágas az a kapu, és széles az az út, amely a kárhozatba visz, és sokan vannak, akik bemennek azon. Mert szoros az a kapu, és keskeny az az út, amely az életre visz, és kevesen vannak, akik megtalálják azt (Biblia 2014: 1034).

A nyelvi példákban az erkölcs kettős funkcióban jelenik meg. Egyrészt lehet az 'erkölcs' egy állomás, köztes úti cél, amelyen át vezet az út tovább, illetve lehet végső úti cél is, ami felé haladunk az úton.

(113) *Kinek az élvezeteken át, kinek az <erkölcsön> át vezet ehhez az út. Nincs alapunk megítélni melyik jobb, bár én az erkölcsöt preferálom, annyi élvezettel, amennyi csak elfér mellette.*

Az erkölcs és az élvezetek szembeállítása a (113)-as mondatban jól példázza a széles/kacsringós és keskeny/egyenes úton történő haladás végső állomásait. Az erkölcs, mint végső úti cél realizálódik a (114)-es példamondatban, amelynek jelen-

tésében benne van az is, hogyha letérünk az egyenes útról, még visszatérhetünk rá, vagyis az erkölcs visszaállítható állapot.

(114) *De nem egy vallási műsorban, aminek kimondva-kimondatlanul az is a célja, hogy végre, ötven esztendő agymosása után a fiatal generáció **visszataláljon az <erkölcsökhöz>**.*

Az úton történő haladás során viszonyítási, tájékozódási pontokra is szükségünk lehet, amelyek mutatják a helyes irányt, hogy ne térjünk le az egyenes útról. Az elemzett adatok alapján az irányadó lehet például egy eszköz (iránytű), mint a (115)-ös példában, egy az úton előttünk haladó tárgy/élőlény ((116)-os példa), illetve egy viszonyítási pont, amelyet szem előtt tartva haladunk az úton.

(115) *A társadalomban a mindennapi érintkezésekben, a közösségeken belül és a társadalmi közvéleményben egyértelműen **az <erkölcs> az iránytű**.*

(116) *Elemi érdeke az MSZP-nek is, hogy sorozatos botrányai után megmutassa, a **tiszta <erkölcsöt>**, a korrekt magatartást **követi**, és megköveteli tagjaitól is.*

(117) *Mindig oda kell figyelni a tudomány előrehaladására, és sosem szabad **szem elől téveszteni az etikát, az <erkölcsöt>**, bármennyire is kecsegtető a tudomány fejlődése.*

A (117)-es példamondat értelmezésében részt vesz a LÁTÁS TUDÁS fogalmi metafora is, hiszen ha szem elől tévesztünk valamit, vagyis a továbbiakban nem látjuk, akkor nem tudjuk, merre menjünk tovább, metaforikusan hogyan cselekedjünk erkölcsösen.

Az erkölcs korlátként akadályozhatja a cselekvés szabadságát, tehát A MORÁLIS KORLÁT A SZABAD AKARAT KORLÁTOZÁSA fogalmi metafora él konceptuális rendszerünkben kombinálódva az ERKÖLCSI KORLÁT FIZIKAI KORLÁT metaforával. A szabadság korlátozása a nyugati kultúrákban azonban politikai és etikai vitákhoz vezethet.

(118) *„[...] Sajnálám, ha Magyarország nem értené, hogy a **szabadság <erkölcs> is erkölcs**, olyan, amit védeni kell, és olyan, amelynek védelméhez az államnak támogatást kell nyújtani, **nem pedig korlátozó intézkedésekkel szembe helyezkedni vele**” – zárul a kormányfő blogbejegyzése.*

A fenti fogalmakkal – erkölcs, szabadság – összefüggésben áll még a jog fogalma is, hiszen jogom van a szabad cselekvéshez.

A fogalmi metaforák előfordulási gyakoriságából kitűnik, hogy az erkölcsöt legtöbbször a cselekvést akadályozó vagy irányt mutató tárgyként értelmezzük. Ebben az esetben önálló entitásként jelenik meg a fogalom.

9. táblázat. AZ ERKÖLCSÖS CSELEKEDET ÖNERŐBŐL VÉGZETT MOZGÁS metafora előfordulási mutatói a magyar korpuszban

ERKÖLCSÖS CSELEKEDET ÖNERŐBŐL VÉGZETT MOZGÁS	
<i>Szerkezeti metafora</i>	<i>Gyakoriság (%)</i>
AZ ERKÖLCS MOZGÁST AKADÁLYOZÓ TÁRGY	53,16
AZ ERKÖLCS IRÁNYT MUTATÓ TÁRGY	23,10
AZ ERKÖLCSÖS CSELEKEDET CÉLJA ÚTICÉL	9,18
AZ ERKÖLCSÖS CSELEKEDET HATÁRAI A MOZGÁS HATÁRAI	4,43
AZ ERKÖLCS EREDETE A MOZGÁS KIINDULÓPONTJA	3,48
A MORÁLIS KORLÁT A SZABAD AKARAT KORLÁTOZÁSA	3,16
AZ ERKÖLCSÖSNEK MARADNI NEM LETÉRNI AZ EGYENES ÚTRÓL	2,21
AZ ERKÖLCS MEGSZEGÉSE AZ ERKÖLCSBE MINT TÁRGYBA ÜTKÖZÉS	1,27

Családi erkölcsök

Felvetődik a kérdés, hogy az előző fejezetekben elemzett fogalmi metaforák összefüggésben állnak-e egymással, fel lehet-e építeni segítségükkel valamiféle erkölcsmodell. Lakoff (1996) amellett érvel, hogy az 'erkölcs' fogalom konceptualizálásában részt vevő fogalmi metaforáink családmodellekben jelennek meg. Alapvetően kétféle modellt állít fel: a SZIGORÚ APA és GONDOSKODÓ SZÜLŐ családmodelleket, amelyek nem egymással szembenálló, egymást kizáró, hanem sokkal inkább egymást kiegészítő modellekként értelmezhetők. A valóságban nem léteznek olyan családok, amelyek csak

az egyik vagy a másik alapján „működnek”. Egy-egy családban a családtagok által betöltött szerepeket illetően hangsúlyeltolódások lehetnek a SZIGORÚ APA vagy GONDOSKODÓ SZÜLŐ modellek irányába. A családmodellekre építve alapvetően két erkölcsmodell építhető fel.

A két modell jellemzőit korábbi fejezetben¹⁷ részletesen kifejtettem. Ezen a ponton csak vázlatosan utalok vissza azokra elemekre, amelyek az elemzés szempontjából relevánsak lehetnek.

SZIGORÚ APA modell

A SZIGORÚ APA modell szerint működő családban a következőképp alakulnak a szerepek:

- Az apa a legfőbb tekintély a családban. Jogában áll bármilyen eszközzel (testi fenyegetés, büntetés) hatalmat gyakorolni a többi családtag fölött. Célja, hogy a gyereket megvédje a gonosz erőktől, és szigor által felkészítse őt az önfegyelemre, hogy morálisan erős legyen, és később, ha az apai kontroll megszűnik, sikeresen meg tudja küzdeni azokkal.
- Az anya szerepe másodlagos a családban. Az apa elvárja tőle, hogy őt nevelési céljaiban maximálisan támogassa.
- A gyerek köteles minden tekintetben alávetni magát az apai hatalomnak és elismerni, hogy a büntetés az ő érdekében történik.

A családmodellt kiterjeszthetjük a társadalom működésére a TÁRSADALOM CSALÁD fogalmi metafora által. Eszerint vannak a társadalom tagjai között szülői szerepet betöltő egyének, és vannak gyerekek. Lakoff–Johnson (1999) szerint a szülők szerepét a társadalomban betöltheti Isten, az univerzális értelem (racionális erkölcsfelfogás), az univerzális érzet (intuicionista erkölcsfelfogás), valamint a társadalmi normák (törvények).

¹⁷ A modellek részletes leírását lásd „A metaforákat összekötő családmodellek” c. alfejezetben (81–86. old.).

A korpuszadatok elemzése révén a magyar társadalomban e tekintetben a hatalmat gyakorló alak/szülő szerepében azonosítottam Istent, a vallást, vezető beosztású embereket (pl. pártok képviselői), társadalmi normákat (pl. írott törvények), az értelmet és érzelmet egyaránt. A társadalom tagjai tehát kötelesek alávetni magukat a hatalmi pozícióban megjelent entitásoknak, hiszen az istenfélelem, a vallási és világi törvények betartása az erős morális tartás kialakítását szolgálják. A (119)-es példamondatban a tekintélyt parancsoló entitás is jelen van. A mondat első felében leszögezi a megnyilatkozó, hogy nem Isten az, akit feltétlenül tisztelni kell. Az ész, erkölcs, becsület és vallás előírásainak kell engedelmeskedni. Ez a kettőség talán utalhat arra, amikor a gyermek a családban kikerül a tekintély hatalma alól (pl. férjhez megy, megnősül), és a továbbiakban ő hoz erkölcsi ítéleteket.

(119) *Nem az **Isten** szorul rá a te külsőleg is megnyilvánuló **tiszteletedre, hanem az ész és <erkölcs>, a becsület és isteni törvény az, amely rászorít az alárendeltségi érzés és engedelmesség köteles kifejezésére.***

A (120)-as példamondatban egy társadalmi rendszer, a demokrácia, míg a (121)-es példában egy gazdasági rendszer, a kapitalizmus jelenik meg. Előzőben a jogot és a törvényalkotást a beszélő nem hatalmi pozícióba helyezi, hanem úgy mutatja be, mint amelynek kötelessége az erkölcs kialakítása és megőrzése. A kapitalista gazdasági rendszerben viszont az ipar, amely engedelmisséget követel, valódi hatalmi pozíciót foglal el.

(120) *Az egyik meggyőződése, hogy **a demokráciában** a politikai **<erkölcs> legfőbb őre és érvényesítője a jog, a törvényalkotás; [...]***

(121) ***A kapitalizmusban a gyáripár megkövetelte** a dolgozók gazdasági kiszolgáltatottságát, nem várt tőlük semmiféle kezdeményezést, motivációt, hanem **minél korlátlanabb engedelmisséget.***

(122) *Bár a katolikus egyház Jézust tekinti legfelsőbb lelki vezetőjének, a földi egyházszervezet legfőbb pásztora – Krisztus földi helytartójaként – **Róma püspöke, a pápa,***

akinek hit, <erkölcs> és engedelmesség kérdésében, illetve az egész egyház kormányzásában teljes, legfelsőbb és egyetemes hatalma van.

A római katolikus felekezethez tartozó keresztény hívek számára a pápa személyének fontos szerepe van erkölcsi törvények kérdésében. A (122)-es példában a pápa testesíti meg a hatalmat, aki a mondat szerint *Krisztus földi helytartója*. Ha tehát figyelembe vesszük az Isten és a pápa közötti metonimikus viszonyt (IRÁNYÍTOTT AZ IRÁNYÍTÓ HELYETT), akkor közvetve Isten a legfőbb hatalom fölöttünk, az isteni parancsolatoknak engedelmeskedünk.

(123) *Akkor is, amikor azt vallja: Ezért járok istentiszteletre, ezért igyekszem a családomat összefogni és keresztény <erkölcsben> megtartani.*

A (123)-as mondatban realizálódik a SZIGORÚ APA kötelességtudata, miszerint ő felel azért, hogy a családtagok a keresztény erkölcs szerint éljenek. Feladata elvégzéséhez istentiszteleteken gyűjt erőt.

Ha valamelyik családtag nem a SZIGORÚ APA szabályai alapján él, azért büntetés jár. Nemcsak a gyerekek, de az anya is büntethető, hiszen az apának hatalma van fölöttük. A modell ezen eleme jelenik meg a (124)-es példában. A *kerítőanyát* is meg kell büntetni a szigorú erkölcs miatt, mivel nem támogatta az apát a gyermek nevelésében, hanem ezzel ellentétben rossz irányba terelte ((125)-ös példa). A (126)-os mondatban a büntetés ugyan nem jelenik meg, de egyértelmű, hogy az anya helytelenül viselkedik, hiszen a szigorú erkölcsök ellen cselekszik.

(124) *A regény megkérdőjelezte a kor <erkölcsait> és jogrendszert is, melyben a férjnek korlátlan hatalma volt felesége és gyermekeik fölött.*

(125) *A kerítő anya pedig "zsákba bujtatván vettessék vízbe" – szigorú volt a középkor <erkölcse>.*

(126) *A szigorú <erkölcsök> ellenére az anyák sokszor maguk "képezik ki" leányukat a férjfogás műveletére, hiszen kicsinyke ügyeskedéssel leplezhetőek a testi-lelki fogyatékoságok, és "tanulással" jobban megközelíthető az ideális feleség figurája, bár valójában a vagyoni helyzet esett legnagyobb súllyal latba.*

GONDOSKODÓ SZÜLŐ modell

A gondoskodó családmódel vázlatosan a következéképp épül fel:

- Az apa és anya együtt felelősek a gyermek erkölcsért, amelyet elsősorban példamutatással alakítanak ki és erősítenek meg.
- A családtagok egyenrangú felek, gondoskodnak magukról és egymásról.
- A családtagok közötti viszony empátiára alapszik, ez az alapja az erkölcsösség kialakulásának.
- A családban jelen van a tekintély, de ez nem jár hatalommal, inkább gondoskodó tekintélynek mondható.

A gondoskodó tekintély gyakorlása nemcsak a gyerek, hanem az egész társadalom érdeke, hiszen arra ösztönöz, hogy az erkölcs szabályainak megfelelően viselkedjünk embertársainkkal szemben. A (127)-es példamondatban kifejeződik, hogy az erkölcsi nevelés a közösségben történik a mindennapi interakcióink során. Egy társadalom normális működésére jellemző a terhek megosztása. Ha ez megvalósul, az emberek erkölcsösek tudnak maradni a (128)-as példamondat szerint.

(127) *A nevelés az értékekre, szabályokra, <erkölcsre> szocializálás olyan személyközi és közösségi folyamat, amelyben bonyolult beidegződések, szoktatások, „áthadások” zajlanak, s ennek során az egyén azonosul egy értékelvű (szimbolikus) renddel, amelyet nem ő talált ki, s amely nem pusztán őt (érdekeit, érzelmeit, érzékeit) szolgálja.*

(128) *A történelem azt tanúsítja, hogy mindig megromlanak az <erkölcsök> ott, ahol a teher elosztás (sic) széles rétegek számára elviselhetetlen.*

Az erkölcsi nevelés elsődleges eszköze a példamutatás ((129)–(131)-es nyelvi példák).

(129) [...] és *személyes példamutatással beléjük oltani az egyetemes emberi erkölcsi elvek – igazság, igazságosság, odaadás, hazafiság, humanizmus, jóság, szerénység, munkaszeretet, megfontoltság, más jó tulajdonságok – iránti tiszteletet;*

(130) *A leány testi nevelése is az <erkölcsöket> szolgálja [...]*

(131) *Az erkölcsi nevelés segítségével érhető el, hogy a növendék magatartásában, világfelfogásában, életmódjában a szélsőségektől mentes <erkölcs> uralkodjék, amelynek legfőbb eszköze a szoktatás és a példa.*

A GONDOSKODÓ SZÜLŐ családmódel egyik központi eleme, hogy nem egy ember felel mindenkiért, hanem mindenki felelős saját magáért és a másikért is. Minden családtag köteles dolgozni erkölcs kialakulásáért, amint a (132)-es példában olvashatjuk.

(132) *A szabadság, boldogság, <erkölcs> és kultúra csakis egyéni erőfeszítés, egyéni munka révén érhető el.*

A magyar társadalom tehát egy olyan családként konceptualizálható, amelyben a két családmódel elemei keverednek, de a hangsúly a SZIGORÚ APA módel felé tolódik el. A magyar nyelvre vonatkozó vizsgálati korpusz alapján a metaforákból nem állt össze az a szisztematikus metaforarendszer, amelyet Lakoff (1996) intuitív nyelvi példák alapján az amerikai angol társadalomra vonatkozóan felépített. A SZIGORÚ APA és GONDOSKODÓ SZÜLŐ családmódellek egy-egy eleme vezethető le a nyelvi kifejezésekből, amelyeket az elemzés során megemlítettünk. Előzőből legtöbb példamondatban az ABSZOLÚT TEKINTÉLY megtestesítője, a SZIGORÚ APA manifesztálódik, míg utóbbiból a GONDOSKODÓ TEKINTÉLY, a példamutató nevelés domborodik ki.

A családi erkölcsmetaforákról kvantitatív elemzést nem végeztem, mivel azok egy-egy példamondatban jelentek meg. Számszerűsítve az egyéb metaforák kategóriába soroltam azokat.

Az elemzés következtetései, laikus erkölcsmodellek

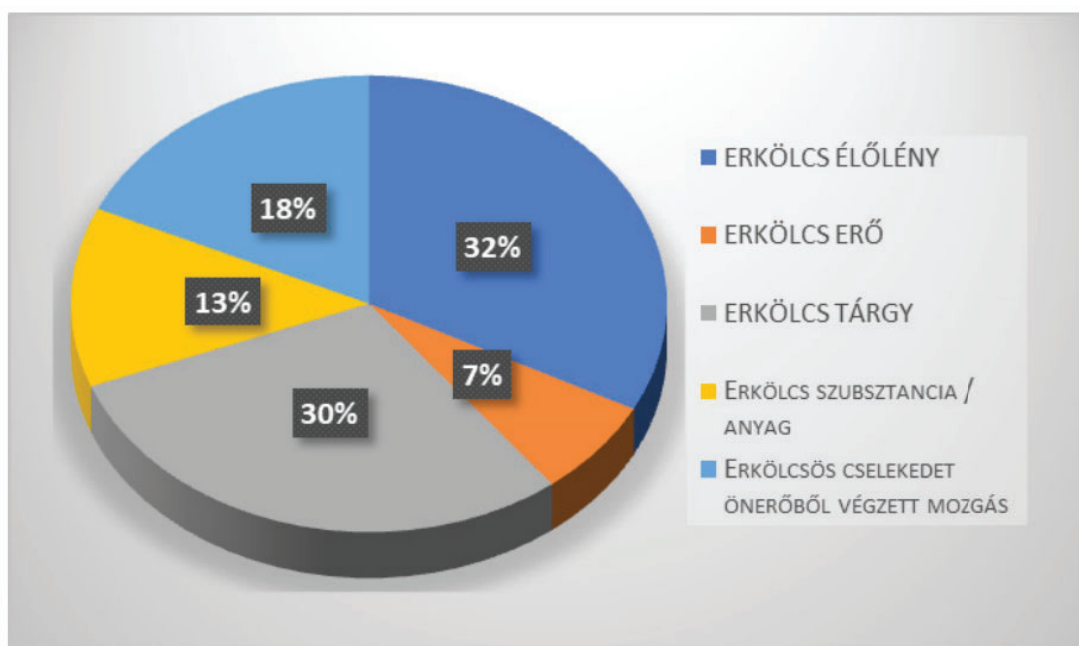
A metaforikus nyelvi kifejezések alulról felfelé irányuló elemzése révén arra a megállapításra jutottam, hogy Lakoff–Johnson (1999) megfigyelése, amely szerint erkölcskoncepciónk alapjául a fizikai értelemben vett jól-lét meg tapasztalása

szolgál, a magyar nyelvben is kimutatható. A jól-lét érzésének alábbi aspektusai jelennek meg forrástartományként: TELJESSÉG/ÉPSÉG – KÁROSODÁS, EGÉSZSÉG – BETEGSÉG/FERTŐZÉS, RENDEZETTSÉG – KÁOSZ, GAZDAGSÁG – SZEGÉNYSÉG. Leggyakoribb közülük a TELJESSÉG/ÉPSÉG és KÁROSODÁS forrástartományok. Ennek oka lehet, hogy akkor érezzük magunkat teljesnek, ha egészségesek vagyunk, rendezett körülmények között, viszonylagos anyagi jólétben élünk. Mindezek hiányában valamilyen szempontból károsodunk. A teljesség/épség mintegy magába foglalja a többi tapasztalatot is.

Az ember mindennapjai során érintkezik másokkal. Szűkebb és tágabb környezetében kapcsolatokat épít, embertársaival interakcióba lép, amelyekből tapasztalatokat gyűjt. Erkölcsössége függ attól is, hogyan bánnak vele mások, és ő hogyan bánik másokkal. A könyvben sokat idézett kognitív kutatók szerint ezek a tapasztalatok is meghatározzák erkölcsfelfogásunkat (Lakoff–Johnson 1999). Morális interakcióinkat, kötelességeinket és felelősségünket gazdasági tranzakcióhoz hasonlítják, és különböző számvetési sémákat írnak le, amelyek közül a magyar korpuszban a következőket találtam: VÉGZET/SORS SÉMA, ÖNZETLENSÉG, VISZONZÁS, AMÁSIK ARC ODATARTÁSA. A MORÁLIS SZÁMVETÉS metaforarendszer csak részleteiben található meg a korpuszban.

A magyar minta alapján öt ontológiai metaforát azonosítottam, amelyek eltérő arányban vesznek részt az 'erkölcs' fogalom konceptualizációs folyamatában (ld. 6. ábra). Az ERKÖLCS ÉLŐLÉNY és ERKÖLCS TÁRGY fogalmi metaforák közel azonos gyakorisággal fordultak elő, ezek teszik ki a metaforikus nyelvi kifejezések közel kétharmadát. A maradék egyharmad oszlik meg a másik három között.

Az ontológiai metaforák nem strukturálják céltartományaik fogalmait olyan mértékben, hogy azokat alkalmazni tudjuk a célkonceptusok konceptualizálására. Erre a célra a szerkezeti metaforák alkalmasak, amelyek az elvont fogalmakat strukturálják (Kövecses 2005a). Az értelmezési folyamatban részt vevő szerkezeti metaforákat a 10. táblázat tartalmazza.

6. ábra. Az ontológiai metaforák aránya a magyar metaforikus nyelvi kifejezésekben

10. táblázat. Az 'erkölcs' fogalom metaforái a magyar korpusz alapján

ERKÖLCS JÓL-LÉT	
Szerkezeti metafora	Gyakoriság (%)
AZ ERKÖLCS TELJESSÉG/ÉPSÉG	25,58
AZ ERKÖLCSTELENSÉG KÁROSODÁS	24,41
AZ ERKÖLCSTELEN BETEGSÉG/FERTŐZÉS	12,79
AZ ERKÖLCS RENDEZETTSÉG	11,63
AZ ERKÖLCSTELENSÉG KÁOSZ	8,14
AZ ERKÖLCSTELENSÉG SZEGÉNYSG	8,14
AZ ERKÖLCS GAZDAGSÁG	6,98
AZ ERKÖLCS EGÉSZSG	2,32
ERKÖLCS ÉLŐLÉNY	
Szerkezeti metafora	Gyakoriság (%)
AZ ERKÖLCS EMBER	74,78
AZ ERKÖLCS EMBER/ÁLLAT	16,22
AZ ERKÖLCS NÖVÉNY	8,29
AZ ERKÖLCS ÁLLAT	0,71

A 10. táblázat folytatása

ERKÖLCS ERŐ	
<i>Szerkezeti metafora</i>	<i>Gyakoriság (%)</i>
AZ ERKÖLCSÖSSÉG ERŐ	32,77
A JÓ CSELEKEDET FENT VAN	21,0
AZ ERKÖLCSÖSNEK MARADNI GYŐZNI A HARCBA	14,29
AZ ROSSZ CSELEKEDET LENT VAN	12,60
JÓNAK (ERKÖLCSÖSNEK) LENNI EGYENSÚLYBAN/ EGYENESNEK LENNI	5,88
A KÍSÉRTÉS ERŐ	5,04
AZ ERKÖLCSTELENNÉ VÁLNI VESZÍTENI A HARCBA	4,2
AZ ERKÖLCSTELENNÉ VÁLÁS ZUHANÁS	4,2
ERKÖLCS TÁRGY	
<i>Szerkezeti metafora</i>	<i>Gyakoriság (%)</i>
AZ ERKÖLCS BIRTOKOLT TÁRGY	59,81
AZ ERKÖLCS ÉPÜLET	20,39
AZ ERKÖLCS MOZGATHATÓ TÁRGY	14,76
AZ ERKÖLCS GÉPEZET	2,71
AZ ERKÖLCS A HARC ESZKÖZE	2,33
ERKÖLCS SZUBSZTANCIA/ANYAG	
<i>Szerkezeti metafora</i>	<i>Gyakoriság (%)</i>
AZ ERKÖLCS TISZTA	20,81
AZ ERKÖLCS FORMÁLHATÓ ANYAG	20,81
AZ ERKÖLCS NEM FIZIKAI ÉRZET	19,00
AZ ERKÖLCS SZILÁRD/ERŐS	15,84
AZ ERKÖLCSTELEN LAZA	7,24
AZ ERKÖLCS ROMLANDÓ ANYAG/ÉTEL	7,24
AZ ERKÖLCS FOLYADÉK	4,98
AZ ERKÖLCSTELEN PISZKOS	4,07

A 10. táblázat folytatása

ERKÖLCSÖS CSELEKEDET ÖNERŐBŐL VÉGZETT MOZGÁS	
Szerkezeti metafora	Gyakoriság (%)
AZ ERKÖLCS MOZGÁST AKADÁLYOZÓ TÁRGY	53,16
AZ ERKÖLCS IRÁNYT MUTATÓ TÁRGY	23,10
AZ ERKÖLCSÖS CSELEKEDET CÉLJA ÚTICÉL	9,18
AZ ERKÖLCSÖS CSELEKEDET HATÁRAI A MOZGÁS HATÁRAI	4,43
AZ ERKÖLCS EREDETE A MOZGÁS KIINDULÓPONTJA	3,48
A MORÁLIS KORLÁT A SZABAD AKARAT KORLÁTOZÁSA	3,16
Egyéb fogalmi metaforák	

A kvalitatív és kvantitatív elemzésből levont következtéseket a laikus modellek bemutatása során részletezem.

Egy elvont fogalom laikus modellje azokból a tudásfragmentumokból épül fel, amelyeket egy kultúr- vagy nyelv-közösség tagjai mindennapi életük során gyűjtenek össze. Ezek főleg hétköznapi megfigyelések a körülöttünk lévő világ működéséről. Az így szerzett tapasztalatok alkotják fogalmi rendszerünk alapját, amelyek révén elvont fogalmainkat konceptualizáljuk.

Az 'erkölcs' a korpuszban kettős szerepben fordul elő:

- egyrészt önálló entitásként;
- másrészt az 'ego' és 'kísértés' dinamikájában realizálódik.

Ennek megfelelően két generikus szintű laikus modell állítható fel az azonosított fogalmi metaforák által. Az egyik egy statikus modell, amely AZ ERKÖLCS ENTITÁS metaforára épül fel. A másik egy dinamikus modell, amelyben AZ ERKÖLCSÖSSÉG ERŐ metafora a domináns.

Laikus modell 1: Statikus modell:

AZ ERKÖLCS ENTITÁS

Az elemzésből az derült ki, hogy az ERKÖLCS céltartomány forrástartománya leggyakrabban egy ENTITÁS. A korpuszadatok alapján ez az entitás lehet élőlény (azon belül ember, állat, növény), tárgy, valamint szubsztancia/anyag. A felsoroltak

mind a KITERJESZTETT NAGY LÁNC metafora forrástartományai. Az 'erkölcs' ABSZTRAKT KOMPLEX RENDSZERként a TÁRSADALOM szintjén helyezkedik el a metaforarendszerben, amelynek működése révén képes felvenni az alatta és fölötte lévő szinteken lévő entitások tulajdonságait egyaránt. Így válik egyszer fölöttünk álló, hatalommal bíró tekintélyes alakká (pl. Isten), másszor egy tárgy jellemzői által konceptualizáljuk.

Élőlényként leggyakrabban emberként jelenik meg. Az 'erkölcs' lehet fölöttünk álló, viselkedésünket meghatározó tekintély, de akár alárendelt személy is. Előző azonban nagyságrendileg többször (150 alkalommal) fordul elő a nyelvi példákban, mint az utóbbi (3 alkalommal). Tehát a magyar beszélők tapasztalata szerint az erkölcs fölöttünk áll, hatalmat gyakorol fölöttünk. Nem mindenki törődik ebbe bele, amit bizonyít, hogy a fogalomhoz az ELLENSÉG/ELLENFÉL forrástartomány is mentális hozzáférést nyújt (47 alkalommal).

Az 'erkölcs' fejlődőképes. Ezt bizonyítja az ERKÖLCS NÖVÉNY fogalmi metafora leképezési rendszere, amelyben a növény minden életszakasza megjelenik.

Amennyiben az 'erkölcs' fogalomra tárgyként tekintünk, annak birtoklása a legfontosabb aspektus. A tárgy elvesztése következtében az ember nem ép, nem egész, tehát károsodik. Emellett fontos az a tapasztalat is, hogy az erkölcsre építhetünk. A stabilitás aspektus az ÉPÜLET forrástartomány által kerül a figyelem fókuszába.

Az erkölcs alakíthatósága, formálhatósága a SZUBSZTANCIA forrástartomány által válik mentálisan hozzáférhetővé a magyar nyelvközösség számára a megnyilatkozások alapján. A szubsztancia az ember alkotóeleme, amellyel kapcsolatban a SZILÁRDSÁG/ERŐ és a TISZTASÁG kiemelkedően fontos.

Laikus modell 2: Dinamikus modell:

AZ ERKÖLCSÖSSÉG ERŐ

A modell alapján az erkölcsösség az érzelmekhez hasonlóan egy állapot, amely valamilyen ráhatás miatt megváltozhat. A modell egy korábbi alfejezetben felvázolt erődinamikára épül.

A modell részei tehát:

- erkölcsös állapot;
- erkölcstelen állapot;
- a változás oka: egy külső vagy belső erő.

Az erkölcs az erőviszonyok dinamikájában, összejátszásában jelenik meg.

A modell szerinti értelmezési folyamatban az ESEMÉNY-STRUKTÚRA metaforarendszer vesz részt, amely szerint:

- AZ ÁLLAPOTOK TÉRBEN LÉVŐ ZÁRT TERÜLETEK/HELYEK (*Egy cigánytelepen **született**. Egy szegény hatgyermekes családban, becsületben és <erkölcsben>.*)
- AZ ÁLLAPOTVÁLTOZÁS MOZGÁS ([...] mivel <erkölcs>, szabályok, irányítás **nélkül a globalizáció útja nem jó felé halad**)
- A VÁLTOZÁS OKA ERŐ (*A **reneszánsz lesújtó hatással volt** Európa-szerte az Egyházra, különösen a főpapok <erkölcseire>.*)
- A CSELEKVÉS ÖNERŐBŐL VÉGZETT MOZGÁS (*Az új évezred kihívásainak az ország csak akkor tud megfelelni, ha az (elit)értelmiségiek nem egymás agyontiprásán, hanem - józan ésszel és **tiszta <erkölccsel>** - az ország **előrelépése érdekében fáradoznak.***)
- A NEHÉZSÉGEK AKADÁLYOK (*Úgy érzi, az <erkölcs> **akadályozná** az ő cselekvési szabadságát.*)

Az erkölcs fogalomra kivetítve az fenti felsorolás azt jelenti, hogy az erkölcs az ego ereje, amellyel leküzdhetjük a külső vagy belső gonosz erőket. Ha az ego győzedelmeskedik, akkor nem történik változás, tehát az ember erkölcsös állapotában marad. Ellenkező esetben a gonosz erő felülkerekedik az egón, az elveszíti a kontrollt és az ember erkölcstelenné válik. Az erkölcstelenné válást esésként konceptualizáljuk a JÓ FENT VAN és a ROSSZ LENT VAN fogalmi metaforák által.

A magyar példák alapján az erkölcsnek korlátozó szerepe van az emberek életében. Ha az ÉLET UTAZÁS metaforát hívjuk segítségül, akkor eljutunk AZ ERKÖLCSÖS ÉLET EGY KORLÁTOZOTT UTAZÁS/MOZGÁS fogalmi metaforához. A MORÁLIS KORLÁT

megjelenik AKADÁLYKÉNT, illetve a mozgástér HATÁRAként is. Tehát az erkölcs megakadályoz minket abban, hogy erkölcsellen dolgot cselekedjünk, valamint határt szab. Az utazás során az erkölcs lehet az IRÁNYMUTATÓNK is, amelyet követünk.

Összefoglalás

A fenti fejezetben az 'erkölcs' fogalmát jártam körül a magyar nyelvű metaforikus kifejezések alapján.

Elsőként a célkonceptus tapasztalati alapját taglalom kitérve az ERKÖLCS JÓL-LÉT és ERKÖLCSI SZÁMVETÉS fogalmi metaforákra. Megállapítottam, hogy a Lakoff–Johnson (1999) által felállított gazdasági sémák nem mindegyike rajzolódik ki a magyar korpuszban.

A következő alfejezet tartalmazza az elemzés lényegi részét, ahol bemutattam azokat az erkölcsmetaforákat, amelyeket az összeállított nyelvi mintában találtam. Az elemzés során azonosítottam az ontológiai metaforákat, majd szerkezeti metaforák segítségével azok belső struktúráját építettem fel. Az alfejezetek végén található táblázatok összegzik a magyar nyelvben azonosított metaforákat előfordulási gyakoriságuk alapján.

Az ugyancsak Lakoff (1996) nevéhez köthető SZIGORÚ APA és GONDOSKODÓ SZÜLŐ családmodelleket ugyancsak részleteztem. Kitértem arra, hogy a modell mely elemei jelennek meg a magyar nyelvi mintákban, és melyek nem.

Az elemzésből levont következtetéseket az utolsó alfejezetben közöltem, amely tartalmazza a fogalmi metaforák összesítő táblázatát, valamint egy diagrammot is, amely azt demonstrálja, hogy egy-egy ontológiai metafora milyen arányban preferált a beszélők által. A fejezetben két generikus szintű laikus erkölcsmodellt jellemeztem.

6. AZ 'ERKÖLCS' FOGALMI METAFORÁI A NÉMET NYELVBEN

Az elemzés második részében, a német korpusz metaforáinak azonosítását és rendszerezését illetően a magyarral azonos módszert alkalmaztam. A német nyelvű metaforikus nyelvi kifejezések értelemszerű jelentését adom meg zárójelben. A fordítást én magam végeztem. A fejezet felépítése hasonló az előzőhöz, hiszen az elemzés célja ugyanaz, mégpedig az 'erkölcs' laikus modelljének/modelljeinek felépítése a fogalmi metaforák által. Az elemzés során az ismétlések elkerülése végett több ponton visszautalok az előző fejezet megfelelő részeire, illetve az elméleti keret ide vágó passzusaira.

Az 'erkölcs' tapasztalati alapja a német nyelvben

A Lakoff–Johnson (1999) által megfogalmazott és alátámasztott tény, hogy az erkölcsfelfogásunkat elsődlegesen az motiválja, hogy fizikailag jól érezzük magunkat, a német nyelvi kifejezések vizsgálata során is bizonyítást nyert. A korpusz metaforikus nyelvi kifejezéseiben a 'jól-lét' alábbi aspektusai manifesztálódnak:

- épség/károsodás
- egészség/betegség
- gazdagság/szegénység
- káosz

A fizikai jó közérzethez hozzátartozik tehát, hogy épek, egészségesek vagyunk, rend van körülöttünk, gazdagságban élünk, nem pedig szegénységben. Ezek a testi tapasztalatok nyújtják a motivációs alapot a következő metaforákhoz.

ERKÖLCS ÉPSÉG – ERKÖLCSTELENSÉG KÁROSODÁS

(1) [...] **die Moral intakt** ist ('[...] az erkölcs ép')

(2) [...] (hat) vor einer **Wissenschaft ohne Moral gewarnt**
('[...] figyelmeztetett egy erkölcs nélküli tudományra')

Figyelmeztetni veszélyes vagy súlyos következményekkel járó dolgokra szoktuk egymást. A tudomány elsődleges célja,

szerepe az, hogy az emberiség javát szolgálja. A (2)-es példamondatból viszont az derül ki, hogy felhívják a figyelmet arra a veszélyre, hogy ha a tudományból kiveszik az erkölcs, az káros lehet, nem pedig az emberiség hasznát szolgálja.

- (3) *Mir wurde moralisch falsches Handeln vorgeworfen, in Artikeln, die **die Moral selbst diskreditierten*** ('Szemrehányást tettek nekem erkölcsileg hamis cselekedetekért olyan cikkekben, amelyek maguk sem voltak erkölcsileg hitelesek')

A (3)-as példamondat értelmezéséhez szükség van a *dikreditieren* ige alapjelentésének ismeretére is. Az ige jelentése a Duden egynyelvű szótár (Kunkel-Razum-Scholze-Stubenrecht-Wermke 2003: 1099) szerint 'valakit/valamit rossz hírbe hoz, árt a hírnevének'. Tehát, ha valaki elveszíti jó hírnevét, erkölcsileg hiteltelenné válik, ezáltal károsodik.

AZ ERKÖLCS EGÉSZSÉG – AZ ERKÖLCSTELENSÉG BETEGSÉG

- (4) [...] *die Lehren der **gesunden Moral** zu vernichten* ('az egészséges erkölcs tanait megsemmisíteni')

- (5) *Wenn man die Erfahrung gemacht hat, dass **Moral** und Integrität **tödlich** sein können, [...]* ('Ha azt tapasztaltuk, hogy az erkölcs és becsületesség halálos lehet, [...]')

A (4)-es példamondat értelmezése során az 'erkölcs' el-lenségként jelenik meg, amelyet meg akarnak semmisíteni, míg az (5)-ös nyelvi példában a fogalom halálos betegségként konceptualizálható.

AZ ERKÖLCSTELENSÉG KÁOSZ

- (6) ***Die westliche Welt befindet sich im Niedergang, hat weder feste Werte noch **Moral**, dafür Drogen und Sextourismus, Materialismus und Individualismus.*** ('A nyugati világ hanyatlóban van, nincsenek sem szilárd értékei, sem erkölcs, ezzel szemben vannak drogok és szexturizmus, materializmus és individualizmus.')

- (7) *Wenn Sie demgegenüber die **Skandale** westlicher Manager sehen, **fehlt es denen an Moral?*** ('Ha ezzel szemben a nyugati menedzserek botrányait nézzük, hiányzik az erkölcsük?')

A (6), (7)-es példamondatok némi magyarázatra szorulnak. Előzőben az erkölcs nélküli világ hanyatlásáról van szó, ahol az erkölcstelen, kaotikus állapotok között megjelennek a

mondatban felsorolt negatív következmények. A *Niedergang* főnevet a *niedergehen* igéből képeztük, amelyet morfémaira bontva AZ ERKÖLCSTELEN (CSELEKEDET) LENT VAN fogalmi metaforát is felfedezhetjük. A *nieder-* igekötő jelentése 'le-/lefelé-', a *gehen* igéé 'menn'. Tehát, aki erkölcs nélküli, az „le-megy”, hanyatlik. A (7)-es nyelvi példában AZ ERKÖLCS ÉPSÉG/TELJESSÉG metafora van jelen. A nyugati menedzserek nem épek, hiszen hiányzik az erkölcsük, emiatt botrányokba keverednek. Ahol pedig botrány van, ott nincs rend.

A KÁOSZ forrástartomány ellentéte, a RENDEZETTSÉG nem fordult elő a példamondatok között.

AZ ERKÖLCS GAZDAGSÁG – AZ ERKÖLCSTELENSÉG SZEGÉNYSÉG

(8) [...] ohne den **Luxus einer Moral, die man sich eben nur in den fetten Jahren leisten konnte.** ('[...] az erkölcs luxusa nélkül, amit csak a bőségesebb években engedhettünk meg magunknak.')

(9) Dieser selten gezeigte Film dokumentiert **die lockere Moral während der Weltwirtschaftskrise.** ('Ez a ritkán mutatott film dokumentálja a laza erkölcsöt a világgazdasági válság idején.')

A bőséges időben, gazdagságban, jólétben az emberek megengedhetik maguknak, hogy erkölcsösek legyenek, viszont a gazdasági krízisben, amikor szegénység és káosz tapasztalható, az erkölcs lazul a (8), (9)-es megnyilatkozások értelmében. Utóbbiban az ERKÖLCSTELEN LAZA fogalmi metafora is jelen van.

Az eddigiekben tárgyalt metaforákból következik, hogyha alapvető szükségleteink ki vannak elégítve, például nem vagyunk éhesek, akkor kezdhettünk gondolkodni az erkölcsről. A Bertold Brecht *Koldusoperájából* (*Dreigroschenoper*) származó gondolatot a 21. századi újságcikkekben is gyakran idézik.

(10) **Erst kommt das Fressen, dann die Moral.** ('Első az evés, aztán jöhet az erkölcs.')

A jól-léttel kapcsolatos tapasztalatok a német nyelvű példamondatokban kis arányban tükröződnek. Szembetűnő, hogyha a forrástartomány értelem szerinti párosítását (ellentétet) vesszük figyelembe, akkor mindig a negatív jelentésű fordul elő gyakrabban. Tehát az 'erkölcstelenség' gyakrabban manifesztálódik a nyelvben mint az 'erkölcsösség' (ld. 11. táblázat).

11. táblázat. AZ ERKÖLCS JÓL-LÉT metafora
előfordulási mutatói a német korpuszban

AZ ERKÖLCS JÓL-LÉT	
Szerkezeti metafora	Gyakoriság (%)
AZ ERKÖLCSTELENSÉG KÁROSODÁS	40,00
AZ ERKÖLCS TELJESSÉG/ÉPSÉG	24,62
AZ ERKÖLCSTELENSÉG KÁOSZ	12,31
AZ ERKÖLCSTELEN BETEGSÉG/FERTŐZÉS	9,23
AZ ERKÖLCSTELENSÉG SZEGÉNYSÉG	6,15
AZ ERKÖLCS GAZDAGSÁG	3,08
AZ ERKÖLCS EGÉSZSÉG	3,08

A Lakoff–Johnson (1999) által felépített MORÁLIS SZÁMVETÉS fogalmi metafora a német korpuszban nem jelent meg. A metaforikus nyelvi kifejezések között nem találtam példát a MORÁLIS SZÁMVETÉS sémákra. Ennek okaként a korpusznyelvészeti kutatási módszer már említett hiányosságát feltételezem, amely szerint a 'Moral' keresőszó által nem jelent meg az ADÓSSÁG/TARTOZÁS fogalmi keret tartalma.

Kimutatható viszont az a szemlélet, amely szerint az erkölcsre úgy is tekinthetünk, mint amely növeli mások jól-létét is. Ha jól érezzük magunkat, ezáltal erkölcsösen cselekszünk, ami másoknak is jó, hiszen nem fogunk például meglopni másokat. Ez a tapasztalat is motiválja a JÓLÉT JÓL-LÉT fogalmi metaforát, amelyet a (11)-es példamondat bemutat.

(11) [...] *größerer Wohlstand und mehr Moral* ('nagyobb jólét és több erkölcs')

Ahol nincs jól-lét, ott az emberek kevésbé foglalkoznak az erkölcsi normák betartásával.

(12) *Moral und Anstand seien unter diesen Bedingungen zu Luxusgütern geworden, die sich keiner leisten kann.* ('Ilyen körülmények között az erkölcs és illem luxuscikké váltak, amit senki nem engedhet meg magának.')

A (12)-es példamondatban az erkölcsöt tárgyként konceptualizáljuk, amelynek értéke felér a luxuscikkekével. Köztu-

dott, hogy luxuscikket csak akkor vásárolunk magunknak, ha az élethez szükséges alapvető feltételek adottak. Ellenkező esetben ezekről lemondunk a megélhetés miatt. Mindez a példamondat alapján az erkölcsre vonatkoztatva azt jelenti, hogy bizonyos körülmények között, ahol a túlélést kell biztosítani, az emberek nem tehetik meg, hogy az erkölccsel és illedelmes viselkedéssel foglalkozzanak.

Az 'erkölcs' ontológiai metaforáinak struktúrája

Mielőtt az ontológiai metaforák struktúráját elemezném, két dologra kitérek a *Moral* főnév egyik jelentésaspektusát és használatát illetően.

A nyelvi kifejezésekben szembetűnik, hogy a német nyelvben csak egyes számban használjuk a főnevet, ellentétben a magyar példákkal, ahol számos helyen találkozunk az *erkölcsök* főnévvel. Felvetődik a kérdés, hogy a magyar anyanyelvűek több 'erkölcs' fogalmat konceptualizálnak, míg a németek csak egyet? A korpuszadatokat alaposabban megvizsgálva kiderül, hogy fogalmi szinten a német nyelvűek konceptuális rendszerében is létezik több erkölcs, ez viszont nyelvi szinten nem manifesztálódik azáltal, hogy a szó többes számú alakját használnák. A német nyelvben ugyanis a nem megszámlálható dolgok nem rendelkeznek többes számú alakkal.

(13) *jede Moral* [...] *aufgehoben ist* ('minden erkölcsöt megszüntetett')

(14) *Alle Moral* *wurde zu einer Moral des Dankes degradiert.*
(*'Minden erkölcsöt a köszönöm erkölcsévé degradált'*)

A (13), (14)-es példamondatokban a *Moral* szó előtt álló határozatlan számnevek arra utalnak, hogy létezik többféle erkölcs a nyelvhasználók elméjében. Erre következtethetünk abból is, hogy a főnév különböző jelzőkkel alkot szókapcsolatokat, pl. *bürgerliche Moral* ('polgári erkölcs'), *gesellschaftliche Moral* ('társadalmi erkölcs'), *kirchliche Moral* ('egyházi erkölcs'), *individuelle Moral* ('egyéni erkölcs'), *kollektive Moral* ('kollektív erkölcs') stb.

Az 'erkölcs' fogalmi kategória a magyarhoz hasonlóan különböző idealizált kognitív modelleken belül jelent meg a

német korpusz vizsgálata során. Az IKM, más néven fogalmi keret, séma, gestalt stb. tapasztalataink valamely koherens szegmenséről alkotott strukturált mentális reprezentáció, vagyis a fogalmi kategória mentális reprezentációja (Kövecses–Benczes 2010: 225). A fogalmi kategória nyelvi manifestációja, a *Moral* főnév jelentésének különböző aspektusai jelennek meg a kognitív modelleken belül. A német nyelv esetében különösen érdekes annak a SPORT fogalmi kereten belüli jelentése. Az egynyelvű szótár szerint a *Moral* főnév ’küzdőkészséget, fegyelmet, belső tartást, önbizalmat’ jelent (Kunkel-Razum–Scholze-Stubenrecht–Wermke 2003: 1099)¹. Ez a sportszerű viselkedésre vonatkozó jelentés metonimikus kapcsolatban áll a *Moral* főnév elsődleges jelentésével.

(15) *Die Jungs haben wieder viel Moral bewiesen.* (‘A fiúk újra sok erkölcsöt tanúsítottak/kitartóan küzdöttek.’)

A (15)-ös példamondatban a CSELEKVÉS MÓDJA A CSELEKVÉS HELYETT metonímia fedezhető fel. A sportban ugyanis az a játékos tanúsít erkölcsöt, vagyis az számít erkölcsösnek, aki küzd a győzelemért, a sportszerűség jegyében fegyelem jellemzi viselkedését. A belső tartás kialakítása során le kell küzdeni a belső és külső erőket, amelyek eltántorítanak a sportolót attól, hogy kitartóan edzen, küzdjön a győzelemért. Jelen van tehát a konceptualizációban az erődinamika és az ERKÖLCS EGYENES fogalmi metafora is. Mivel a SPORT kereten belül értelmezhető mondatok között is találtam metaforikus nyelvi kifejezéseket, ezeket bevontam az elemzésbe és a számadatok is tartalmazzák a találatokat.

A német korpuszban a következő ontológiai metaforákat határoztam meg: AZ ERKÖLCS ÉLŐLÉNY, AZ ERKÖLCS ERŐ, AZ ERKÖLCS TÁRGY, AZ ERKÖLCS SZUBSZTANCIA/ANYAG, AZ ERKÖLCSÖS CSELEKEDET ÖNERŐBŐL VÉGZETT MOZGÁS. Az ezek belső struktúráját meghatározó szerkezeti metaforákat veszem sorra az alábbi alfejezetekben.

¹ Részletesen „A *Moral* fogalom definiálása” c. alfejezetben a szótári jelentések között a 4. pontban tárgyaltam.

AZ ERKÖLCS ÉLŐLÉNY

A magyar nyelvi példákhoz hasonlóan a német vizsgálati anyagban is megjelenik az 'erkölcs' élőlényként, ezen belül növényként, állatként, illetve emberként. Miután a fogalmat ABSZTRAKT KOMPLEX RENDSZERként emberi, állati vagy növényi tulajdonságokkal ruházzuk fel, a KITERJESZTETT NAGY LÁNC szintjei összekapcsolódnak és megjelenik a metaforikusság.

A német nyelvű példákra is jellemző, hogy bizonyos esetekben nem lehet pontosan meghatározni a forrástartományt specifikus szinten. A (16)-os példamondatban az ERKÖLCS forrástartományaként bármilyen szintű ÉLŐLÉNYre gondolhatunk, ugyanis veszélyeztetni lehet növény- vagy állatfajokat, illetve embereket egyaránt.

(16) *Auch sollen alle Tätigkeiten untersagt werden, die Gesundheit, **Moral** und Sicherheit von Kindern **gefährden**.*
(‘Minden tevékenységet meg kell tiltani, amely a gyerekek egészségét, erkölcsét és biztonságát veszélyeztet.’)

(17) *Sie ist ein **subversives Wesen von humaner Moral**.* (‘Ő az emberi erkölcs bomlasztó/pusztító/felforgató/romboló lénye.’)

A (17)-es példában a metafora forrástartománya attól függ, hogy a *subversiv* melléknév melyik szinonimáját² vesszük figyelembe a felsoroltak közül. Bomlasztani anyagot, pusztítani állatokat, felforgatni tárgyakat, rombolni épületeket szoktunk. Ettől függően tehát AZ ERKÖLCS ANYAG/SZUBSZTANCIA, AZ ERKÖLCS ÁLLAT, AZ ERKÖLCS TÁRGY/ÉPÜLET fogalmi metaforákkal állunk szemben. A megnyilatkozást értelmező személytől függ, hogy adott körülmények között, saját életpérfaragásától, épp aktuális lelki állapotától stb. függően melyik forrástartomány nyújt számára mentális elérést a fogalomhoz. Jelen esetben tehát a kontextus határozza meg a konceptualizációs folyamatot. A forrástartomány pontosabb/specifikusabb meghatározásához bővebb szövegrészre lenne szükség.

Az élőlények sérülékenysége kerül a figyelem fókuszába a (18), (19)-es példamondatokban a *verstoßen* vagy *verletzen* igék által. Az ERKÖLCS NÖVÉNY metafora esetén fizikai sérü-

² <https://www.duden.de/rechtschreibung/subversiv> (letöltés ideje: 2018.12.16.)

lésre gondolunk, míg az ERKÖLCS ÁLLAT/EMBERként történő konceptualizálása során testi és lelki sérülésről is beszélhetünk. Tehát az ERKÖLCS TELEN CSELEKEDET AZ ÉLŐLÉNY FIZIKAI MEGSÉRTÉSE fogalmi metaforához jutunk el.

(18) [...] *gegen den Sportsgeist und die Moral verstoßen* habe.
(‘[...] megsértette a sport szellemiségét és az erkölcsöt.’)

(19) *Gesetze dürfen Verstöße nicht herausfordern, sonst verletzen sie die öffentliche Moral.* (‘A törvényeknek nem szabad provokálni az áthágásokat, különben megsértik a közerkölcsöt.’)

Mint ahogyan a magyar nyelvi elemzésnél már említettem, bizonyos esetekben a német korpuszban is nehézséget okoz egyértelműen eldönteni, hogy az ERKÖLCS céltartományhoz forrástartományként az ÁLLAT vagy EMBER rendelhető³. Járnai például mindkettő tud ((20)-as példa), a racionális gondolkodás képességét ((21), (22)-es mondatok) viszont az embernek tulajdonítjuk.

(20) *Krieg und Moral, [...], gehen zusammen.* (‘A háború és erkölcs [...] együtt járnak’)

(21) *Irrtum dieser romantischen Moral von der Geschichte [...]* (‘A történelem romantikus erkölcsének tévedése [...]’)

(22) [...] *die Verteidigung einer aufgeklärten Moral [...]* (‘[...] felvilágosult erkölcs védelme [...]’)

Mivel nem találtam olyan példamondatot a korpuszban, amelyben egyértelműen az ÁLLAT forrástartományt azonosítottam be, az alfejezet további részében az ERKÖLCS EMBER és ERKÖLCS NÖVÉNY metaforákkal foglalkozom.

AZ ERKÖLCS EMBER

Emberi mivoltunk számos aspektusa manifesztálódik a német nyelvű metaforikus nyelvi kifejezésekben, amelyek révén az ’erkölcs’ fogalom kézzel foghatóbbá válik számunkra.

A (22)-es mondatban kombinálódnak az ERKÖLCS ÉRTÉK és ERKÖLCS EMBER metaforák, tehát az ERKÖLCS ÉRTÉKES

³ Lásd „AZ ERKÖLCS ÉLŐLÉNY” c. alfejezetben (111–120. old.).

EMBER fogalmi metafora létét feltételezhetjük, akit védeni kell különböző külső gonosz erőkkel szemben, akik/amelyek elrabolhatják ((23)-as példa), sőt megölhetik az erkölcsöt ((24)-os példa).

(23) *Immer wieder **kidnappt** Religion **die Moral**.* ('A vallás újra és újra elrabolja/túszul ejti az erkölcsöt')

(24) *[...] **Scharfrichter der Moral*** ('[...] az erkölcs hóhérja')

Az erkölcs gyengesége is megjelenik a korpuszban névszói megszemélyesítés formájában. AZ ERKÖLCS GYENGE EMBER, akire tekintettel kell lenni, mint ahogyan a (25)-ös mondat példázza:

(25) *[...] ohne **Rücksicht auf Moral*** ('[...] nincs tekintettel az erkölcsre')

Az erkölcsöt gyengesége vagy egyéb negatív tulajdonsága miatt elítélhetjük, lenézhetjük.

(26) *Die UN und Sudan **blamierte Moral***

a) ('Az ENSZ és Szudán blamáta az erkölcsöt')

b) ('Az ENSZ és Szudán szégyent hoztak az erkölcsre')

A (26)-os mondat jó példája annak, hogy szövegkontextus, illetve háttérinformáció nélkül nem értelmezhető pontosan egy nyelvi megnyilatkozás. A *blamieren* ige ugyanis két jelentéssel bír, ahogy azt a mondat fordításai mutatják. Ha a példamondat fordításaként az első változatot fogadjuk el, akkor az ENSZ és Szudán valaki más erkölcsét blamáta, vagyis nemtetszését fejezte ki, lenézte valami miatt. A második esetben viszont épphogy az ENSZ és Szudán tanúsítottak olyan magatartást, amivel vétettek az általánosan elfogadott erkölcsi normák ellen, vagyis szégyent hoztak rá. Az ERKÖLCSHÖZ mindkét esetben az EMBER forrástartomány nyújt mentális hozzáférést.

(27) *Wir **urteilen nicht über die Moral** von Folter, wir benutzen sie als dramaturgisches Mittel.* ('Nem ítélezünk Folter erkölcsé fölött, hanem dramaturgiai eszközként használjuk')

A (27)-es példamondat első felében az 'erkölcs' egy SZEMÉLY, aki ugyan bűnös, de nem ítélezünk fölötte, másik részében azonban az 'erkölcs' ESZKÖZ, amit arra használnak, hogy

valamilyen hatást elérjenek vele. A mondat jó példája annak a kognitív folyamatnak, amely arra irányul, hogy az ember a konceptualizáció során azt a forrástartományt választja ki az elvont fogalomhoz (céltartományhoz), amely által az leginkább konkréttá válik számára.

A magyar nyelvi elemzés idevágó alfejezetében (ld. 96–99. old.) kifejtettem, hogy mit értünk a MORÁLIS TEKINTÉLY fogalmi metafora alatt, mi motiválja és hogyan épül fel. Eszerint az 'erkölcs' egy olyan tekintélyes személy, akinek engedelmeskedünk, még akkor is, ha érezzük annak hatalmát fölöttünk.

A (28)-as kifejezés alapján az erkölcs egy olyan tiszteletben álló személy, akinek az értékrendjét elfogadjuk, saját életvitelünket ahhoz igazítjuk és követjük.

(28) *Der bürgerlichen Moral folgend, darf er sich nur mit Sachen schmücken, die auch eine Funktion haben.* ('A polgári erkölcsöt követve csak olyan dolgokkal ékesítheti magát, amelyeknek funkciójuk van.')

A tisztelet kinyilvánításának a tekintélyes személy felé kultúrától függően több módja van, pl. meghajlunk előtte, mint azt a (29)-es példa mutatja, amelyben a MORÁLIS TEKINTÉLY mellett az OKOZAT AZ OK HELYETT fogalmi metonímia is megjelenik. A tisztelet az oka a hajlongásnak, ami valójában az okozat. Ugyanez történik a (30)-as példamondatban is, ha figyelembe vesszük, hogy a rajongás a tisztelet kimutatásának egyik módja.

(29) [...] mit vielen **Verbeugungen vor der Ehre und Moral.**
('[...] sok meghajlással a becsület és erkölcs előtt.')

(30) *In der Öffentlichkeit wurde Eva Joly nach und nach zur **Passionaria der Moral**, [...]* ('A nyilvánosság előtt Éva Joly fokozatosan az erkölcs rajongójává vált, [...]')

Lakoff–Johnson (1999) erkölcskonceptiójukban nagy jelentőséget tulajdonítanak a MORÁLIS REND metaforának, amelyet a természet rendjéből vezettek le, és a hatalmi viszonyokkal hozták összefüggésbe. Ez azt jelentette számukra, hogy rendjén van, nem ütközik az erkölccsel az, hogy az emberek az állatok fölött állnak, a szülő nagyobb hatalommal bír, mint a gyermek stb. Ez a gondolatmenet tükröződik a német nyelvű

korpuszban, amikor az erkölcs nemcsak a hatalom megtestesítőjeként jelenik meg, hanem a hatalom alárendeltjeként is. A (31)-es példában a pénz a hatalom, ami az erkölcs fölött áll. A (32)-es példamondatban pedig az is manifesztálódik, hogy milyen negatív következményekkel jár, ha nem követjük az erkölcsöt, hanem alárendeljük, jelen esetben a szükségleteknek.

(31) [...] *darum **stellt** er [...] das **Geld über die Moral***. ('[...] emiatt helyezi [...] a pénzt az erkölcs fölé.')

(32) [...] *sie tieferhin an ihrer Menschenverachtung, **an ihrer Unterordnung der Moral unter die Bedürfnisse des Systems** und seine Zukunftsverheißungen **zugrundegegangen sind***. ('[...] végülis az emberek megvetése, az erkölcs alárendelése a rendszer szükségleteinek és annak a jövőre vonatkozó ígéretei miatt mentek tönkre.')

Az 'erkölcs' fogalom néhány aspektusa értelmet nyer a HARC IKM-en belül, amelynek központi eleme A HARCBA RÉSzt VEVŐ ELLENFELEK, akik ELLENSÉGként is megjelenhetnek. A német nyelvi példákat ((33), (34)) elemezve találkozhatunk AZ ERKÖLCS ELLENFÉL/ELLENSÉG szerkezeti metaforával:

(33) [...] *die Schwachen **sich gegen die Mehrheiten und eine repressive Moral rüsteten***. ('[...] a gyengék felfegyverkeztek a többségi és elnyomó erkölccsel szemben.')

(34) ***Moral und Pragmatismus keine Gegensätze waren, sondern zusammengehörten***. ('Az erkölcs és a gyakorlatiasság nem ellenfelek voltak, hanem összetartoztak.')

A nyelvi példákban a magyarhoz hasonlóan az 'erkölcs' megjelenhet aktív és passzív szerepben egyaránt. ERKÖLCS AKTÍV CSELEKVŐ/ÁGENS metafora kombinálódik a JÓ/ERKÖLCSÖS CSELEKEDET FENT VAN metaforával a (35)-ös példamondatban.

(35) ***Die Moral kommt von oben***. ('Az erkölcs fentről jön.')

(36) *Jugendkultur **bedroht** mal aggressiv, mal unterschwellig **die herrschende Moral***. ('Az ifjúsági kultúra hol agresszívan, hol tudat alatt fenyegeti az uralkodó erkölcsöt.')

A (36)-os nyelvi példában ugyancsak két metafora van jelen. A MORÁLIS TEKINTÉLY, aki uralkodik, fenyegetésnek van kitéve, tehát az ERKÖLCS A CSELEKVÉS PÁCIENSE metafora manifesztálódik.

AZ ERKÖLCS NÖVÉNY

A (37), (38)-as példamondatokban az ERKÖLCS NÖVÉNY fogalmi metafora jelenik meg. Leképezési rendszere a német korpusz nyelvi példái között lényegesen szegényesebb, mint a magyar nyelvűben. Míg a magyar nyelvi példákban a növényi vegetáció minden stádiuma megjelenik, a németben erre nem találtam példát. A (37)-es példában a növény egy része, míg a (38)-asban a növényi fejlődés kezdő stádiuma manifesztálódik. A (39)-es nyelvi kifejezésben az erkölcs a növény gyümölcseként jelenik meg, amely magot tartalmaz. A magvas növényekről tudjuk azt, hogy az érett gyümölcsben lévő mag a szaporodást szolgálja. Ha tehát a magot valamilyen formában megsemmisítik, annak mindenképp negatív következményei lesznek a növényre nézve. Ennek értelmében, ha az erkölcs magját széttörik, az az erkölcsi romlás felé viszi a társadalmat. Az ERKÖLCS NÖVÉNY fogalmi metafora két megfelelése tehát:

A NÖVÉNY GYÖKERE → AZ ERKÖLCS EREDETE

A NÖVÉNY MEGGYÖKEREZÉSE → AZ ERKÖLCSI ESZMÉK BENSŐVÉ TEVÉSE

A NÖVÉNY GYÜMÖLCSE → A KIFEJLŐDÖTT ERKÖLCS

(37) [...] *Wurzeln der Moral* [...] ('[...] az erkölcs gyökerei [...]')

(38) [...], *die Moral in einem grundlosen, gänzlich asymmetrischen Verpflichtetsein gegenüber dem Anderen wurzeln lässt*. ('[...], az erkölcs egy alaptalan, egészen aszimmetrikus másokkal szembeni elkötelezettségben gyökerezik.')

(39) [...] *mit anderen Worten den Kern der Moral selber zerstören* [...] ('[...] más szóval az erkölcs magját ő maga töri össze [...]')

A számadatok alapján az erkölcs élőlényként szinte csak emberként jelenik meg a korpuszban (ld. 12. táblázat). Az emberi lét számos aspektusát felveszi az 'erkölcs' fogalom, míg a növény forrástartomány a vizsgált kifejezések alapján csak három leképezés által strukturálja a fogalmat. Olyan metaforikus példát, amely mögött AZ ERKÖLCS ÁLLAT metafora állt volna, nem találtam.

12. táblázat. Az ERKÖLCS ÉLŐLÉNY metafora előfordulási mutatói a német korpuszban

ERKÖLCS ÉLŐLÉNY	
Szerkezeti metafora	Gyakoriság (%)
AZ ERKÖLCS EMBER	93,16
AZ ERKÖLCS EMBER/ÁLLAT	5,13
AZ ERKÖLCS NÖVÉNY	1,71
AZ ERKÖLCS ÁLLAT	0,00

AZ ERKÖLCS ERŐ

Az 'erkölcs' metaforarendszerét taglalva elméleti síkon, majd az előző fejezetben, a magyar elemzés során nyelvi példák-
kal illusztrálva is kifejtettem, hogy az 'erkölcs' fogalom
konceptualizálása során fontos szerepe van az erők összejá-
rásának⁴. A német korpuszban az ERŐDINAMIKA sajátos mó-
don manifesztálódik a nyelvi példákban.

Az erkölcs egyrészt megjelenik az ego tulajdonságaként,
amely szeretne ellenállni a külső vagy belső gonosz erőnek, és
erkölcsös akar maradni.⁵ A német nyelvűek konceptualizációs
rendszerében azonban az erkölcs egy külső erő is lehet, amely
valamilyen pozitív vagy negatív változást szeretne elérni.

(40) *Der Protest [...] soll **die Moral im Haus stärken**.* ('A tiltá-
kozásnak [...] erősíteni kell a ház erkölcsét.')

(41) *[...], wenn man **Moral in der Politik nicht gelten lassen***
will. ('[...], ha nem akarjuk, hogy az erkölcs a politikában
érvényesüljön.')

(42) *[...], **ihre Moral gegen die deutsche Lebensart vertei-***
digen. ('[...], erkölcsét a német életstílussal szemben
megvédeni.')

A fenti példamondatokban az ERKÖLCSÖSSÉG ERŐ fogalmi
metafora jelenik meg. A (40)-es mondatban az ego ellenálló
képességét erősíteni akarják, hogy tudjon erkölcsös marad-

⁴ Részletesen lásd a 3. fejezet „AZ ERKÖLCS ERŐ” c. alfejezetében (74–75. old.).

⁵ Lásd az 5. táblázatot.

ni, a (41)-esben valamiféle külső gonosz erő elnyomja azt, és nem engedi érvényesülni, míg az (42)-es példa szerint a német életstílus az antagonista, amellyel szemben meg kell védeni az egót. A mondatban AZ ERKÖLCSÖSSÉG ERŐ fogalmi metaforán kívül AZ ERKÖLCS ÉRTÉK és ERKÖLCS BIRTOKOLT TÁRGY metaforák is jelen vannak.

(43) *Moral* wird als [...] wichtigste **gesellschaftliche Kraft** gesetzt. ('Az erkölcsöt a legfontosabb társadalmi erőként határozza meg.')

(44) *Überzeugten* am Ende vor allem **durch Moral** und Kampfkraft. ('A végén elsősorban erkölcs és harci szellem által győzték meg.')

(45) *Aber ich habe alles gegen Moral von der Stange*, [...] ('De nagyon is van kifogásom a szögről készen leakasztott erkölcs ellen, [...]')

Az (43), (44)-es példamondatokban az erkölcsöt egy külső pozitív entitásként konceptualizáljuk, amelynek pozitív hatása van a társadalmi vagy egyéni fejlődésben. Az erkölcs tehát külső meggyőző erőként konceptualizálódik, amelynek köszönhetően pozitív hatás éri az agonistát. Az (45)-ös tagmondatban viszont mások erkölcsé külső gonosz erőként jelenik meg, ami támadja az egót. Ha a tömeg, a többség által elfogadott erkölcs csábításának engedünk, akkor erkölcstelenné válunk a saját értékrendünk alapján.

(46) [...] weder **durch** Gesetz noch **Moral**, **davon abhalten**, [...] ('[...] sem a törvény, sem az erkölcs nem tartja vissza attól, hogy [...]')

Az (46)-os példában visszatartó erőként a törvény formájában a külső, míg az erkölcs képében a belső erő is realizálódik. A mondatban az erkölcsöt tekintélyként is konceptualizálhatjuk, akinek hatalma van valakit visszatartani valamilyen cselekedettől.

AZ ERKÖLCSÖSSÉG ERŐ metaforikus következményei AZ ERKÖLCSÖS STABIL és AZ ERKÖLCSÖS EGYENES fogalmi metaforák, amelyek összefüggésben állnak egymással. Amennyiben az ego erkölcsös, van ereje, hogy harcoljon és győzedelmeskedjen a külső vagy belső gonosz erőkkal szemben, akkor erkölcsileg stabil lábakon áll. Ha viszont valami/valaki meg-

inog, elveszíti stabilitását, annak erkölce is veszélybe kerül és helyre kell állítani, mint ahogyan az alábbi (47)-es példamondatban olvashatjuk. Az ego akkor tudja megőrizni erkölcsösségét, ha az erőviszonyok kiegyenlítődnek, vagyis az ego ereje, valamint a külső/belső gonosz erő között egyensúly alakul ki ((48)-as példa).

(47) [...] **die Moral im angeschlagenen Konzern wiederherstellen.** ('[...] a bizonytalan lábakon álló nagyvállalat erkölcsét helyreállítani.')

(48) *Die Verwerfungen der globalisierten Wirtschaft und das Ende der nationalen Volkswirtschaft bedrohen die Balance zwischen Wirtschaft, Gesellschaft und Politik, zwischendem Homo oeconomicus, dem zur Moral begabten Menschen und dem Republikaner in uns.* ('A globalizált gazdaság elutasításai és a nemzeti népgazdaság vége fenyegetik az egyensúlyt a gazdaság, társadalom és politika között, a bennünk lévő a Homo oeconomicus, az erkölcsre alkalmas ember és a republikánus között.')

AZ ERKÖLCSÖS EGYENES metafora a belső tartásra vonatkozik, amelynek kialakításához és megőrzéséhez az ego erejére van szükség. A metafora alapja az a testi tapasztalat, amely szerint fizikailag nem egyenes állapotban lenni meglehetősen kényelmetlen testtartás. Ha huzamosabb ideig görbén, meghajolva kell állni vagy ülni, fizikai fájdalmak jelentkeznek. Ebből kiindulva jutunk el az egyenes, stabil testtartás és belső tartás közötti kapcsolatra.

(49) [...] **der Moral werden in den meisten Fällen die Mittel fehlen, alles zu richten, was aus dem Lot ist.** ('[...] az erkölcsnek hiányoznak az eszközei, hogy helyreállítsa azt, ami nincs rendben.')

A (49)-es példában az erkölcsöt emberként konceptualizáljuk, aki képes helyreállítani azt, ami tönkrement. Az ERKÖLCSÖS EGYENES metafora szerepe akkor válik világossá, ha tudjuk, hogy a *Lot* szó eredeti jelentése 'függőben lévő/abszolút függőleges, egyenes'. Tehát, ami nincs rendben, az elmozdult a függőleges helyzetből.

A metaforikus nyelvi példák között további erővel kapcsolatos fogalmi metaforákat azonosítottam:

AZ ERKÖLCSÖS ERŐS

(50) [...] *die Moral des spanischen Volkes stärken.* ('[...] a spanyol nép erkölcsét erősíteni.')

(51) *Da wird eine starke Moral [...] geboten.* ('Ott erős erkölcsöt kínálnak [...].')

AZ ERKÖLCSTELEN GYENGE

(52) *Seine Moral ist Ängstlicher.* ('Erkölcsé félénkebb.')

(53) [...] *in Kondition und Moral Schwächen zeigt.* ('[...] kondícióban és erkölcsben gyengeséget tanúsít.')

(54) [...] *trägt er [...] einen Zug von Feigheit, der auch seine Moral fraglich erscheinen lässt.* ('[...] ha valaki [...] a gyávaság jelét mutatja, annak erkölcsé is megkérdőjelezhető.')

Az (53-as) példában a gyávaság egy belső gonosz erő, amely támadja az egót, gyengévé teszi azt. Ha az ego gyenge, kevésbé tud ellenállni, tehát meg van az esélye, hogy a gyávaság győz, ezáltal az ego erkölctalenné válik.

AZ ERKÖLCSTELENNÉ VÁLÁS SZAKÍTÁS

(55) [...] *brechen mit Moral.* ('[...] szakít az erkölccsel.')

Az ego és az erkölcs között kötelék van, amelyet a szakító erő segítségével meg lehet szüntetni.

Az ERŐDINAMIKA szemléltetésére egyik legjobb példa a magyar elemzés során felvázolt HARC IKM, amelynek alábbi elemei manifesztálódnak a német nyelvű korpuszban.

ERKÖLCSÖSNEK MARADNI HARCOLNI

(56) [...] *Kampf um Anstand und Moral [...]* ('[...] küzdelem az illemért és erkölcsért [...].')

ERKÖLCSÖSNEK MARADNI GYŐZNI

(57) *Ein Sieg der Moral, wie Copado sagt.* ('Az erkölcs győzelme, ahogy Copado mondja.')

(58) *Die Moral muss siegen, wenn unsere Jungs mit dem Taschengeld auf die Millionäre treffen.* ('Az erkölcsnek győznie kell, ha fiaink a zsebpénzükkel váratlanul találkoznak a milliomosokkal.')

AZ ERKÖLCSTELENNÉ VÁLÁS BUKÁS/VERESÉG

(59) *Die Stadt ist ein Ort der unübersichtlich gewordenen Angebote an ästhetischen und materiellen Reizen, der Ideen und Ideologien, in der die traditionelle Moral nur*

noch ein Schattendasein führt. ('A város egy hely, ahol az esztétikai és materiális csábítás, az ötletek és ideológiák kínálata áttekinthetetlen, amelyben a hagyományos erkölcs már csak árnyékként létezik.')

A (59)-es példamondatban a vágyak és az erkölcs állnak szemben egymással. A mondat második feléből kiderül, hogy a küzdelemben a csábítás győzött, hiszen az erkölcs visszaszorult, és már csak árnyékként van jelen a városban.

13. táblázat. AZ ERKÖLCS ERŐ metafora előfordulási mutatói a német korpuszban

ERKÖLCS ERŐ	
Szerkezeti metafora	Gyakoriság (%)
A JÓ CSELEKEDET FENT VAN	36,99
AZ ERKÖLCSÖSSÉG ERŐ	26,71
ERKÖLCSÖSNEK MARADNI GYŐZNI A HARCBA	9,59
A ROSSZ CSELEKEDET LENT VAN	8,22
ERKÖLCSTELENNÉ VÁLNI VESZÍTENI A HARCBA	6,85
JÓNAK (ERKÖLCSÖSNEK) LENNI EGYENSÚLYBAN LENNI	6,85
AZ ERKÖLCSTELENNÉ VÁLÁS SÜLLYEDÉS	3,42
A KÍSÉRTÉS ERŐ	1,37

A gyakorisági mutatók alapján az erkölcs metafora leggyakoribb szerkezeti metaforái a JÓ CSELEKEDET FENT VAN és AZ ERKÖLCSÖSSÉG ERŐ. A HARC IKM elemei hasonló előfordulási arányt mutatnak.

AZ ERKÖLCS TÁRGY

A tárgyak a körülöttünk lévő legkonkrétabb fizikai entitások. Nem csoda tehát, hogy a TÁRGY forrástartomány hatóköre igencsak nagy. A TÁRGY forrástartomány a magyarhoz hasonlóan a német nyelvben is mentális elérést biztosít az ERKÖLCS céltartomány felé.

A német korpuszban a TÁRGY számos jellemzője strukturalja erkölcskoncepciókat. A tárgyaknak van méretük ((60)-as

példa), színük ((61)-es példa), lehetnek kemények vagy puhák ((62), 63)-as példák). A tárgyakat birtokolhatjuk. A birtoklás a német nyelvben a főnév előtt álló birtokos névmás vagy a birtokos szerkezetek (Genitiv, von+Dativ) által manifesztálódik nyelvi szinten. AZ ERKÖLCS BIRTOKOLT TÁRGY fogalmi metaforára számtalan példa van a korpuszban (pl. (64)-es kifejezés), viszont ahogyan a magyar példák elemzése során kifejtettem⁶, a BIRTOKOLT TÁRGY nem tekinthető az ERKÖLCS fogalomra specifikus forrástartománynak.

(60) [...] mit **großer Moral** [...] ('[...] nagy erkölccsel [...])

(61) [...] die **Primärfarben unserer Moral**. ('[...] erkölcsünk eredeti színei.')

(62) [...] die **harte Moral** durchsetzen soll. ('[...] a kemény erkölcsöt kell érvényesíteni.')

(63) Denn es geht nicht nur um **weiche Moral**, [...] ('Mert nem a puha/lágy erkölcsről van szó, [...])

(64) **Meine/deine/seine Moral** [...] ('Az én, a te, az ő erkölcsé [...])

Ha egy tárgyat összetörünk, az tönkremegy, működésképtelenné válik. Ha ezt az alapvető tudásunkat kivetítjük az 'erkölcs' fogalmára, AZ ERKÖLCS TELENÉ VÁLÁS A TÁRGY ÖSSZETÖRÉSE megfelelés adódik.

(65) Der Crash **brach** den Willen und **die Moral** jener, [...] ('Az összeomlás megtörte azok akarátát és erkölcsét, [...])

(66) **Das tägliche Chaos schlägt** längst auch **auf die Moral** der Autofahrer durch. ('A mindennapi káosz rég szétveri az autóvezetők erkölcsét.')

A (65), (66)-os példamondatokban megjelenik az ERŐDINAMIKA is, ha figyelembe vesszük, hogy bármilyen tárgy összetöréséhez erőt kell kifejtenünk. Mindemellett a tapasztalati alap azon aspektusa is felismerhető, amely szerint az összeomlás és káosz következtében kialakult rendezetlenség közepette tönkrement/összetört az erkölcs. Tehát az ERKÖLCS TELENÉ VÁLÁS KÁOSZ fogalmi metafora is részt vesz az értelmezési folyamatban.

⁶ Részletesen lásd „AZ ERKÖLCS BIRTOKOLT TÁRGY” c. alfejezetben (126. old.).

Míg a magyar nyelvű példákban nem lehetett konkrétan eldönteni, hogy az ERKÖLCS ÉRTÉK metafora tárgyra vagy élőlényre vonatkozik, a német korpuszban vannak konkrét nyelvi kifejezések, amelyek AZ ERKÖLCS ÉRTÉKES TÁRGY fogalmi metafora nyelvi manifesztációi, mint pl. a (67)-es példában olvashatjuk.

(67) [...] *den Gralshüter der Moral* [...] ('[...] Az erkölcs grál-őrzője [...]')

AZ ERKÖLCS MOZGATHATÓ TÁRGY

Ha a tárgyakat mozgathatóságuk alapján jellemezzük, a figyelem fókuszába a statikusság és dinamikusság kerül. A mozgathatóság főként a tárgyak méretétől függ. Eszerint különbség van aközött, hogy az 'erkölcsöt' kis méretű mozgatható, vagy nagy méretű mozgó/ mozgatható tárgyként konceptualizáljuk.

A kisméretű tárgyak legszembetűnőbb jellemzője, hogy könnyen elmozdíthatók, lehet hozni-vinni, szállítani, elveszíteni vagy akár megtalálni is azokat ((68)–(71) példamondatok).

AZ ERKÖLCS MOZGATHATÓ TÁRGY

(68) [...] *die Moral in der Form suchen*. ('[...] az erkölcsöt a formában keresni.')

(69) [...] *durch die kapitalistische Entwicklung verloren gegangen, moralischen Werten*. ('[...] a kapitalista fejlődés által elveszített erkölcsi értékek.')

(70) [...] *transportieren aber auch stets Weisheit und Moral*. ('[...] állandóan szállítanak bölcsességet és erkölcsöt is.')

(71) *Eine eigene Moral könnten Chinas Reiche nur finden*, [...] ('A kínai gazdagok a saját erkölcsüket csak akkor találhatnák meg, [...]')

AZ ERKÖLCS TELJESSÉG/ÉPSÉG metafora következménye, hogy akkor vagyunk erkölcsileg épek, ha a birtokunkban van a tárgy, ha viszont elveszítjük azt, akkor károsodunk. A példamondatok értelmében a tárgyat meg lehet találni, vagyis az erkölcstelen állapotot meg lehet változtatni, ha újra megtaláljuk azt. Ilyen értelemben az erkölcsös és erkölcstelen állapotunk dinamikusan változhat.

A korpuszban az ERKÖLCS ESZKÖZ metafora is jelen van, amellyel különböző cselekvéseket hajthatunk végre. Használhatjuk az eszközt jó vagy rossz cél elérése érdekében.

(72) *Die Absolventen betrachteten sich als „Kämpfer für den Glauben“ und „Speerspitzen der Moral“, sagt Henry Morris.* ('A végzősök a „hit harcosainak” és „az erkölcs lándzsahegyének” tekintették magukat, mondja Henry Morris.')

(73) *Die ganze Welt erfährt in diesen Jahren in vielen Ländern das Wiederaufleben zerstörerischer Gewalt, von der die Menschheit glaubte, dass sie durch geschichtliche Erfahrung und **durch menschliche Moral überwunden sei.*** ('Az egész világ megtapasztalta ezekben az években, hogy sok országban újraéledt a pusztító erőszak, amelyről az emberiség azt gondolta, hogy a történelmi tapasztalat és emberi erkölcs által legyőzték.')

A (72), (73)-as nyelvi kifejezéseket a már említett HARC IKM-en belül értelmezhetjük, amelyben az ERKÖLCS AHARC ESZKÖZE/FEGYVER. Előző mondatban a harc célja is kifejeződik, a végzősök ugyanis a hitért harcolnak, míg utóbbiban a figyelem hatókörébe az ellenség, a pusztító erőszak, is bekerül.

(74) *[...], das sind grausame Menschen, die ihre Gäste befummeln und **mit bürgerlicher Moral quälen.*** ('[...], ezek szörnyű emberek, akik kiszimatolják vendégeiket és a polgári erkölccsel kínozzák őket.')

A (74)-es kifejezésben az 'erkölcs' kínzóeszközként jelenik meg, viszont a mondat első felében kifejezésre jut, hogy ezt szörnyű emberek használják.

(75) *[...] **mit hilfe** von Religion und **Moral** sämtliche niedrigen Gelüste verbergen, [...].* ('[...] a vallás és erkölcs segítségével elrejteni bizonyos alacsony vágyakat [...].')

A (75)-ös példában az EGO BELSŐ EREJE A HARC ESZKÖZE fogalmi metaforával állunk szemben, amelynek segítségével le tudjuk győzni a vágyakat, és így tudunk erkölcsösek maradni.

AZ ERKÖLCS ÉPÜLET

AZ ERKÖLCS TÁRGY ontológiai metafora jelentős részét az ERKÖLCS ÉPÜLET szerkezeti metafora strukturálja, amelyről a

magyar elemzés során részletesen írtam.⁷ Az ÉPÜLET forrás-tartomány által a stabilitás/statikusság kerül a figyelem fókuszába. A német nyelvű példákban az ÉPÜLET metafora következő fogalmi megfelelései manifesztálódnak:

AZ ÉPÜLET ALAPJA → AZ ERKÖLCS ALAPJA

(76) [...] **Gründen der Moral** [...] ('[...] az erkölcs alapjai [...])

A VÁZ SZILÁRDÍTÁSÁHOZ HASZNÁLT TOVÁBBI ELEMEEK → AZ ERKÖLCS SZERKEZETÉT BIZTOSÍTÓ TOVÁBBI ELEMEEK

(77) *Nächstenliebe und Moral sind für das Projekt keine dauerhafte Stütze.* ('A jótékonyosság és az erkölcs nem tartós támasza a projektnek.')

AZ ÉPÍTÉS FOLYAMATA → AZ ERKÖLCS KIALAKÍTÁSÁNAK FOLYAMATA

(78) [...], weil **jede Moral sich** von Gut und Böse **konstituiert.** ('[...] mert minden erkölcs jóból és gonoszból alakul/épül fel.')

AZ ÉPÜLET EREJE → AZ ERKÖLCS STABILITÁSA

(79) [...] **die Moral durchbrechen.** ('[...] az erkölcsöt áttörni.')

(80) *Das Publikum wird durch diese Opern emotional entlastet, sozial belehrt und stabilisiert seine Moral.* ('A nézőket az opera érzelmileg felszabadítja, szociálisan oktatja és stabilizálja erkölcsüket.')

AZ ÉPÜLET GYENGE ALAPJA → AZ ERKÖLCSTELENNÉ VÁLÁS OKA

(81) **Der Grund ist aufgeweicht, auf dem Moral stand.** ('Az alap, amin az erkölcs állt, felpuhult/fellazult.')

(82) [...], um **die Moral** der Bevölkerung und der Soldaten nicht zu **untergraben.** ('[...] hogy a lakosság és katonák erkölcsét ne ássák alá.')

AZ ÉPÜLET LEOMLÁSA → ERKÖLCSTELENNÉ VÁLÁS

(83) [...] **einen Verfall der politischen Moral.** ('[...] a politikai erkölcs összeomlása.')

⁷ Részletesen lásd az 5. fejezet „AZ ERKÖLCS ÉPÜLET” c. alfejezetében (128–130. old.).

AZ ÉPÜLET RÉSZEI → AZ ERKÖLCS SZINTJEI

(84) [...] Führungen durch **die Spiegelkabinette der lebensweltlichen Moral**. ('[...] idegenvezetés a személyes erkölcs tükörterméin át.')

AZ ÉPÜLET HOMLOKZATA → AZ ERKÖLCS LÁTSZATA

(85) Auf der rechten Seite bröckelt unter der Krise und den Wahl niederlagen **die Fassade der Moral**, [...] ('A jobb oldalon a krízis és választási vereség közepette porlad az erkölcs homlokzata, [...]')

AZ ERKÖLCS ÉPÜLET a német nyelvben az egyik legkidolgozottabb leképezési rendszerrel rendelkező fogalmi metafora. A megfelelések által az 'erkölcs' fogalom számos aspektusa manifesztálódik a nyelvben.

AZ ERKÖLCS GÉPEZET

Az 'erkölcs' fogalom funkcionalitására a KITERJESZTETT NAGY LÁNC metaforán belül ABSZTRAKT KOMPLEX RENDSZERKÉNT a német nyelvben is a GÉPEZET forrástartomány által fókuszálunk.

(86) Das selbstfahrende Auto als „**Moral Machine**” [...] ('Az ön-működő autó mint „erkölcsi gépezet” [...]')

(87) Doch das Recht **kollidiert mit der Moral**. ('De a jog ütközik az erkölccsel.')

A (87)-es példában az 'erkölcs' járműként konceptualizálható, amely mozgás közben ütközik valamivel. A (88)-as példamondatban az erkölcs a gépezet egyik alkatrészeként jelenik meg. A TÁRSADALOM egy ABSZTRAKT KOMPLEX RENDSZER, amelyhez a GÉPEZET forrástartomány biztosítja a mentális elérést. Az erkölcsös emberek pedig azok az alkatrészek, amelyek biztosítják a gépezet működését.

(88) **Ein Land kann nicht ohne Menschen funktionieren, die nicht ihrem Verstand und ihrer Moral folgen**. ('Egy ország nem működhet olyan emberek nélkül, akik nem az értelmüket és erkölcsüket követik.')

Végül említést kell tenni arról, hogy a TARTÁLY séma, más metaforákkal kombinálódva, a német nyelvű példákban is jelentős mértékben hozzájárul a konceptualizációhoz.

(89) [...] **Tiefpunkt von politischer Moral.** ('[...] a politikai erkölcs mélypontja.')

(90) [...] von **doppelbödiger Moral** geprägten Mordprozess.
('[...] mély erkölcs jeleit mutató gyilkossági per.')

14. táblázat. AZ ERKÖLCS TÁRGY metafora előfordulási mutatói a német korpuszban

ERKÖLCS TÁRGY	
Szerkezeti metafora	Gyakoriság (%)
AZ ERKÖLCS BIRTOKOLT TÁRGY	37,20
AZ ERKÖLCS MOZGATHATÓ TÁRGY	27,90
AZ ERKÖLCS ÉRTÉKES TÁRGY	16,88
AZ ERKÖLCS ÉPÜLET	11,73
AZ ERKÖLCS A HARC ESZKÖZE	5,15
AZ ERKÖLCS GÉPEZET	1,14

Az erkölcs tárgy ontológiai metafora szerkezeti metaforái közül a magyarhoz hasonlóan a BIRTOKOLT TÁRGY forrástartomány a leggyakoribb, viszont leképezési rendszer tekintetében AZ ERKÖLCS ÉPÜLET metafora vesz részt a leginkább a konceptualizációs folyamatban.

AZ ERKÖLCS SZUBSZTANCIA/ANYAG

Szubsztancia alatt jelen alfejezetben egy lény, dolog, jelenség tulajdonságainak összességét értem. A szubsztancia nem csupán része, járuléka egy lénynak, jelenségnek, dolognak, hanem ez a legfőbb eleme, a lényege. Eszerint a szubsztancia lehet anyag, szellem, illetve nem fizikai érzet is.

(91) Ein konservativer **Intellektueller wie Sie besteht aus Geist und Moral.** ('Egy olyan értelmiségi, mint Ön, csupa szellem és erkölcs.')

Az erkölcs szubsztanciaként történő konceptualizációja során az anyag számos tulajdonsága manifesztálódik a német nyelvű metaforikus kifejezésekben. Ezek lehetnek határozott,

pl. mennyiség ((92)-es példamondat) és kevésbé körülhatárolható jellemzők, mint pl. a (93)-as mondatban olvashatjuk:

(92) *Wie viel Moral gesund ist fürs Geschäft?* ('Mennyi erkölcs egészséges az üzletnek?')

(93) [...] *eine besondere Art von Moral*. ('[...] az erkölcs egy különleges/sajátos fajtája/jellege.')

Mint ahogyan a különböző anyagok formálhatók, az erkölcs is változhat korban, térben, az emberek különböző fejlődési szakaszaiban (94)-es példa). Emellett bizonyos külső hatásokra az anyag megsemmisülhet, felbomolhat ((95)-ös példa).

(94) [...] *weibliche Moral, weibliches Verhalten gestalten*. ('[...] női erkölcsöt, női viselkedést formálni.')

(95) [...] *soll die Moral des Feindes zersetzt werden*. ('[...] az ellenség erkölcsét bomlasztani kell.')

Egyes anyagok egyik legfőbb tulajdonsága, hogy össze lehet őket keverni, elegyíthetők egymással, míg mások összeférhetetlenek, nem keverednek.

(96) *Eine eigentümliche Kombination von politischer Härte, Moral und Charme* [...] ('A politikai szigor, erkölcs és sárm különös kombinációja [...].')

(97) [...] *mit ihrer Moral nicht vereinbar sind*. ('[...] az ő erkölcsével nem összeegyeztethető.')

Az anyagok előzőekben tárgyalt tulajdonsága motiválja az ERKÖLCS TISZTASÁG fogalmi metaforát. A TISZTASÁG fogalmára továbbra is úgy tekintek, mint ahogyan a magyar elemzés során⁸ már kifejtettem. Tiszta az a szubsztancia, ami nem keveredik mással.

(98) [...] *eine tadellose Moral* [...] ('[...] egy feddhetetlen/makulátlan erkölcs [...].')

(99) [...] *die reine Moral* [...] ('[...] a tiszta erkölcs [...].')

(100) *Wenn Moral eins zu eins kommt, landen wir in der Heilsarmee*. ('Ha az erkölcs egy az egyben adódik, bekerülhetünk az üdvhadseregbe.')

⁸ Lásd „AZ ERKÖLCS SZUBSZTANCIA/ANYAG” c. alfejezetet (131–135. old.).

Legutóbbi példamondatunk értelmezéséhez némi háttér-információra van szükség. Az üdvhadsereg (Heilsarmee/Salvation Army), egy olyan keresztény katonai mintára alakult szervezet, amelynek tagjai magukat Krisztus katonáinak nevezve elkötelezetten foglalkoznak karitatív tevékenységgel a szociális szférában. A mondat első felében az erkölcs nem fizikai érzet, hanem szellemiség, amelyet ha teljességében birtoklunk, épek, tiszták vagyunk, és képesek arra, hogy bekerüljünk az említett szervezetbe.

Az anyag halmazállapotát illetően a korpuszban több metaforikus nyelvi kifejezésben folyadékként jelenik meg, amelynek például egy tartályban változhat a szintje. Ennek megfelelően valaki lehet erkölcsös vagy kevésbé az. A (101), (102)-es példamondatokban a FENT-LENT metaforikája is jelen van, azokat AZ ERKÖLCSÖS CSELEKEDET FENT VAN, AZ ERKÖLCSTELEN CSELEKEDET LENT VAN metaforák nyelvi kifejeződéseként is értelmezhetjük.

(101) [...], der Skandal **die Moral** unter den Normalbürgern **hebt** oder **senkt**. ('[...] a botrány emeli vagy csökkenti az egyszerű polgárok erkölcsét.')

(102) [...] **sinkt die Moral** ein bisschen. ('[...] egy kicsit csökken, süllyed az erkölcs.')

(103) Zweitens argumentiert er nicht anders als Sloterdijk, der ebenfalls die **Verflüssigung der Moral** empfiehlt. ('Másodszor ő sem érvel másképp, mint Sloterdijk, aki ugyancsak az erkölcs cseppfolyósítását javasolja.')

A (103)-as példában az anyagok azon tulajdonsága manifesztálódik, amely szerint a szilárd halmazállapotú anyagok kevésbé deformálhatók, mint a cseppfolyósok. Ebből a laikus tudásból adódnak az ERKÖLCSÖS SZILÁRD, ERKÖLCSTELEN LAZA/CSEPPFOLYÓS fogalmi metaforák.

AZ ERKÖLCS olyan anyag is lehet, amely TÁPLÁLÉK/ÉTELként szolgálhat ((104)-es példa), amelynek van íze ((105)-ös példa).

(104) Sie **nähren** ihre Argumentation **aus Moral** und Kultur. ('Érvelésüket erkölcsből és kultúrából táplálják.')

(105) [...] **bittere Moral** [...] ('[...] keserű erkölcs [...]')

(106) [...] **nach Moral** [...] **schreien** [...] ('[...] erkölcsre vágyakozik/erkölcsöt követel [...]')

A (106)-os példamondatban a VÁGY ÉHSÉG fogalmi metaforán keresztül juthatunk el az ERKÖLCS ÉTEL metaforához.

A német anyanyelvűek számára az anyag formálhatósága kerül leggyakrabban a figyelem fókuszába. Legkevésbé az anyag összetételét, szilárdságát hasznosítják mentálisan. E tekintetben tehát inkább az erkölcs dinamikus változása, mint statikus volta hangsúlyos.

15. táblázat. AZ ERKÖLCS SZUBSZTANCIA/ANYAG metafora előfordulási mutatói a német korpuszban

ERKÖLCS SZUBSZTANCIA/ANYAG	
<i>Szerkezeti metafora</i>	<i>Gyakoriság (%)</i>
AZ ERKÖLCS FORMÁLHATÓ ANYAG	30,51
AZ ERKÖLCS NEM FIZIKAI ÉRZET	27,12
AZ ERKÖLCS FOLYADÉK	16,10
AZ ERKÖLCS ÉTEL	11,02
AZ ERKÖLCS TISZTA	6,78
AZ ERKÖLCSTELEN LAZA	5,08
AZ ERKÖLCS SZILÁRD/ERŐS	3,39

AZ ERKÖLCSÖS CSELEKEDET ÖNERŐBŐL VÉGZETT MOZGÁS

A már többször említett, korábbiakban⁹ tárgyalt ESEMÉNY-STRUKTÚRA komplex metafora néhány elemét felhasználva értelmet nyernek AZ ERKÖLCSÖS CSELEKEDET ÖNERŐBŐL VÉGZETT MOZGÁS metafora, valamint az azt strukturáló szerkezeti metaforák is. A következőkben lássuk az ESEMÉNYSTRUKTÚRA erkölcsre vonatkoztatott metaforáit, valamint azok nyelvi manifestációit.

⁹ Részletesen lásd a „Metaforarendszerek” c. alfejezetben (32–37. old.).

AZ ERKÖLCS HELY

(107) [...] *hart an der Grenze der Moral*, [...] ('[...] keményen az erkölcs határán, [...]')

(108) [...] *die Grenzen von Moral und Dogmen überschritten* hat. ('[...] túllépte az erkölcs és dogmák határait.')

AZ ERKÖLCSÖS CSELEKEDET ÖNERŐBŐL VÉGZETT MOZGÁS

(109) *Man weist es weit von sich, weil es der eigenen Moral widerspricht, sagt er, und, jetzt ganz rigoros, von dieser moralischen Schiene muss man runterkommen.* ('Teljesen nyilvánvaló, mert ellentmond a saját erkölcsünknek, mondja ő, és most egészen komolyan, erről az erkölcsi sínről/vágányról le kell jutnunk.')

(110) [...] *auf dem Wege der Moral* werden wir nicht zu ihm [Weltfrieden] *gelangt* sein. ('[...] az erkölcs útján nem jutunk el ahhoz (a világbékéhez).')

AZ ERKÖLCSÖS CSELEKEDET EMELKEDÉS

(111) [...] *hoben* sie *die Moral* der eigenen Bevölkerung. ('[...] emelték saját népük erkölcsét.')

AZ ERKÖLCSSTELEN CSELEKEDET SÜLLYEDÉS

(112) [...] *sinken* die *Moral*. ('[...] süllyed az erkölcs.')

AZ ERKÖLCS ÁLLOMÁS/ÚTI CÉL

(113) [...] *keine Rückkehr zur Moral*. ('[...] nem tér vissza az erkölchöz.')

(114) [...] *die öffentliche Meinung immer auf Anstand und innere Moral orientiert* hat. ('[...] a közvéleményt mindig az illem és belső erkölcs felé orientálta/irányította.')

(115) *Der Nürnberger Trainer Klaus Augenthaler ermüdete nicht, auch im vierten Interview hintereinander davon zu sprechen, dass "wir auf dem richtigen Weg sind", dass die Moral stimme, [...]* ('A nürnbergi edző, Klaus Augenthaler a negyedik interjúban is fáradhatatlanul arról beszélt, hogy „jó úton haladunk” az erkölcs felé, [...].')

ERKÖLCSÖSNEK LENNI AKADÁLYOKKAL TELI ÚTON MOZOGNI

(116) *Moral ist ein schwieriges Pflaster.* ('Az erkölcs nehéz út.')

A MOZGÁS/UTAZÁS idealizált kognitív kereten belül az erkölcs úgy is manifesztálódik, mint BELSŐ VAGY KÜLSŐ IRÁNY-

MUTATÓ, olyan nem fizikai érzet, amely hozzátartozik az ember lényéhez, mértéket szab cselekedeteinek, és segít abban, hogy erkölcsösek maradjunk.

(117) [...] **nach seiner Moral handeln**. ('[...] erkölce szerint cselekedni.')

(118) [...] **stur vertrauend auf die eigene politische Moral**. ('[...] makacsul rábízza magát a saját politikai erkölcsére.')

(119) **Wäre die Moral nur auf einer Seite**, wäre die Entscheidung ganz leicht. ('Ha az erkölcs egy oldalon állna, könnyebb lenne a döntés.')

A (119)-es példamondat alátámasztja az iránymutatás fontosságát, hiszen ha nem tudjuk pontosan eldönteni, hogy az erkölcs mit diktál, milyen irányt mutat pontosan, nem tudunk egyértelműen erkölcsileg helyes döntést hozni.

(120) Wenn Vernunft durch **Moral ersetzt wird**, [...] ('Amikor az értelmet az erkölcs helyettesíti, [...]')

A (120)-as példában realizálódik a társas intuicionista szemlélet azon dilemmája, hogy cselekedeteinket az értelem vagy az intuíciók irányítják (Szelid 2021). Amennyiben az erkölcsöt konceptualizálhatjuk nem fizikai érzetként, akkor megérzésként átveheti az irányító szerepet.

(121) Ohne diesen radikalen Verzicht wird **die öffentliche Moral** weiterhin einer Erneuerung **im Wege stehen**. ('Radikális lemondás nélkül a nyilvános erkölcs továbbra is a megújulás útjában fog állni.')

(122) Pornographie ist kein **Verstoß gegen die Moral**, Pornographie ist ein Verstoß gegen die Menschenwürde. ('A pornográfia nem erkölcsbe ütköző, hanem emberi méltóságba ütköző.')

A (121), (122)-es példamondatokban az erkölcs akadályként konceptualizálódik. Előzőben az erkölcs útjában áll a fejlődésnek, tehát negatív szerepben jelenik meg, utóbbiban pedig AZ ERKÖLCS MOZGÁST AKADÁLYOZÓ TÁRGYként szerepel.

(123) **Recht und Moral sind dabei nicht etwas, an das man sich unbedingt hält**, sondern nur dann, wenn es Nutzen verspricht. ('A jog és erkölcs nem olyasvalami, amihez feltétlenül tatjuk magunkat, hanem csak akkor, ha az hasznot ígér.')

A (123)-as példában a szabad akarat jelenik meg. Ha akarjuk, a mondat szerint hasznunk származik belőle, tartjuk magunkat az erkölcshez, de nem feltétlenül vagyunk hajlandóan a MORÁLIS KORLÁTNak alávetni a szabad akaratunkat.

16. táblázat. AZ ERKÖLCSÖS CSELEKEDET ÖNERŐBŐL VÉGZETT MOZGÁS metafora előfordulási mutatói a német korpuszban

ERKÖLCSÖS CSELEKEDET ÖNERŐBŐL VÉGZETT MOZGÁS	
Szerkezeti metafora	Gyakoriság (%)
AZ ERKÖLCS IRÁNYADÓ ESZKÖZ	40,74
AZ ERKÖLCSÖS CSELEKEDET CÉLJA ÚTICÉL	25,93
AZ ERKÖLCS MOZGÁST AKADÁLYOZÓ TÁRGY	19,75
AZ ERKÖLCSÖS CSELEKEDET HATÁRAI A MOZGÁS HATÁRAI	8,64
AZ ERKÖLCS MEGSZEGÉSE AZ ERKÖLCSBE MINT TÁRGYBA ÜTKÖZÉS	2,47
A MORÁLIS KORLÁT A SZABAD AKARAT KORLÁTOZÁSA	2,47

A taglalt ontológiai metaforához sorolt szerkezeti metaforák közül az erkölcs irányt mutató eszközként jelent meg leggyakrabban (ld. 16. táblázat). Az 'erkölcs' korlátozó jellege viszont alig manifesztálódik a német nyelvű példákban.

Az 'erkölcs' negatív értéként, tulajdonságként

Az erkölcs ezen aspektusára a magyar korpuszban nem találtam a példát. A német nyelvű kifejezések között több olyan is előkerült, amelyek miatt szükségét látom, hogy egy külön alfejezetben foglalkozzam velük.

Először is nézzük az alábbi példamondatokat:

(124) [...] mit **zweierlei Moral** agiert. ('[...] kétféle erkölccsel tevékenykedik.')

(125) [...] herrscht **doppelte Moral**. ('[...] kettős erkölcs uralkodik.')

(126) [...] solche **doppelte Moral** nicht einlassen will. ('[...] ilyen kettős erkölcsöt nem akar beengedni.')

(127) [...] greifen die Eliten zum **Paradox einer postmodernen Moral**. ('[...] a posztmodern erkölcs paradoxonához nyúl az elit.')

A (124)–(126)-os példamondatok mindegyikében AZ ERKÖLCS EMBER metafora realizálódik, de ennek a személynek kettős énje van. Az ilyen embereket köpönyegforgatónak szoktuk nevezni, ami egy korántsem pozitív tulajdonság.

A (127)-es mondat értelmezéséhez nélkülözhetetlen a *paradox* szó jelentése, hiszen nem közvetlenül az erkölcs-höz, hanem annak paradoxonához nyúlunk. A szó jelentése 'olyan látszólag értelmetlen és hamis kijelentés, állítás (esetleg gondolat, eszme), amit ha jobban megvizsgálunk, akkor egy magasabb szintű igazságra utal' (Kunkel-Razum–Scholze-Stubenrecht–Wermke 2003: 1182). Az erkölcs tehát élőlényként egy olyan gondolatot közöl, amely látszólag hamis, de közben igaz. Ha a GONDOLATOK TÁRGYAK metaforát is bevonjuk a magyarázatba, akkor azt is mondhatjuk, hogy az erkölcs birtokol egy olyan a tárgyat, amelynek több különbözőnek tűnő oldala van, amely meglepetésszerű lehet.

(128) *Mut, Moral – Beschwörungsformeln für die kommenden Etappen*. ('Bátorság, erkölcs – ördögűző formulák a következő korszakokban.')

(129) **Moral ist aber, anders als in Deutschland, in Italien fast ein Schimpfwort**. ('Az erkölcs azonban, nem úgy, mint Németországban, Olaszországban majdhogynem káromkodásnak számít.')

Mindkét példa a SZÓ AZ ÁLTALA KIFEJEZETT FOGALOM HELYETT metonímia segítségével értelmezhető. Az *erkölcs* szó itt az általa jelölt jelentéstartalom helyett áll. A (128)-as példamondatban az erkölcsről úgy gondolkodunk, mint valamiféle spirituális erőről, amellyel ördögöt lehet űzni. A (129)-es példában viszont arról lehet szó, hogy az *erkölcs* szó a társadalomban olyan hatást kelt, mint a káromkodás. Nincs értéke a szónak, tehát a társadalomban romlott erkölcsöt feltételezhetünk. Az erkölcs értékének csökkenéséről, annak mindenképp negatív aspektusairól, hatásairól tanúskodnak a (130)–(136)-os példamondatok is.

- (130) *Die fachliche Kompetenz zählt immer noch mehr als die Moral.* ('A szakmai kompetencia még mindig többet számít, mint az erkölcs.')
- (131) *Moral dient heute zu vielen Menschen in zu vielen Fällen nur der Selbsterhöhung, dem Sich-besser-als-andere-Fühlen, dem Herabschauen, Sich-Abgrenzen, sogar der Verachtung.* ('Az erkölcs sok ember számára sok esetben csak önmaga felmagasztalását, az én jobb vagyok, mint mások érzését, a lenézést, elhatárolódást, sőt megvetést szolgálja.')
- (132) *Selbst über die ziemlich unterschiedliche öffentliche Moral, beispielsweise Prostituierten gegenüber, äußern sich die Preußen nicht abschätzig.* ('Még a meglehetősen eltérő közerkölcsről, például a prostituáltakról, sem nyilatkoznak a poroszok lenézően.')
- (133) *[...] sich gegen die Gemeinplätze der Moral und gegen das Politisch-Korrekte zu wenden.* ('[...] az erkölcs közhelelyei és a politikailag korrekt ellen fordulni.')
- (134) *Wer der Verlockung zum Täten mit Ratio oder Moral begegnen will, der hat schon verloren.* ('Akit csábít, hogy értelmesen vagy erkölcsösen cselekedjen, már veszített.')
- (135) *Die Menschheit wird am besten genasführt mit der Moral.* ('Az emberiséget leginkább az erkölccsel lehet az óránál fogva vezetni.')
- (136) *Es gibt in Moral und Ethik so etwas wie einen Primat des Negativen.* ('Az erkölcsben és etikában van valami olyasmi, mint a negatív előjoga.')

Családi erkölcsök

Lakoff–Johnson (1999) szerint az erkölcsiséggel kapcsolatos fogalmi metaforák a már vázolt SZIGORÚ APA és GONDOSKODÓ SZÜLŐ családmodellekben kapcsolódnak össze rendszert alkotva. Lakoff (2002) tovább gondolta a családmodellek szerepét, és azt állítja, hogy gyermekkori tapasztalataink kihatással vannak az erkölcskoncepciónkra, valamint arra, hogy politikailag konzervatív vagy liberális eszméket vallunk.

A német nyelvű korpuszban a családmodellek elemei egyrészt konkrétan a családokra vonatkozóan, másrészt politikai kontextusban jelennek meg a TÁRSADALOM CSALÁD metaforán keresztül.

SZIGORÚ APA modell

A SZIGORÚ APA modell egyik központi eleme a tekintélyes alak, akinek a többi családtag alá van rendelve. Neki jogában van hatalmat gyakorolni. Teszi mindezt azzal a céllal, hogy a családban a gyermeket arra nevelje, hogy betartsa a morális korlátokat és kialakítsa benne a morális tartást.

A német nyelvű példák értelmében a német nyelvűek konceptuális rendszerében az abszolút tekintély megtestesítője lehet a szülő, konkrétan az apa vagy Isten. A (137)-es példában konkrétan az apai tekintély jelenik meg, hiszen történelmi és társadalomtudományi ismereteink alapján tudjuk, hogy a patriarchális társadalmi rendszer a férfiakat ruházta fel különféle előjogokkal.

(137) *Obgleich die Lebensführung und Ideologie verschiedener fundamentalistischer Gruppen Variationen aufweisen, propagieren sie alle **patriarchalische Autorität und Moral**.* ('Bár a különböző fundamentalista csoportok életvitel és ideológiája eltéréseket mutat, mindegyik a patriarchális tekintélyt és erkölcsöt hirdeti.')

A konzervatív értékeknek megfelelően a gyermek feltétel nélkül engedelmeskedik az apának. A liberális gondolkodásra utal azonban, hogy a tekintélyes személy ellen fellázadnak, tiltakoznak, fenyegetik annak tekintélyét ((138), (139)-es példamondat). A metafora értelmében ezáltal erkölcstelenné válnak, tehát AZ ERKÖLCSTELEN ENGEDETLEN.

(138) Und als seine Mitschüler **gegen die Moral der Eltern aufbegehrten**, [...] ('És amikor a diáktársai a szüleik erkölce ellen tiltakoztak, [...])

(139) *Jugendkultur **bedroht** mal aggressiv, mal unterschwellig **die herrschende Moral**.* ('Az ifjúsági kultúra néha agresszívan, néha tudat alatt fenyegeti az uralkodó erkölcsöt.')

(140) [...] *die unpolitische Gesinnung der bürgerlichen Gesellschaft mit ihrem **Fetisch der Moral** provozierte somit die Kritik.* ('[...] polgári társadalom nem politikai felfogása az erkölcs bálványozásával provokálta a kritikát.')

A (140)-es példamondatban Isten jelenik meg abszolút tekintélyként, hiszen isteneknek, istenként tisztelt személyeknek szoktak az emberek bálványt emelni, ami viszont ugyan-

csak ellenállást vált ki a társadalom egy rétegének körében. A (141)-es példában egy világi vezető, míg a (142)-esben a jog jelenik meg a tekintélyes alak szerepében.

(141) *Der Vater der Nation predigt der spätkapitalistischen Gesellschaft **Moral und verlangt** anständige Arbeit für anständiges Geld.* ('A nemzet apja a későkapitalista társadalomnak prédikál erkölcsről és tisztességes munkát követel tisztességes pénzért.')

(142) *Das Recht verbietet die militärische Prävention, die **Moral** der US-Regierung aber gestattet sie nicht nur, sie verlangt nach ihr.* ('A jog tiltja a katonai prevenciót, de az amerikai kormány erkölce nemhogy megengedi, hanem követeli azt.')

A MORÁLIS TEKINTÉLY metafora konceptualizációjában közrejátszik az is, hogy olyan személynek szoktunk feltétel nélkül engedelmeskedni, aki hiteles a szemünkben, akiben feltétel nélkül megbízunk. Ebből kiindulva, a (141), (142)-es példák alapján feltételezem, hogy léteznek az ERKÖLCSÖS HITELES/AZ ERKÖLCSTELEN HAMIS fogalmi metaforák.

(143) [...] *setz einer auf die Moral in der Welt.* ('[...] bízik a világ erkölcsében.')

(144) [...] *falsche Moral* [...] ('[...] hamis erkölcs [...])

Vannak olyan élethelyzetek, amikor ahhoz, hogy a tekintély ellen ne lázadjunk, önmegtartóztatást, önfegyelmet kell gyakorolnunk. Ez a Lakoff és Johnson-féle MORÁLIS KORLÁT¹⁰ (1999), ami annak a feltétele, hogy erkölcsösek tudjunk maradni ((145), (146)-os példák).

(145) [...] *seine sexuellen Wünsche zu erfüllen verbieten Gesetz und Moral* sowieso. ('[...] szexuális vágyainak beteljesítését tiltják a törvények és az erkölcs is.')

(146) *Nun entdecken wir, daß keine Vernunft uns verbietet, Menschen zu morden, sondern nur die Moral, daß wir aber leben im Zeitalter der Vernunft, verdammt zur Sprachlosigkeit, und daß die Moral längst entlarvt ist als gefügige Ideologie.* ('Ekkor felfedezzük, hogy az értelem nem tiltja meg, hogy embereket öljünk, hanem

¹⁰ A metaforáról bővebben lásd a „MORÁLIS KORLÁTOK” c. alfejezetet (77–78. old.).

csak az erkölcs, hogy az értelem korában élünk, némaságra ítélve, és hogy az erkölcsöt mint engedelmes ideológiát rég leleplezték.)

Belső tartásra van szükség ahhoz, hogy a korlátokat ne akarjuk áthágni és az ego belső erejére, hogy ellen tudjunk állni a külső/belső csábításnak. Minél erősebb az ego, minél inkább képes az önfegyelemre, annál erkölcsösebb az egyén ((147)–(149) példamondatok).

(147) *Eine **eigene Moral** könnten Chinas Reiche nur **finden**, wenn sie wie er **Selbstbeschränkung üben**, meint Zhang.* ('Kína gazdagjainak csak akkor lehet saját erkölcsük, ha ők is önmegtartóztatást gyakorolnak, mint ő – véli Zhang.')

(148) *Je mehr er ihre „**Gier**“ und **Maßlosigkeit geißelt**, desto **sicherer** fühlt er sich **in seiner Moral**.* ('Minél inkább osztorozza mohóságát és mértéktelenségét, annál biztosabb erkölcsé.')

(149) *[...] mit einer **Moral individueller Askese und Selbstkontrolle verbunden**.* ('[...] az egyéni önkínzással és önkontrollal járó erkölcs.')

(150) *Zurück zur Familie, zurück ins Nest, zurück in den Hafen der Ehe und natürlich: **zurück zu Moral, Anstand, auf den Pfad der Tugend eben**.* ('Vissza a családhoz, vissza a fészekbe/meleg otthonba, a házasság kikötőjébe és természetesen: vissza az erkölchöz, tisztességhoz, pontosan az erény ösvényén.')

AZ ERKÖLCSÖS CSELEKEDET KORLÁTOZOTT MOZGÁS metaforában a MORÁLIS KORLÁT és az ERKÖLCSÖSSÉG ERŐ metaforák is jelen vannak. A (150)-es metaforikus nyelvi kifejezés épp azt fejezi ki, hogy ha vissza akarunk jutni az erkölchöz, akkor azt egy kijelölt úton, az erény ösvényén haladva tehetjük meg. A morális korlát abban segít, hogy ne térjünk le az útról. A mondat első felében konzervatív értékek sorakoznak, amelyek biztosítják az erkölcsöt és a tisztességet. A (147)-es példában felsoroltak ugyancsak konzervatív értékként vannak titulálva.

(151) ***Moral, Religion, der Schutz der Familie und das Schulgebet** – ein ganzes Bündel **sozial konservativer Werte und Forderungen** treibt diese Bewegung.* ('Erkölcs, vallás, a családok védelme és iskolai imádkozás – egy egész sor szociálkonzervatív érték és követelés hajtotta a mozgalmat.')

A családban tehát a legfontosabb feladat, hogy a gyermeket erkölcsre neveljék. A modell ezen eleme realizálódik a (152)-es példában.

- (152) *Um ihre Physis **mache ich mir** jedenfalls keine **Sorgen**, eher schon **um ihre Moral**.* ('A testalkata miatt nem aggódom, inkább az erkölce miatt.')

A SZIGORÚ APA modell alapján működő családok kritikája jelenik meg a (153)–(155) példamondatokban.

- (153) *Er ist eines der vielen **desillusionierten Kinder**, die uns die 68er Generation hinterlassen hat: **pappesatt von der triefenden Moral ihrer Eltern**, sich sträubend gegen die von frühester Jugend verordneten Werte des Lebens.* ('Ő a sok kiábrándult gyerek egyike, akit a 68-as generáció hagyott hátra nekünk: akik torkig vannak a szülők csöpgő erkölcsével, vonakodva a kora fiataalkortól elrendelt életértékektől.')
- (154) *Popkulturelle Bewegungen entstehen in der Regel **aus dem Geist der Auflehnung**: gegen das Establishment, gegen die Moral der Elterngeneration, gegen vorangegangene Pop-Ästhetiken.* ('A fiataloknak tetsző kulturális mozgalmak rendszerint a lázadás szelleméből születnek: a befolyásos személyek ellen, a szülők generációjának erkölce ellen, az előző pop-esztétika ellen.')
- (155) *Vor allem engagierte Abiturienten und Studenten, denen das immer noch **rigide Erziehungssystem keine Chance bietet, Kreativität und Moral zu vereinen**.* ('Elsősorban elkötelezett érettségizők és diákok, akiknek a még mindig szigorú nevelési rendszer nem kínál esélyt, hogy a kreativitást és erkölcsöt egyesítsék.')

GONDOSKODÓ SZÜLŐ modell

A modell egyik központi fogalma az empátia, amely azt jelenti, hogy együttérzünk másokkal, átérezzük embertársaink örömét és bánatát egyaránt. Ha ez így van, akkor érezzük az ő jól-létüket, vagy a nem jól-létüket. Ha tehát jól akarjuk magunkat érezni, akkor támogatnunk kell az ő jól-létüket, és igyekezni kell növelni azt.

Bizonyos esetekben ez azt is magával vonja, hogy gondoskodni kell embertársainkról. Erre utal a (156)-os példa, amely szerint

erkölcsös vezető az, aki gondoskodik azokról a családokról, ahonnan a gondviselő, az apa a haza védelme miatt nem képes erre.

(156) *Wer US-Soldaten grundlos in den Krieg schicke, und nicht dafür Sorge, dass ihre Familien ausreichend versorgt seien, der habe keine Moral*, klagte Barack Obama. ('Aki az amerikai katonákat ok nélkül a háborúba küldi, és nem gondoskodik családjaik megfelelő ellátásáról, annak nincs erkölcs, panaszkodott Barack Obama.')

AZ ERKÖLCS GONDOSKODÁS fogalmi metafora motivációs alapja az a gyermekkori tapasztalat, ahogyan szüleink gondoskodtak a jól-létünkről: megetettek, melegen öltöztettek, megmosdattak stb. Ezáltal kialakult bennünk az a tudat, hogy ha erkölcsösen akarunk élni, ehhez hozzátartozik az empátia embertársainkkal szemben. A metaforát A TÁRSADALOM CSALÁD megfelelésen keresztül terjesztjük ki szélesebb rétegekre.¹¹

Németország bevándorlás- és menekültpolitikájában tükröződik a fenti gondolatmenet. A menekültpolitika alapja, hogy gondoskodni kell azokról az emberekről, akik bajba kerültek, és fel kell karolni őket, biztosítani kell jól-létüket. Empátiát kell tanúsítani velük szemben, mert ezt követeli meg a társadalmi erkölcs.

(157) *Angela Merkel und Barack Obama redeten über Moral und Realismus in der Flüchtlingspolitik*. ('Angela Merkel és Barack Obama erkölcsről és realizmusról beszélt a menekültpolitika kapcsán.')

(158) *Deutschland braucht die Zuwanderung – aus Moral und aus Interesse*. ('Németországnak szüksége van a bevándorlásra – erkölcsből és érdekből kifolyólag.')

A (157), (158)-as példákban megjelenik a TARTÁLY séma is. Előzőben a két vezető arról beszél, hogy mi lenne erkölcsös a menekültekkel szemben, és mi a realitás. A rövid szövegrészletből viszont nem derül ki, hogy milyen magatartásforma számít erkölcsösnek. Utóbbiban a *kifolyólag* szó utal arra, hogy az erkölcs az oka a bevándorlásnak.

¹¹ A metaforáról bővebben lásd „AZ ERKÖLCS GONDOSKODÁS” c. alfejezetet (80–81. old.).

A politikán kívül más kontextusban is megjelenik a tárgyalta metafora a német korpuszban, mint alapvető magatartásforma másokkal szemben.

(159) *Jeder Mensch hat eine Chance verdient, wenn es um Moral geht.* ('Minden ember kiérdemelt egy esélyt, ha erkölcsről van szó.')

(160) *[...] zeigten/beweisen Moral.* ('[...] erkölcsöt (erkölcsös viselkedést tanúsít.')

Mint már említettem a fejezet bevezetőjében, a SPORT IKM-en belül a *Moral* szó jelentése 'készség, hogy valaki valamiért síkra száll/küzd; fegyelem, önfegyelem, belső erős tartás, önbizalom.' (Kunkel-Razum-Scholze-Stubenrecht-Wermke 2003: 1099).

(161) *[...] ein Spiel voller Kampfgeist, Moral und Emotionen.* ('[...] küzdőszellemmel, erkölccsel és érzelmekkel teli játék/meccs.')

A (161)-es példamondat értelmezésekor az erkölcsre úgy is tekinthetünk, mint ami alkotóeleme a jó sportjátéknak, illetve a MORÁLIS GONDOSKODÁS azon metaforikus következménye is realizálódik, amely szerint a játékos felelősnek érzi magát a csapataért, olyan viselkedést tanúsít, amellyel hozzájárul annak sikeréhez.

A GONDOSKODÓ SZÜLŐ családmódel egyik központi eleme a példamutatás általi nevelés. Tehát a szülők saját viselkedésüket állítják fel követendő példaként a gyermek elé, ezáltal nevelik ((162)–(164)-es példák) őt/őket.

(162) *Ich will die Kinder sicher durch den Alltag führen, ihnen Moral und Respekt beibringen.* ('A gyerekeket biztosan akarom vezetni a hétköznapiakban, erkölcsre és tiszteletre tanítani őket.')

(163) *Moral bedarf entscheidend der Erziehung, des Vorbilds und des Beispiels, auch der Regeln und der Institutionen.* ('Az erkölcsnek döntően szüksége van nevelésre, példaképre és példára, szabályokra és intézményekre.')

(164) *Moral wollte er durch Beispiele persönlichen Mutes gelehrt wissen.* ('Az erkölcsöt személyes bátorság példái által akarta megtanítani.')

A liberális nevelés manifesztálódik a (165)-ös példában, amely szerint felborult a rend és nem a szülők nevelnek, hanem a gyerekek. Ez abból adódhat, hogy a modellben minden családtag ugyanolyan jogokkal rendelkezik, mindenki egyenjogú.

(165) [...] *nicht mehr die Eltern die Kinder, sondern die Kinder die Eltern zu mehr Moral und Arbeitsamkeit erziehen.* ('[...] nem a szülők nevelik a gyerekeket, hanem a gyerekek a szülőket több erkölcsre és dolgozóságra.')

Következtetések, laikus modellek

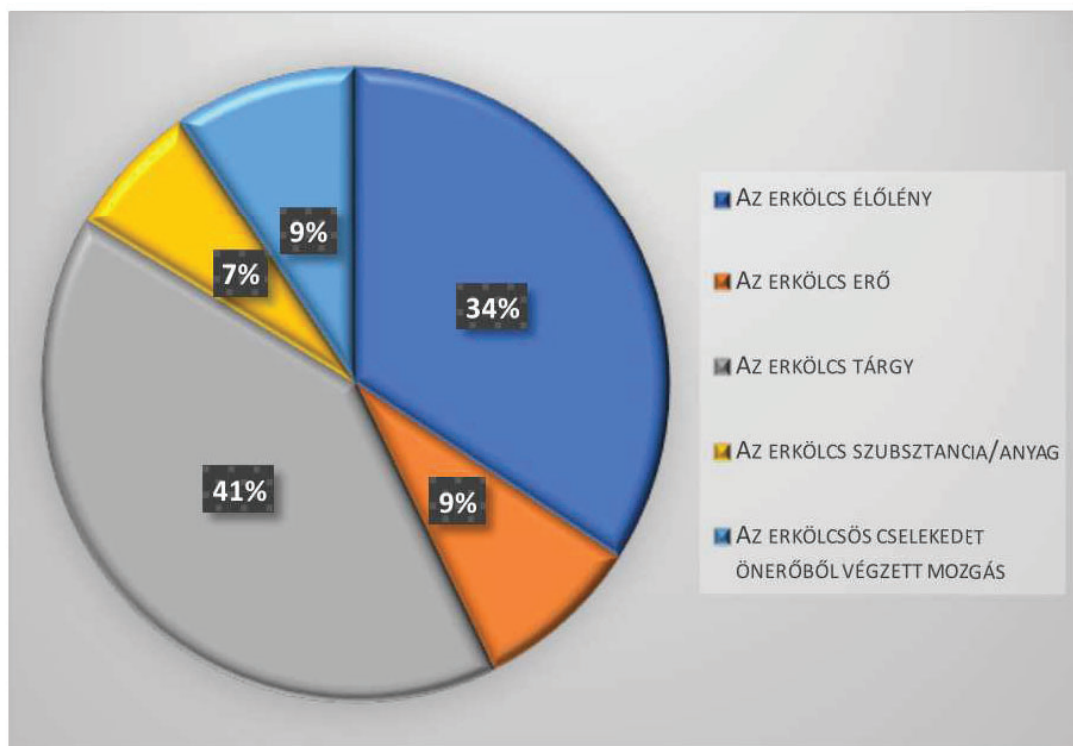
Az előző alfejezetekben felvázolt kvalitatív és kvantitatív elemzésből az alábbiakban a következtetéseket vonjuk le. A metaforikus nyelvi kifejezések elemzése során megállapítottam, hogy a német nyelvűek konceptuális rendszerében az 'erkölcs' fogalmat a fizikai jól-lét motiválja. A nyelvben manifesztálódnak az ezzel kapcsolatos alapvető tapasztalatok, a TELJESSÉG/ÉPSÉG – KÁROSODÁS, EGÉSZSÉG – BETEGSÉG/FERTŐZÉS, KÁOSZ, GAZDAGSÁG – SZEGÉNYSÉG. A RENDEZETTSÉG forrástartomány nem jelenik meg a nyelvi példákban. A német korpuszadatokban a KÁROSODÁS és TELJESSÉG/ÉPSÉG forrástartományok a leggyakoribbak. Érdekes, hogy az ellentétpárok negatív eleme mindig nagyobb arányban jelenik meg, mint a pozitív. Ez összefüggésben lehet azzal, hogy a német nyelvi példákban az erkölcs gyakran jelenik meg külső gonosz erőként, valamint negatív tulajdonságként, uralkodó tekintélyként, amely ellen tiltakoznak.

A Lakoff–Johnson-féle MORÁLIS SZÁMVETÉS sémák bizonyára élnek a német nyelvűek fogalmi rendszerében, de az általam összeállított nyelvi korpuszban nem találtam példát ezekre. Ennek okára már utaltam.¹² Megjelenik viszont a nyelvi példákban Adam Smith¹³ „láthatatlan kéz” elmélete, amely szerint a magunk jól-léte hozzájárul mások jól-létéhez is.

¹² Részletesen lásd az „ERKÖLCSI SZÁMVETÉS” c. alfejezetet (106–110. old.).

¹³ Lásd „A JÓLÉT JÓL-LÉT ÉS ERKÖLCSI ÖNÉRDEK” c. alfejezetet (73–74. old.).

A német vizsgálati korpusz alapján öt ontológiai metaforát azonosítottam, amelyek eltérő mértékben kapnak hangsúlyt az 'erkölcs' fogalom konceptualizációs folyamatában (ld. 7. ábra). Az összes metaforikus kifejezés csaknem felét az ERKÖLCS TÁRGY metafora teszi ki, amelyet az ERKÖLCS ÉLŐLÉNY ontológiai metafora követ. A másik három hasonló arányban fordul elő a korpuszban. A fogalmat tehát leginkább önálló entitásként konceptualizálják, cselekvő emberként, a cselekvést elszenvedő tárgyként, vagy az ember lényegét alkotó szubsztanciaként. Az erők és ellenerők dinamikus összejátszása kevésbé realizálódik a nyelvben. Bár a fizikai erők hatását is megtapasztaljuk a mindennapjaink során, azok mégsem olyan mértékben kezel foghatóak, mint a tárgyak, élőlények. Laikus ismereteink is szegényesebbek az erők tulajdonságairól, mint az entitásokról. Emiatt kevésbé nyújtanak alapot a mentális folyamatok során.

7. ábra. Az ontológiai metaforák aránya a német metaforikus nyelvi kifejezésekben

A német nyelvi példák elemzése során azonosított szerkezeti metaforákat a 17. táblázat foglalja össze, amelyből az is kiderül, hogy melyik milyen mértékben strukturálja az on-

tológiai metaforát. Az alfejezetek végén lévő rövid összefoglalókban reflektáltam arra, hogy egy-egy ontológiai metafora esetében a szerkezeti metaforáknak milyen szerep jut. Az elemzésekből levonható következtetéseket a laikus modellek leírása során ismertetem.

17. táblázat. Az 'erkölcs' fogalom metaforái a német korpusz alapján

ERKÖLCS ÉLŐLÉNY	
<i>Szerkezeti metafora</i>	<i>Gyakoriság (%)</i>
AZ ERKÖLCS EMBER	93,16
AZ ERKÖLCS EMBER/ÁLLAT	5,13
AZ ERKÖLCS NÖVÉNY	1,71
ERKÖLCS ERŐ	
<i>Szerkezeti metafora</i>	<i>Gyakoriság (%)</i>
A JÓ CSELEKEDET FENT VAN	36,99
AZ ERKÖLCSÖSSÉG ERŐ	26,71
AZ ERKÖLCSÖSNEK MARADNI GYŐZNI A HARCBA	9,59
A ROSSZ CSELEKEDET LENT VAN	8,22
AZ ERKÖLCSTELENNÉ VÁLNI VESZÍTENI A HARCBA	6,85
JÓNAK (ERKÖLCSÖSNEK) LENNI EGYENSÚLYBAN LENNI	6,85
AZ ERKÖLCSTELENNÉ VÁLÁS SÜLLYEDÉS	3,42
A KÍSÉRTÉS ERŐ	1,37
ERKÖLCS TÁRGY	
<i>Szerkezeti metafora</i>	<i>Gyakoriság (%)</i>
AZ ERKÖLCS BIRTOKOLT TÁRGY	37,20
AZ ERKÖLCS MOZGATHATÓ TÁRGY	27,90
AZ ERKÖLCS ÉRTÉKES TÁRGY	16,88
AZ ERKÖLCS ÉPÜLET	11,73
AZ ERKÖLCS A HARC ESZKÖZE	5,15
AZ ERKÖLCS GÉPEZET	1,14

A 17. táblázat folytatása

ERKÖLCS SZUBSZTANCIA/ANYAG	
<i>Szerkezeti metafora</i>	<i>Gyakoriság (%)</i>
AZ ERKÖLCS FORMÁLHATÓ ANYAG	30,51
AZ ERKÖLCS NEM FIZIKAI ÉRZET	27,12
AZ ERKÖLCS FOLYADÉK	16,10
AZ ERKÖLCS ÉTEL	11,02
AZ ERKÖLCS TISZTA	6,78
AZ ERKÖLCS TELEN LAZA	5,08
AZ ERKÖLCS SZILÁRD/ERŐS	3,39
ERKÖLCSÖS CSELEKEDET ÖNERŐBŐL VÉGZETT MOZGÁS	
<i>Szerkezeti metafora</i>	<i>Gyakoriság (%)</i>
AZ ERKÖLCS IRÁNYADÓ ESZKÖZ	40,74
AZ ERKÖLCSÖS CSELEKEDET CÉLJA ÚTICÉL	25,93
AZ ERKÖLCS MOZGÁST AKADÁLYOZÓ TÁRGY	19,75
AZ ERKÖLCSÖS CSELEKEDET HATÁRAI A MOZGÁS HATÁRAI	8,64
AZ ERKÖLCS MEGSZEGÉSE AZ ERKÖLCSBE MINT TÁRGYBA ÜTKÖZÉS	2,47
A MORÁLIS KORLÁT A SZABAD AKARAT KORLÁTOZÁSA	2,47

Az 'erkölcs' laikus modelljeit a magyarhoz hasonlóan az elemzés eredményei alapján építem fel. A fogalmi metaforák utalnak ugyanis arra, hogy a német kultúr- vagy nyelvközösség tagjai milyen tudással rendelkeznek a fogalomról, és a mindennapi életük során összegyűjtött tapasztalataikat hogyan hasznosítják.

Az 'erkölcs' kettős funkcionálása a német nyelvű példákban is manifesztálódik. Az 'erkölcs' tehát

- a) önálló entitás;
- b) az 'ego' és 'kísértés' dinamikájában realizálódó erő.

A statikus és dinamikus domináns modellek mellett a német nyelvben egy alternatív modell is felépíthető a metafori-

kus nyelvi kifejezések alapján. A statikus modell AZ ERKÖLCS ENTITÁS, a dinamikus AZ ERKÖLCSÖSSÉG ERŐ metaforák köré építhető. Az alternatív modellben AZ ERKÖLCS NEGATÍV TULAJDONSÁG/ÉRTÉK fogalmi metafora a domináns.

Laikus modell 1: Statikus modell: AZ ERKÖLCS ENTITÁS

AZ ERKÖLCS önálló entitásként a német korpuszban megjelenik ÉLŐLÉNYKÉNT, TÁRGYKÉNT és SZUBSZTANCIÁKÉNT egyaránt.

AZ ERKÖLCS EMBER metafora előfordulási gyakorisága igencsak szembetűnő. Élőlényként szinte csak kizárólag emberi jellemzőket vesz fel az 'erkölcs'. A fogalom megjelenhet aktív cselekvőként és a cselekvések passzív elszenvedőjeként, hatalmi pozícióban és alárendeltként, valamint ellenfélként egyaránt. A felsoroltak közül leggyakrabban az ERKÖLCS TEKINTÉLYES FELJEBBVALÓ metafora nyelvi megnyilvánulásait azonosítottam. A családi erkölcsök taglalásakor azonban példával illusztráltam, hogy a tekintély elleni tiltakozás is manifesztálódik a nyelvben, ami a progresszív, liberális értékek jelenlétére utalhat.

Tárgyként annak birtoklása, mozgathatósága és értéke a leggyakrabban előforduló jellemzők. Az erkölcs tehát értékes tárgy, amelynek birtokában vagyunk teljesek. A tárgy mozgathatósága leginkább arra utal, hogy ha a tárgyat bármilyen formában elveszítjük, akkor károsodunk, erkölcsstelenné válunk. AZ ERKÖLCS BIRTOKOLT TÁRGY, AZ ERKÖLCS MOZGATHATÓ TÁRGY és AZ ERKÖLCS ÉRTÉKES TÁRGY fogalmi metaforák azonban nem kidolgozottak, nem rendelkeznek leképezési rendszerrel. Elmentésben AZ ERKÖLCS ÉPÜLET metaforával, amelynek megfelelései közül leggyakrabban AZ ERKÖLCS ALAPJA AZ ÉPÜLET ALAPJA és az ERKÖLCS TELENNÉ VÁLÁS AZ ÉPÜLET LEROMBOLÁSA leképezésekre találtam példát. A megfelelések által a stabilitás, valamint annak megszűnésére fókuszálunk.

A SZUBSZTANCIÁKÉNT az ERKÖLCS az ember alkotóeleme, amely hozzátartozik a lényéhez. Az embernek nem csak teste van, hanem szelleme, lelke is. Ennek megfelelően a korpuszban a szubsztancia megjelenik konkrét anyagként, valamint

nem fizikai érzetként. Konkrét anyagként a formálhatósága emelkedik ki a jellemzők közül, de manifesztálódik az anyag összetétele, szerkezete, halmazállapota is. Eszerint az erkölcsös ember szubsztanciája szilárd halmazállapotú, míg az erkölcstelené folyadék vagy laza halmazállapotú. Előző esetben az ego erősebb, míg utóbbi esetben könnyebben gyakorol rá hatást a külső vagy belső erő.

Laikus modell 2: Dinamikus modell: AZ ERKÖLCSÖSSÉG ERŐ

A modell dinamikussága abban rejlik, hogy a külső és belső erők közötti állandó harc révén változhat az egyén erkölcsössége az ERŐDINAMIKA sémának megfelelően. Az erkölcsösség változása valójában az egyén állapotának változása, amelyet a már említett eseménystruktúra komplex metafora révén helyváltozásként konceptualizálunk. Az állapotváltozás oka egy külső vagy belső erőhatás.

A német nyelvű kifejezésekben AZ ERKÖLCSÖSSÉG ERŐ metafora kétféleképpen jelenik meg: AZ ERKÖLCS AZ EGO EREJE, AZ ERKÖLCS KÜLSŐ ERŐ.

Az erkölcsös ember egoja erős, tehát képes legyőzni az őt érő külső vagy belső gonosz erőt, ezáltal állapota nem változik meg. Ha az ego gyenge, akkor nem képes ellenállni, vagyis állapotváltozás történik az erő hatására, vagyis az egyén erkölcstelenné válik.

AZ ERKÖLCS KÜLSŐ ERŐként kifejthet pozitív és negatív hatást egyaránt. Az emberek közötti interakció a német nyelvű példákban ezáltal is manifesztálódik. Mások erkölcsé hatással van ránk és ezáltal változik meg az állapotunk jó vagy rossz irányba.

Az állapotváltozást a német nyelvűek süllyedésként konceptualizálják a JÓ FENT VAN és a ROSSZ LENT VAN fogalmi metaforák által.

A német példák alapján az erkölcsöt iránymutatóként konceptualizáljuk leggyakrabban. Megjelenik annak korlátozó szerepe is a MORÁLIS KORLÁT metafora által. Az egyenes úton történő mozgás viszont nem manifesztálódik a nyelvi példákban.

Alternatív modell:**AZ ERKÖLCS NEGATÍV TULAJDONSÁG/ÉRTÉK**

Az alternatív modell a statikus modellt egészíti ki. Az ERKÖLCS az entitások negatív tulajdonságaként konceptualizálódik. Az entitás ez esetben is lehet élőlény, tárgy vagy szubsztancia, amely negatív tulajdonsága miatt a társadalomban ellenállást válthat ki.

A modell alapján az erkölcs nem értékes tárgy, hanem értékét veszített tárgy. Aki ezzel a tulajdonságú tárggyal rendelkezik, nem ép, hanem épphogy károsodott. Aki az erkölcsöt követi, azt az rossz irányba vezeti, félrevezeti. Eszközként kínogni lehet vele embereket.

Összefoglalás

A 6. fejezetben az 'erkölcs' fogalmát a német nyelvű metaforikus kifejezések alapján vizsgáltam meg.

Elsőként a célkonceptus tapasztalati alapját taglaltam, kitérve az ERKÖLCS JÓL-LÉT fogalmi metaforára. Megállapítottam, hogy a Lakoff–Johnson (1999) által felállított gazdasági sémák nem jelennek meg a német korpuszban.

Ezt követően összefoglaltam a német nyelvű metaforikus nyelvi kifejezések elemzését. Az alfejezet felépítési logikája hasonló a magyar nyelvi példák elemzésének idevágó részéhez: az ontológiai metaforákhoz besorolt szerkezeti metaforákat elemeztem részletesen nyelvi példákkal alátámasztva. Az alfejezetek végén jelen esetben is megtalálható az előfordulási gyakoriságot mutató táblázatok.

Az ugyancsak Lakoff (1996) nevéhez köthető SZIGORÚ APA és GONDOSKODÓ SZÜLŐ családmodelleket az elemzés végén részleteztem.

Összefoglaltam az elemzésből levont következtetéseket, majd végül a német nyelvi példák vizsgálata révén felépített laikus erkölcsmodellt jellemeztem.

7. A KUTATÁSI EREDMÉNYEK KONTRASZTÍV ELEMZÉSE, KÖVETKEZTETÉSEK

A könyv utolsó részében összegezem a kutatási eredményeket, és megvizsgálom, hogy a megfogalmazott hipotézisek alátámasztást nyertek-e a kutatás során. Emellett a fejezet része további kutatási kérdések megfogalmazása, illetve további kutatások lehetséges irányvonalainak meghatározása. A fejezetben áttekintem a kutatási eredményeket, majd sorra megvizsgálom az egyes hipotézisekre kapott válaszokat, ennek fényében pedig levonom a lehetséges következtetéseket.

A magyar és a német nyelvi minták kutatási eredményeinek összevetése

A könyvben az 'erkölcs' fogalom metaforikus konceptualizációját két nyelv, a magyar és a német nyelvi korpuszai alapján vizsgáltam meg. Kutatásomat a kognitív nyelvészet elméleti tételeire alapoztam, a kutatás során a korpusznyelvészet vizsgálati módszereit alkalmaztam. Elsősorban az erkölcs fogalmi metaforáit elemeztem, rendszereztem, de érintettem fogalmi metonímiákat is, amelyek nélkül lehetetlen volt egyes kifejezéseket értelmezni.

Az elemzések során elsősorban a Lakoff–Johnson (1999) által felépített erkölcskonceptcióra támaszkodtam, amelyet az amerikai angol nyelvű társadalomra nézve állítottak össze „felülről lefelé” vizsgálati módszert alkalmazva. Kognitív nyelvészeti szempontból más nyelvben nem áll rendelkezésre az 'erkölcs' fogalomról hasonló szisztematikus, rendszerező kutatás. Megvizsgáltam, hogy az általuk az amerikai társadalomra vonatkoztatott rendszer mennyire állja meg a helyét a magyar, illetve német szociokulturális kontextusban. A következtetések levonásához hozzájárultak más tudományágak, pl. filozófia, kognitív-pszichológia, valamint az egynyelvű szótárakban fellelhető szótári definíciók is. Az alábbiakban ezeket az eredményeket hasonlítom össze.

A magyar nyelvre vonatkozóan értelmező, a német nyelv esetében pedig az egynyelvű szótárakból az derült ki, hogy a két nyelvben megadott definíciók között különbségek figyelhetők meg. Míg a magyar meghatározás részletesen kitér az 'erkölcs' fogalom nemi vonatkozására, valamint kiemeli a vallás szerepét is, a német definíció általános társadalmi normákról, szabályokról, filozófiai és erkölcsstani aspektusokról ír. Ezt a különbséget a korpuszon végzett vizsgálat is igazolta. A magyar nyelvben az 'erkölcs' fogalom gyakori kontextusai a társadalmi együttélés, vallás, nemi vonatkozás, jog; míg a német nyelvű példák alapján a fogalom szinte teljes mértékben a társadalmi együttélés szabályaira és a jogra, politikára, ritkán a vallásra korlátozódik. Ennek oka lehet az is, hogy a német nyelvben a *die Sittlichkeit* főnév is hasonló jelentéstartalommal bír, mint a *Moral* főnév, viszont régies jellege miatt a mai német nyelvben ritkábban használják. További kutatás tárgyát képezheti viszont annak feltárása, hogy a két német terminus mögött vannak-e konceptualizációs eltérések vagy ugyanazon forrástartományokon keresztül jutunk el a céltartományhoz. Még egy további oka lehet a felvázolt következtetésnek, mégpedig, hogy a magyar nyelvben a *nemi erkölcs* két szó, tehát az *erkölcs* keresőszót használva a kifejezés bekerült a vizsgálati mintába, míg a német nyelvben ennek a *Sexualmoral* vagy a *Geschlechtsmoral* összetett főnevek felelnek meg. Ha keresőszóként a *Moral* főnevet adjuk meg nagy kezdőbetűvel, a kisbetűs változata nem kerül a találatok közé. Ez indokolhatja azt is, hogy a német korpuszban több mint 1000-rel kevesebb találat volt a *Moral* szóra, mint a magyarban.¹ Ez egy újabb irányt adhat a további kutatásoknak.

Az 'erkölcs' fogalom metaforáit kvalitatív elemzésnek vetettem alá, majd táblázatokban összegezve kvantitatív eredményeket is közöltem.

¹ Lásd az 1. táblázatot.

18. táblázat. A magyar és német nyelvben előforduló metaforák és gyakoriságuk a korpuszokban

AZ ERKÖLCS JÓL-LÉT		
<i>Szerkezeti metafora</i>	<i>Gyakoriság (%) magyarban</i>	<i>Gyakoriság (%) németben</i>
AZ ERKÖLCS TELJESSÉG/ÉPSÉG	25,58	24,62
AZ ERKÖLCSTELENSÉG KÁROSODÁS	24,41	40,00
AZ ERKÖLCSTELEN BETEGSÉG/FERTŐZÉS	12,79	9,23
AZ ERKÖLCS RENDEZETTSÉG	11,63	-----
AZ ERKÖLCSTELENSÉG KÁOSZ	8,14	12,31
AZ ERKÖLCSTELENSÉG SZEGÉNYSÉG	8,14	6,15
AZ ERKÖLCS GAZDAGSÁG	6,98	3,08
AZ ERKÖLCS EGÉSZSÉG	2,32	3,08
ERKÖLCS ÉLŐLÉNY		
<i>Szerkezeti metafora</i>	<i>Gyakoriság (%) magyarban</i>	<i>Gyakoriság (%) németben</i>
AZ ERKÖLCS EMBER	74,78	93,16
AZ ERKÖLCS EMBER/ÁLLAT	16,22	5,13
AZ ERKÖLCS NÖVÉNY	8,29	1,71
AZ ERKÖLCS ÁLLAT	0,71	-----
ERKÖLCS ERŐ		
<i>Szerkezeti metafora</i>	<i>Gyakoriság (%) magyarban</i>	<i>Gyakoriság (%) németben</i>
AZ ERKÖLCSÖSSÉG ERŐ	32,77	26,71
A JÓ CSELEKEDET FENT VAN	21,0	36,99
AZ ERKÖLCSÖSNEK MARADNI GYŐZNI A HARCBA	14,29	9,59
AZ ROSSZ CSELEKEDET LENT VAN	12,60	8,22
JÓNAK (ERKÖLCSÖSNEK) LENNI EGYENSÚLYBAN/EGYENESNEK LENNI	5,88	6,85
A KÍSÉRTÉS ERŐ	5,04	1,37
AZ ERKÖLCSTELENNÉ VÁLNI VESZÍTENI A HARCBA	4,2	6,85
AZ ERKÖLCSTELENNÉ VÁLÁS ZUHANÁS	4,2	-----
AZ ERKÖLCSTELENNÉ VÁLÁS SÜLLYEDÉS	-----	3,42

A 18. táblázat folytatása

ERKÖLCS TÁRGY		
<i>Szerkezeti metafora</i>	<i>Gyakoriság (%) magyarban</i>	<i>Gyakoriság (%) németben</i>
AZ ERKÖLCS BIRTOKOLT TÁRGY	59,81	37,20
AZ ERKÖLCS ÉPÜLET	20,39	11,73
AZ ERKÖLCS MOZGATHATÓ TÁRGY	14,76	27,90
AZ ERKÖLCS GÉPEZET	2,71	1,14
AZ ERKÖLCS A HARC ESZKÖZE	2,33	5,15
AZ ERKÖLCS ÉRTÉKES TÁRGY	????	16,88
ERKÖLCS SZUBSZTANCIA/ANYAG		
<i>Szerkezeti metafora</i>	<i>Gyakoriság (%) magyarban</i>	<i>Gyakoriság (%) németben</i>
AZ ERKÖLCS TISZTA	20,81	6,78
AZ ERKÖLCS FORMÁLHATÓ ANYAG	20,81	30,51
AZ ERKÖLCS NEM FIZIKAI ÉRZET	19,00	27,12
AZ ERKÖLCS SZILÁRD/ERŐS	15,84	3,39
AZ ERKÖLCS TELEN LAZA	7,24	5,08
AZ ERKÖLCS ROMLANDÓ ANYAG/ÉTEL	7,24	11,02
AZ ERKÖLCS FOLYADÉK	4,98	16,10
AZ ERKÖLCS TELEN PISZKOS	4,07	-----
ERKÖLCSÖS CSELEKEDET ÖNERŐBŐL VÉGZETT MOZGÁS		
<i>Szerkezeti metafora</i>	<i>Gyakoriság (%) magyarban</i>	<i>Gyakoriság (%) németben</i>
AZ ERKÖLCS MOZGÁST AKADÁLYOZÓ TÁRGY	53,16	19,75
AZ ERKÖLCS IRÁNYT MUTATÓ TÁRGY	23,10	40,74
AZ ERKÖLCSÖS CSELEKEDET CÉLJA ÚTICÉL	9,18	25,93
AZ ERKÖLCSÖS CSELEKEDET HATÁRAI A MOZGÁS HATÁRAI	4,43	8,64
AZ ERKÖLCS EREDETE A MOZGÁS KIINDULÓPONTJA	3,48	-----
A MORÁLIS KORLÁT A SZABAD AKARAT KORLÁTOZÁSA	3,16	2,47
ERKÖLCSÖSNEK MARADNI NEM LETÉRNI AZ EGYENES ÚTRÓL	2,21	-----
AZ ERKÖLCS MEGSZEGÉSE AZ ERKÖLCSBE MINT TÁRGYBA ÜTKÖZÉS	1,27	2,47

A 18. táblázatban lévő számok közötti különbségek, illetve az egyes szerkezeti metaforák egyik vagy másik nyelvben történő megléte vagy hiánya mutatja, hogy a sok hasonlóság mellett különbségek is felfedezhetők a fogalom két nyelvben történő metaforikus konceptualizációjában. Mivel a hipotézisek a két nyelv közötti hasonlóságokra és különbségekre vonatkoznak, az összehasonlításra vonatkozó megállapításokat részletesebben a következő alfejezetben taglalom, amelyben azt vizsgálom meg, hogy beigazolódtak-e a kutatás kezdetén felállított hipotézisek.

A hipotézisek felülvizsgálata

A hipotézisek vizsgálata során abban a sorrendben haladok, ahogyan azokat a kutatást bemutató fejezetben megfogalmaztam.

(1) Bár a testi tapasztalatok többnyire univerzális fogalmi metaforákat motiválnak, ez nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy bizonyos személyek, csoportok, kultúrák a testi tapasztalat nem ugyanazon aspektusát, vagy ha ugyanazt, mégis nem olyan mértékben hasznosítják a konceptualizációs folyamat során. Erre alapozva feltételezem, hogy a kutatási eredmények példával szolgálhatnak az eltérő tapasztalati fókusz jelenségre (Kövecses 2005b).

A vizsgálat során kiderült, hogy az erkölcs fogalmat mindkét nyelvben a jól-lét érzete motiválja. A magyar és német nyelvű kifejezésekben egyaránt manifesztálódik az az általános emberi tapasztalat, hogy jobb jóllakottnak lenni, mint éhesnek, tisztának lenni, mint koszosnak stb. Ezeket viszont nem egyformán hasznosítják a magyar és német nyelvhasználók a fogalom értelmezésekor. A magyar korpuszban számos nyelvi kifejezésben találkozhatunk forrástartományként vagy metaforikus következményként az egészséggel/betegséggel, sőt fertőzéssel, ami a német nyelvű mintában alig jelenik meg, mint ahogyan a rendezettség érzetét sem hasznosítják a német beszélők. Ennek oka lehet az, hogy a 21. századi Németországra (a nyelvi példák a 2000–2019 közötti időszakból származnak) a rendezettség és stabilitás inkább

jellemző, mint Magyarországra. A magyar nyelvű kifejezések forrástartományaként a gazdagság/szegénység is kiemelkedően magas számban jelen van, míg a német korpuszban ez nem található meg. Ennek feltételezhető oka, hogy a német társadalmi rétegek között nincs olyan nagy mértékű szakadék, mint Magyarországon. Emiatt ezt nem használják tapasztalati alapként a metafora konceptualizációja során.

Következtetésképp megállapíthatjuk, hogy a metafora motiváltságában az alapvető fizikai szükségleteink egyformán jelen vannak, viszont a társadalmi viszonyok különbözősége miatt a tapasztalati alap eltérő.

(2) Az 'erkölcs' fogalom konceptualizálásában a magyar és a német nyelvben ugyanazon forrástartományok eltérő preferenciával jelentkeznek, vagyis egyes forrástartományok gyakoribbak, míg mások perifériálisak lesznek.

Ez a hipotézisünk számos forrástartomány esetében igazolást nyert. A 18. táblázatban lévő számokból kiderül, hogy több forrástartomány esetében is lényeges különbségek mutatkoztak gyakoriságukat illetően. AZ ERKÖLCS ÉLŐ-LÉNY ontológiai metaforán belül AZ ERKÖLCS NÖVÉNY metafora például a magyar korpuszban többszörös arányban fordul elő, mint a németben, ahol viszont AZ ERKÖLCS EMBER metafora a gyakoribb. AZ ERKÖLCS TÁRGY ontológiai metaforát a magyar nyelvben leginkább AZ ERKÖLCS BIRTOKOLT TÁRGY és AZ ERKÖLCS ÉPÜLET metaforák strukturálják, míg a németben AZ ERKÖLCS MOZGATHATÓ TÁRGY metafora lényegesen többször fordul elő. Minden ontológiai metafora esetében lehet hasonló különbségeket felsorolni a forrástartományok preferenciáját illetően.

(3) Eltérések mutatkozhatnak abban, hogy a fogalmi metafora mennyire kidolgozott (Kövecses 2015: 28). A kidolgozott fogalmi metaforák magasabb számú megfelelésekkel/leképezésekkel vagy metaforikus implikációkkal rendelkeznek. Feltételezhető, hogy a magyar és a német nyelvben előforduló ERKÖLCS céltartományú fogalmi metaforák kidolgozottsága eltérő.

(4) Előfordulhat az, hogy a fogalmi metaforák megfelelései közül egyesek kiemeltebbek az egyik nyelvben, míg a

másikban kevésbé hangsúlyosak, vagy egyáltalán nincsenek is jelen (Kövecses 2005b: 123). Feltételezhető, hogy ilyen jellegű különbségek mutatkoznak a jelen kutatásban is.

A két hipotézis összefügg egymással, ezért azokat együttesen egy szembetűnő példával szeretném alátámasztani. Vizsgáljuk meg például AZ ERKÖLCS ÉPÜLET metaforát a fenti hipotézisek igazolása céljából. A magyar nyelvben a fogalmi metafora következő megfeleléseit azonosítottam:

AZ ÉPÜLET ALAPJA → AZ ERKÖLCS ALAPJA

A VÁZ SZILÁRDÍTÁSÁHOZ HASZNÁLT TOVÁBBI ELEMEEK → AZ ERKÖLCS SZERKEZETÉT BIZTOSÍTÓ TOVÁBBI ELEMEEK

AZ ÉPÍTÉS → AZ ERKÖLCS LÉTREHOZÓJA/ÉPÍTŐJE

AZ ÉPÍTÉS FOLYAMATA → AZ ERKÖLCS KIALAKÍTÁSÁNAK FOLYAMATA

AZ ÉPÜLET EREJE → AZ ERKÖLCS STABILITÁSA

AZ ÉPÜLET LEROMBOLÁSA → ERKÖLCSTELENNÉ VÁLÁS

A német nyelvben ugyanennek a metaforának a leképezési rendszere a következőképp alakul az elemzett nyelvi kifejezések alapján.

AZ ÉPÜLET ALAPJA → AZ ERKÖLCS ALAPJA

A VÁZ SZILÁRDÍTÁSÁHOZ HASZNÁLT TOVÁBBI ELEMEEK → AZ ERKÖLCS SZERKEZETÉT BIZTOSÍTÓ TOVÁBBI ELEMEEK

AZ ÉPÍTÉS FOLYAMATA → AZ ERKÖLCS KIALAKÍTÁSÁNAK FOLYAMATA

AZ ÉPÜLET EREJE → AZ ERKÖLCS STABILITÁSA

AZ ÉPÜLET GYENGE ALAPJA → AZ ERKÖLCSTELENNÉ VÁLÁS OKA

AZ ÉPÜLET LEOMLÁSA → ERKÖLCSTELENNÉ VÁLÁS

AZ ÉPÜLET RÉSZEI → AZ ERKÖLCS SZINTJEI

AZ ÉPÜLET HOMLOKZATA → AZ ERKÖLCS LÁTSZATA

Mint láthatjuk, egyes megfelelések egyik vagy másik nyelvben egyáltalán nincsenek jelen. A németben például az erkölcs építője, létrehozója nem kerül szóba, a magyar nyelvben viszont az erkölcs szintjei nem realizálódnak. Érdekessége a leképezéseknek, hogy a magyar nyelvben az erkölcsöt építik és lerombolják, vagyis aktív cselekvőkkel találkozhatunk, míg a német

nyelvben az erkölcs létrejön és összeomlik, a cselekvők nem manifestálódnak. Az eltérés magyarázata lehet, hogy a magyarban nem használunk passzív szerkezetet, míg a németben ez gyakori. A német nyelvű példákból az is kiderül, hogy mi az oka az erkölcstelenné válásnak, mégpedig, ha az erkölcs alapja fellazul, vagy azt aláássák, akkor az erkölcs összeomlik.

(5) Feltételezhető, hogy nem egy laikus elmélet él az egyes kultúrákban, hanem a domináns modell mellett további alternatív laikus modelleket építhetünk fel az egy nyelvet beszélő közösségekben a regionális, kulturális, gazdasági, szociális, stb. tényezők miatt.

Mindkét nyelvben két domináns, generikus szintű modellt építettem fel, egy statikust és egy dinamikust. Emellett a német nyelvben egy alternatív modell is körvonalazódott, amely a statikus modellhez kapcsolódik. Jelen kutatás során az 'erkölcs' fogalmat generikus metaforák segítségével jártam körül. Ahhoz, hogy további alternatív modelleket építsünk fel, specifikus fogalmi metaforák azonosítására van szükség. Tehát nem elég megállapítani, hogy pl. AZ ERKÖLCS ÉPÜLET, ennél tovább kell menni, és megvizsgálni, hogy milyen épületről van szó, miből épült, milyen az alapja stb. Az egyes szerkezeti metaforák ehhez hasonló további vizsgálata biztosíthatja, hogy további specifikusabb alternatív modelleket építsünk fel.

(6) Feltételeztem továbbá, hogy korábbi interkulturális vizsgálatok eredményeit figyelembe véve (Emanatian 1995, Wierzbicka 1999, Yu 2003, Kövecses 2010b, Kövecses–Szelid–Nucz–Blanco-Carrion–Akkök–Szabó 2015, Sharifian 2006, 2011, 2017, Oster 2012, Szelid–Geeraerts 2008) az ontológiai metaforák szintjén hasonlóságokat feltételezek, míg az azokat strukturáló szerkezeti metaforák szintjén vélhetően inkább a különbségek dominálnak.

A 7. ábrán az ontológiai metaforák arányait hasonlítom össze a magyar és német metaforikus nyelvi kifejezések alapján. A diagramból egyértelműen látszik, hogy mindkét nyelvben ugyanazokat az ontológiai metaforákat azonosítottam, azok viszont nem egyforma arányban vesznek részt a konceptualizációs folyamatban. AZ ERKÖLCS ÉLŐLÉNY, AZ

ERKÖLCS ERŐ metaforák esetében elenyésző a különbség. Az ERKÖLCS TÁRGY metafora esetében már 11% különbség mutatkozott, míg AZ ERKÖLCS SZUBSZTANCIA és AZ ERKÖLCSÖS CSELEKEDET ÖNERŐBŐL VÉGZETT MOZGÁS metaforák esetében az arányok duplájára nőttek a magyar nyelvben.

Az ontológiai metaforákat strukturáló szerkezeti metaforákat illetően viszont vannak különbségek (ld. 18. táblázat). Az erkölcs tárgyként a német nyelvben megjelenik a következő szerkezeti metaforákban:

AZ ERKÖLCS BIRTOKOLT TÁRGY

AZ ERKÖLCS MOZGATHATÓ TÁRGY

AZ ERKÖLCSTELENNÉ VÁLÁS A TÁRGY ÖSSZETÖRÉSE

AZ ERKÖLCS NAGYMÉRETŰ MOZGÓ TÁRGY

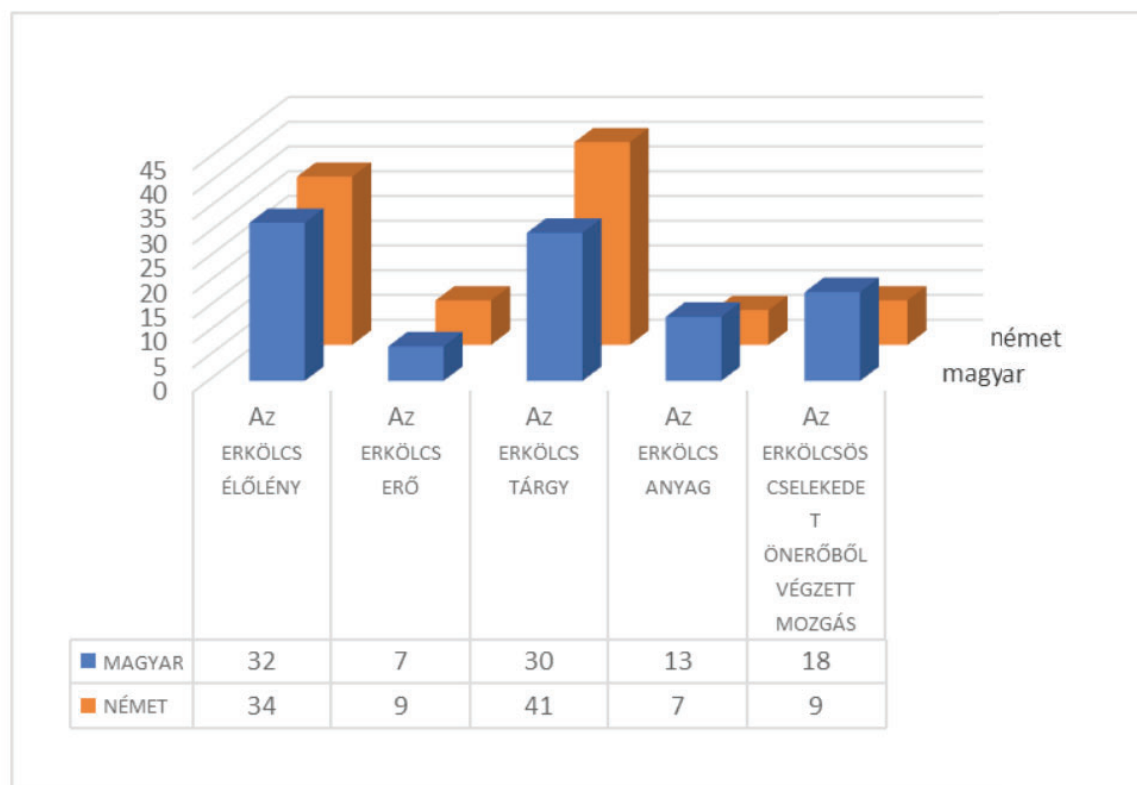
AZ ERKÖLCS GÉPEZET

AZ ERKÖLCS ÉPÜLET

AZ ERKÖLCS ÉRTÉKES TÁRGY

AZ ERKÖLCS A HARC ESZKÖZE

AZ ERKÖLCS KÍNZÓESZKÖZ

8. ábra. Az ontológiai metaforák gyakoriságának összehasonlítása (%)

A magyar nyelvben a felsoroltak közül nem jelenik meg például a KÍNZÓESZKÖZ forrástartományként, és a tárgy összetörésére sem fókuszálunk. Viszont a magyar nyelvben AZ ERKÖLCS MOZGÁST AKADÁLYOZÓ TÁRGY szerkezeti metafora van jelen nagy számú nyelvi kifejezésben, amely a németben igen kis arányban jelenik meg.

(7) A metaforikus nyelvi kifejezések alapjaiban eltérő kulturális-ideológiai háttérrel tükrözhetnek (Kövecses 2005b: 157). Feltételezhető, hogy bár az 'erkölcs' fogalmát leíró metaforikus nyelvi kifejezések és fogalmi metaforák hasonlóak a vizsgált kontextusokban, mégsem beszélhetünk univerzalitásról. A specifikusság háttérében az eltérő kulturális-ideológiai háttér állhat, amely befolyásolja a metaforikus konceptualizációt.

Mint azt az első hipotézis alátámasztásánál részletesen kifejtettem, a társadalmi körülmények nyelvhasználatra és konceptualizációra gyakorolt hatása már a tapasztalati alap kihasználásánál megmutatkozott.

További példaként szolgálnak a MORÁLIS TEKINTÉLY és ERKÖLCS GONDOSKODÁS metaforák. Egy olyan országban, mint Németország, ahol a migráció évtizedek óta a mindennapok része, nem csoda, ha az ERKÖLCS GONDOSKODÁS metafora megjelenik fogalmi szinten is. A magyar társadalomban igyekeznek nagy hangsúlyt fektetni a konzervatív keresztény értékrend megőrzésére. Ennek egyik aspektusa a tekintélyelvűség fenntartása, az isteni parancsolatok betartása, az engedelmesség. Ezek mind jelen vannak a magyar erkölcskonceptióban.

Hogy az ERKÖLCS a német korpuszban NEGATÍV TULAJDON-SÁGként/ÉRTÉKKént is megjelenik, összefügghet azzal a felfogással, amely szerint nagyobb anyagi jólétben, amikor az emberek mindennel el vannak halmozva, kevésbé foglalkoznak az erkölccsel, emiatt az értékét veszti. Első ránézésre úgy tűnik, hogy ez a felfogás ellentmond Lakoff–Johnson (1999) elképzelésének, hogy a morális jólét feltétele a fizikai jólét, viszont jelen esetben anyagi jólétről beszélünk, ami nem feltétlenül biztosítja a fizikai jólétet is. A gazdagok is lehetnek pl. betegek, lehet káosz a közvetlen környezetükben stb. Ennek tudatában már feloldódik a paradoxon.

(8) Lakoff (1996) a nyugati politikai erkölcsöt vizsgálva azt a következtetést vonja le, hogy erkölcskoncepciónk hátterében két alapvető családmódel áll. A konzervatív erkölcsi értékeket hangsúlyozó emberekre a SZIGORÚ APA módel, míg a liberálisokra a GONDOSKODÓ SZÜLŐ módel jellemző. Mindkét módelben különböző erkölcsfogalmak élveznek prioritást, és eltérően kezelik az 'erkölcs' fogalmát. Ebből kifolyólag feltételezem, hogy a magyar nyelvben az előző, míg a német nyelvben az utóbbihoz kapcsolódó értékrendszer tükröződik.

Utolsó hipotézisem helytállóságára már több ponton utaltam. Lakoff (1995, 1996, 2002), valamint Lakoff–Johnson (1999) felfogása szerint erkölcskoncepciónk arra vezethető vissza, hogy milyen típusú családban nőttünk fel. A szülőgyerek, az apa–anya, testvérek közötti kapcsolatok, valamint a családtagok által képviselt értékek meghatározzák későbbi gondolkodásunkat, hogy a konzervatív vagy liberális értékek szerint éljük életünket. A TÁRSADALOM CSALÁD fogalmi metaforán keresztül ezek a családi tapasztalatok kiterjednek az egész társadalomra. Mint ahogyan nem léteznek tiszta SZIGORÚ APA, illetve GONDOSKODÓ SZÜLŐ módelre épülő családok, úgy a társadalmakat sem lehet ilyen egysíkián jellemezni. Egyik vagy másik dominanciáját viszont ki lehet mutatni.

Mindez érvényes az amerikai társadalomra, valamint politikai erkölcsre. Kövecses (2009) szerint viszont Magyarország tekintetében egy általa „magyar csavarnak” nevezett jelenség figyelhető meg, ugyanis a magyarországi pártok nem mindig követik az általuk megjelölt konzervatív, illetve progresszív utat. Intézkedéseikben nem mindig következetesen lépnek fel SZIGORÚ APAként vagy GONDOSKODÓ SZÜLŐként. Farkas (2012) továbbvitte ezt a gondolatot. Tanulmányában 11 év országértékelő beszédeit elemezve leszögezi, hogy a magyar politikában „nem egyszerű csavarról van szó, hanem állandóan változó, ide-oda «csavarodásról»” (Farkas 2012: 118). Egy korábbi kutatás során (Lechner 2015) kárpátaljai magyar nyelvű újságcikkekben vizsgáltam meg az erkölcs és politikai gondolkodás közötti összefüggéseket. Az általam

összeállított korpuszban a kárpátaljai politikai moralitást illetően beigazolódni látszik Lakoff megállapítása, miszerint a konzervatív értékeket képviselők moralitásfelfogása a SZIGORÚ APA családmoddellre vezethető vissza, míg a progresszív gondolkodásmódúak felfogásának háttérében a GONDOSKODÓ SZÜLŐ modell húzódik.

A magyar nyelvben a MORÁLIS TEKINTÉLY metafora lényegesen kidolgozottabb, mint a német nyelvben, ahol viszont AZ ERKÖLCS GONDOSKODÁS metafora dominál ebben a tekintetben. A német nyelvben jelen van az említett TEKINTÉLY metafora, de manifesztálódik a nyelvi példákban a tekintélyes alakkal szemben tanúsított engedetlenség, felháborodás, tiltakozás is. A magyar nyelvű példamondatokban a tekintélyes személy szerepében megjelenik Isten, politikai, vallási vezető emberek, vagy egy szülő. Kimutathatók a MORÁLIS ÁGENS EGY GYEREK és a MORALITÁS ENGEDELMESSÉG metaforák is. A német kifejezésekben ezekkel nem találkoztam.

Bár a családmoddellek mindegyik elemét nem tudtam példakkal alátámasztani sem a magyar, sem a német nyelvű korpusz alapján, a domináns elemek alapján kijelenthetem, hogy a német nyelvű korpuszban a liberális eszmék, mint a magyarban a konzervatív értékek dominálnak.

Az erkölcs laikus modelljei: hasonlóságok és különbségek a két nyelvben

Az elemzéseket tartalmazó 5. és 6. fejezetek végén az eredmények összegzéseképp felépítettem az 'erkölcs' fogalom laikus modelljeit. Mindkét nyelv esetében két domináns generikus szintű modellt állítottam össze, amelyek tükrözik a magyar és német beszélők laikus ismereteit az 'erkölcs' fogalomról. A két modell eloszlása a két nyelvben nem különbözik számottevően (ld. 9. ábra), mindkettőben a statikus modellt alkotó fogalmi metaforák dominálnak. A modellek között inkább a hasonlóságok, mintsem a különbségek dominálnak. Ennek okára utaltam az előző alfejezetben. A továbbiakban a legfontosabb különbségekre szeretnék reflektálni.

9. ábra. A laikus modellek százalékos eloszlása a magyar és a német nyelvben

Mindkét nyelv esetében AZ ERKÖLCS ENTITÁS metafora áll a statikus modell középpontjában. Ennek megfelelően az erkölcs nem más, mint egy entitás (élőlény, szubsztancia, tárgy), ami nélkül az ember nem ép, nem egész, tehát károsodik. A német nyelvben az ÁLLAT forrástartomány hiányzik, vagy inkább úgy fogalmaznék, hogy nem lehet kifejezetten állati jellemzőt megállapítani, mint ahogyan a magyarban pl. megjelenik az erkölcs *szárnyaló madárként*.

Az entitás alakítható, formálható. Az erkölcs ezen tulajdonsága, vagyis fejlődőképessége a magyar nyelvben a NÖVÉNY, míg a németben az ANYAG forrástartományok által elérhető mentálisan.

Tárgyként a magyar nyelvben leginkább korlátozó, míg a német nyelvben irányadó szerepben jelenik meg. Emellett a német nyelvben az erkölcstelenné válást a tárgy összetöréseként is értelmezzük.

Szubsztanciaként a magyar nyelvben elsősorban az anyag tisztaságára és szilárdságára fókuszálunk, míg a német nyelv-

ben inkább a formálhatóság emelkedik ki. Ez összefüggésbe hozható azzal, hogy a német korpuszban AZ ERKÖLCS FOLYADÉK fogalmi metafora aránya négyszerese a magyar előfordulási gyakoriságnak. A folyadékokról pedig tudjuk, hogy könnyebben keverednek, kevésbé tudják megőrizni tisztaságukat.

Mindezekén túl a német nyelvben AZ ERKÖLCS NEGATÍV TULAJDONSÁGKÉNT/ÉRTÉKKÉNT is jelen van a beszélők tudatában. Erről tanúskodik az alternatív modell.

A dinamikus modellek legfontosabb különbsége abban rejlik, hogy a középpontban lévő ERKÖLCSÖSSÉG ERŐ metafora a német nyelvben külső és belső erő is lehet. Míg a magyarban AZ ERKÖLCS AZ EGO BELSŐ EREJE, a németben emellett AZ ERKÖLCS KÜLSŐ ERŐ metafora is részt vesz a konceptualizációs folyamatban. Külső erőként mások egóját támadja, ez esetben „erkölcsök harcáról” beszélhetünk.

Az ego állandó harcot vív a külső és belső gonosz erőkkel szemben, amelyek támadják. Ha az ego elég erős és ellenáll, akkor nem történik változás, tehát az ember erkölcsös marad. Ellenkező esetben a gonosz erő felülkerekedik az egón, az elveszíti a kontrollt és az ember erkölcstelenné válik. Az erkölcstelenné válást a magyar nyelvben esésként, míg a német nyelvben inkább süllyedésként konceptualizáljuk a JÓ FENT és a ROSSZ LENT van fogalmi metaforák által.

A hasonlóságok dominanciáját a generikus szintű erkölcsmodellekben azzal magyarázhatjuk, hogy két közép-európai nemzetről, nyelvközösségről beszélünk, amelyek sorsa, kultúrája, történelme az előző évszázadok, évtizedek alatt összefonódott, nyelvük állandó hatással volt egymásra. Kevésbé beszélhetünk tehát kulturális-ideológiai különbségekről, mint pl. nyugati (angol, német stb.) és távol-keleti (japán, kínai stb.) kultúrák összehasonlítása esetén.

A kognitív tudomány szerepe az erkölcs megértésében

Lakoff–Johnson (1999) meglátása szerint erkölcsfogalmaink metaforikus jellegéről való tudásunk meglehetősen mássá teszi moralitás-felfogásunkat. A kognitív tudomány olyan analitikus

eszközöket nyújt számunkra, amelyek által sokkal mélyebben érthetjük meg az erkölcsöt, mint ahogy az eddig elérhető volt számunkra. De mit jelent az, hogy mélyebb megértés, és ez hogyan befolyásolhatja a gondolkodásunkat és életünket?

A legtöbb filozófus szkeptikus a fenti megállapítással kapcsolatosan, véleményük szerint ugyanis az elmén végzett empirikus kutatások irrelevánsnak tekinthetők az etika szempontjából. Kétkedésüket két dologgal magyarázzák:

1. Kitartanak amellett, hogy a tudásunk az emberek gondolkodásáról, irreleváns abból a szempontból, hogy hogyan kellene gondolkodniuk. Nincsenek normatív magyarázatok, amelyeket le lehet vezetni az erkölcs-felfogásunkról rendelkezésre álló empirikus tudásanyagból.
2. Érvelésük szerint a fogalmi metaforák elemzése semmi több, mint hasznos eszköz arra, hogy tisztázzuk morális fogalmainkat, amelyek a metaforáktól függetlenül léteznek.

Vegyük szemügyre ezeket az ellenérveket. Az első ellenvetés, hogy a morális kogníciónkról birtokolt empirikus tudásunknak nincsenek normatív implikációi, egy a tények és értékek közötti helytelen dichotómiára alapul. Flanagan (1992) bizonyította a morális pszichológia relevanciáját az erkölcselméletre, hiszen egyetlen moralitás sem lehet adekvát, ha az nem konzisztens azzal, amit tudunk a morális fejlődésről, érzelmekről, nemi különbségekről és önidentitásról. Johnson (1991) érvelése szerint a tények az emberi konceptualizációról és gondolkodásról normatív korlátokat teremtenek meg arra vonatkozóan, mit követelünk meg erkölcsileg magunktól és másoktól. Az empirikus kutatások relevánsak a különböző erkölcsi nézetek normatív értékeléséhez.

A második ellenérvvel kapcsolatban elmondhatjuk, hogy a metaforák önmagukban nem az etikai fogalmak. Viszont erkölcsi metaforáink erősen befolyásolják azt, hogyan gondolkodunk pl. az oktatásról, szociális fogalmakról, ami azt jelenti, hogy az erkölcsiséggel kapcsolatos konceptuális rendszerünk kénytelen belebonyolódni az oktatásügyi és szociális

elmélkedésbe, valamint a politizálásba. Ezt viszont igyekeztem elkerülni a könyv írása folyamán, hiszen nem az volt a cél, hogy véleményt alkossunk az egyes nyelvközösségek politikai irányultságáról, szociális szférájáról stb.

Morális fogalmainknak egy monolitikus, homogén, állandó rendszere nincs. Például rendelkezünk különböző, nem állandó metaforikus struktúrákkal a jól-lét fogalmáról, amelyeket működtetünk morális gondolkodásunk során. Hogy melyiket választjuk épp ki, pl. a JÓLÉT JÓL-LÉT vagy a JÓLÉT EGÉSZSÉG, az a családmmodellünk hierarchikus felépítésétől, céljainktól, érdeklődésünktől és az épp aktuális kontextustól függ.

A kognitív nyelvészet két fontos fogódzót adott a morális megértéshez: először is egy mélyebb megértését annak, mi is az a morális gondolkodás, és honnan ered; másodszor a képességet, hogy bele tudjunk látni az apró részletekbe, hogy épp melyik erkölcsi metaforát használtuk, vagy használták mások, valamint hogy az a metafora milyen szerepet töltött be az erkölcsi következtetés levonása során.

Jelen dolgozatban használt „alulról felelé” építkező vizsgálati módszer alkalmasnak bizonyult arra, hogy a magyar és német nyelvközösség esetében rávilágítsunk az erkölcsiség alapjára, erkölcsi metaforákra, és azok elemzéséből levonható következtetésekből felépítsük a laikus modelleket. Ezáltal a könyv elérte a kutatás kezdetén megfogalmazott célkitűzést.

További kutatások

Jelen kutatás számos kérdést felvet, amelyek megválaszolása további vizsgálatokat igényel. Újabb kutatási irányvonalak lehetnek a következők:

- az erkölcs metonimikus konceptualizációja;
- kapcsolódó fogalmak az ERKÖLCS fogalmi kereten belül;
- empirikus vizsgálatok (pl. kérdőívek, mélyinterjú, fókuszbeszélgetés stb.) a magyar és német nyelvhasználók körében;
- a konceptuális metafora diskurzusban betöltött funkcióinak árnyaltabb vizsgálata;

- a 'framing' fogalmának beemelése az elméleti modellbe, ami által az erkölcsfogalom különböző diskurzus-közösségek és kisebb-nagyobb társadalmi csoportok perspektívájából is megvilágíthatóvá, illetve átvilágíthatóvá válhatna;
- az iskolákban oktatott erkölcskonceptiók vizsgálata erkölcsstan órán használt tankönyvek, oktatási segédanyagok nyelvi anyagának elemzése által.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Alverson, Hoyt 1994. *Semantics and experience. Universal metaphors of time in English, Mandarin, Hindi, and Sesotho*. Baltimore: Johns Hopkins University Press. <https://doi.org/10.2307/415900>
- Bacon, Francis 1968. *Esszék avagy tanácsok az okos és erkölcsös életre*. Ford., utószó, jegyz. Julow Viktor; Budapest: Magyar Helikon.
- Banćzerowski, Janusz 1996. A valóság nyelvi kategorizálásáról: Adalék a nyelvi szemantika elemzéséhez. *Magyar Nyelvőr* 120(1), 64–70.
- Banćzerowski, Janusz 1999. A kognitív nyelvészet alapelvei. *Magyar Nyelvőr* 123(1), 78–87.
- Banćzerowski, Janusz 2000. *A nyelv és a nyelvi kommunikáció alapkérdései*. Budapest: ELTE, BTK.
- Barcelona, Antonio (ed.): 2000. *Metaphor and metonymy at the crossroads: A cognitive perspective*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. <https://doi.org/10.1177/096394700201100209>
- Barsalou, Lawrence 1999. Perceptual symbol systems. *Behavioral and Brain Sciences* 22, 577–609. <https://doi.org/10.1017/S0140525X99002149>
- Barsalou, Lawrence 1992. Frames, concepts, and conceptual fields. In: Lehrer, Adrienne – Kittay, Eva Feder (eds.): *Frames, fields, and contrasts: New essays in lexical and semantic organization*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates. 21–74.
- Bárczi Géza – Országh László 1960. *A magyar nyelv értelmező szótára*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Benczes Réka 2011. Blending and creativity in metaphorical and metonymical compounds. In: Schmid, Hans-Jörg – Handl, Sandra (eds.): *Windows to the mind: Metaphor, metonymy and conceptual blending*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 246–68. <https://doi.org/10.1515/9783110238198.247>
- Bendl Vera – Geréby György – Mestyán Ádám – Szántó Vera – Vér Ádám 2006. *Vallásfilozófia*. Online elérhető: http://mmi.elte.hu/szabadbolcseszett/mmi.elte.hu/szabadbolcseszett/indexe3db-2.html?option=com_tanelem&task=all&id_tananyag=21 (letöltés ideje: 2013. január 30.)
- Biblia 2014. Ford. Magyar Bibliatársulat Szöveggondozó Bizottsága. Budapest: Kálvin János Kiadó.
- Bolberitz Pál 1996. *Elkötelezetten. Útmutatás a mai világban*. Budapest: Márton Áron Kiadó.

- Brdar Mario – Brdar-Szabó Rita 2007. When Zidane is not simply Zidane, and Bill Gates is not just Bill Gates: Some thoughts on the construction of metaphonymic meanings of proper names. In: Radden, Günter – Köpcke, Klaus-Michael – Berg, Thomas – Siemund, Peter (eds.): *Aspects of meaning construction*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. 125–42. <https://doi.org/10.1075/z.136.09brd>
- Carus, Titus Lucretius 1997. *A természetről*. Ford. Tóth Béla. Budapest: Kossuth Kiadó.
- Clausner, Timothy C. – Croft, William 1997. Productivity and schematicity in metaphors. *Cognitive Science* 21(3), 247–82. https://doi.org/10.1207/s15516709cog2103_1
- Coulson, Seana 2006. Conceptual blending in thought, rhetoric, and ideology. In: Kristiansen, Gitte – Achard, Michel – Dirven, Rene – Ruiz de MendozaIbanez, Francisco José (eds.): *Cognitive linguistics: Current applications and future perspectives*. Berlin: Mouton de Gruyter. 187–208. <https://doi.org/10.1515/9783110197761.2.187>
- Croft, William – Cruse, D. Alan 2004. *Cognitive linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511803864>
- Deignan, Alice 2005. *Metaphor and corpus linguistics*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. <https://doi.org/10.1075/celcr.6>
- Dobrovolskij, Dmitrij – Piirainen, Elisabeth 2005. *Figurative language: Cross-cultural and cross-linguistic perspective*. Amsterdam: Elsevier.
- Ekman, Paul – Levenson, Robert W. – Friesen, Wallace V. 1983. Autonomic nervous system activity distinguishes among emotions. *Science* 221, 1208–1210. <https://doi.org/10.1126/science.6612338>
- Emanatian, Michele 1995. Metaphor and the expression of emotion: The value of cross-cultural perspectives. *Metaphor and Symbolic Activity* 10, 163–82. https://doi.org/10.1207/s15327868ms1003_2
- Farkas Orsolya 2012. Az állam fogalmának konceptualizációja a magyar politikában az elmúlt tizenegy év országértékelő beszédei alapján, avagy van-e „magyar csavar”. In: Voigt Vilmos – Balázs Géza (szerk.): *Nyelv és kultúra – Kulturális nyelvészet*. Magyar szemiotikai tanulmányok, 25–26. kötet. Budapest. 114–18.

- Fauconnier, Gilles 1985. *Mental spaces: Aspects of meaning construction in natural language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Fauconnier, Gilles – Turner, Mark 2002. *The way we think: Conceptual blending and the mind's hidden complexities*. New York: Basic Books.
- Flanagan, Owen. 1992. *Consciousness reconsidered*. Cambridge, Mass: MIT Press. <https://doi.org/10.2307/2185744>
- Fodor, Jerry 1975. *The Language of Thought*. Cambridge: Harvard University Press.
- Gibbs, Raymond W. 2006. *Embodiment and cognitive science*. New York, Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511805844>
- Gibbs, Raymond W. 2007. Why cognitive linguistics should care more about empirical methods. In: Gonzalez-Marquez, Monica – Mittelberg, Irene – Coulson, Seana – Sprivey, J. Michael (eds.): *Methods in cognitive linguistics*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. 2–17. <https://doi.org/10.1075/hcp.18.06gib>
- Gilligan, Carol 1982. *In a different voice*. Cambridge, MA: Harvard University Press. <https://doi.org/10.1111/j.1471-6402.1985.tb00902.x>
- Grady, Joseph 1999. A typology of motivation for conceptual metaphor. In: Gibbs, Raymond W. – Steen, Gerard J. (eds.): *Metaphor in cognitive linguistics*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. 79–100. <https://doi.org/10.1075/cilt.175.06gra>
- Grice, H. Paul 1997. A társalgás logikája. In: Pléh Csaba – Siklaki István – Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv, kommunikáció, cselekvés*. Budapest: Osiris Kiadó, 213–27.
- Haidt, Jonathan 2001. The emotional dog and its rational tail: A social intuitionist approach to moral judgment. *Psychological Review* 108(4), 814–34. <https://doi.org/10.1037/0033-295X.108.4.814>
- Hasson, Uri – Giora, Rachel 2007. Experimental methods for studying the mental representation of language. In: Gonzalez-Marquez, Monica – Mittelberg, Irene – Coulson, Seana – Sprivey J. Michael (eds.): *Methods in cognitive linguistics*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. 302–22. <https://doi.org/10.1075/hcp.18.20has>
- Heine, Bernd 1995. Conceptual grammaticalization and prediction. In: Taylor, John R. – MacLaury, Robert E. (eds.): *Language and the cognitive construal of the world*. Berlin: Mouton de Gruyter. 99–124. <https://doi.org/10.1515/9783110809305.119>

- Heine, Bernd 1997. *Cognitive foundations of grammar*. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Hobbes, Thomas 1970. *Leviatán vagy az egyházi és a világi állam anyaga, formája és hatalma*. Ford. Vámosi Pál, utószó Heller Ágnes. Budapest: Magyar Helikon–Európa.
- Hookway, Nicholas 2019. *Everyday Moralities. Doing it Ourselves in an Age of Uncertainty*. London–New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315581347>
- Illés Éva 2012. Approaches to context. In: Kleinke, Sonja – Kövecses Zoltán – Musolff, Andreas – Szelid Veronika (eds.): *Cognition and culture*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó. 19–27.
- Johnson, Mark 1987. *The body in the mind*. Chicago: University of Chicago Press. <https://doi.org/10.2307/414571>
- Johnson, Mark 1991. Knowing through the body. *Philosophical Psychology* 4(1), 3–18. <https://doi.org/10.1080/09515089108573009>
- Johnson, Mark 1993. *Moral imagination: Implications of cognitive science for ethics*. Chicago: University of Chicago Press. <https://www.journals.uchicago.edu/doi/10.1086/293706>
- Johnson, Mark 2014. *Morality for humans: Ethical understanding from the perspective of cognitive science*. Chicago, London: University of Chicago Press.
- Johnson, Mark 2017. *Embodied Mind, Meaning and Reason: How Our Bodies Give Rise to Understanding*. Chicago–London: The University of Chicago Press. <https://doi.org/10.7208/9780226500393>
- Juhász József – Szőke István – O. Nagy Gábor – Kovalovszky, Miklós (szerk.) 1989. *Magyar Értelmező Kéziszótár*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kant, Immanuel 1991. *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése. A gyakorlati ész kritikája. Az erkölcsök metafizikája*. Ford. Berényi Gábor, jegyzeteket kész. Láng Rózsa. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Kant, Immanuel 1996. *A gyakorlati ész kritikája*. Ford.: Berényi Gábor. Budapest: Cserépfalvi.
- Katz, Jerrold J. – Fodor, Jerry A. 1963. The structure of a semantic theory. *Language* 39, 170–210. <https://doi.org/10.2307/411200>
- Kertész András 2001. *Nyelvészet és tudományelmélet*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kohlberg, Lawrence 1984. *Essays on moral development*. San Francisco, CA: Harper and Row.

- Kövecses Zoltán 1986. *Metaphors of anger, pride, and love: A lexical approach to the study of context*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. <https://doi.org/10.1075/pb.vii.8>
- Kövecses Zoltán 1999. Metaphor: Does it constitute or reflect cultural models? In: Gibbs Raymond W. – Steen, Gerard J. (eds.): *Metaphor in cognitive linguistics: Selected papers from the 5th international cognitive linguistics conference*, Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. 167–88. <https://doi.org/10.1075/cilt.175.10kov>
- Kövecses Zoltán 2000a. The scope of metaphor. In: Barcelona, Antonio (ed.): *Metaphor and metonymy at the crossroads*. Berlin: Mouton de Gruyter. 79–92. <https://doi.org/10.1515/9783110894677.79>
- Kövecses Zoltán 2000b. *Metaphor and emotion: Language, culture, and body in human feeling*. New York: Cambridge University Press.
- Kövecses Zoltán 2003. Language, figurative thought, and cross-cultural comparison. *Metaphor and Symbol* 18(4), 311–20. DOI:10.1207/S15327868MS1804_6
- Kövecses Zoltán 2005a. *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*. Budapest: Typotex.
- Kövecses Zoltán 2005b. *Metaphor in culture: universality and variation*. Cambridge, New York: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511614408>
- Kövecses Zoltán 2006a. A fogalmi metaforák elmélete és az elmélet kritikája. *Világosság* 8-9-10, 87–97.
- Kövecses Zoltán 2006b. *Language, mind and culture*. New York: Oxford University Press.
- Kövecses Zoltán 2009. Az angol nyelv helyzete és a magyar politika. Azaz mit taníthat nekünk magyaroknak a kognitív tudomány? In: Frank Tibor – Károly Krisztina (szerk.): *Anglisztika és amerikanisztika. Magyar kutatások az ezredfordulón*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 65–71. Online elérhető: https://dtk.tankonyvtar.hu/xmlui/bitstream/handle/123456789/8856/Anglisztika_es_amerikanisztika.pdf?sequence=1 (letöltés ideje: 2013. április 25.).
- Kövecses Zoltán 2010a. *Metaphor: A practical introduction*. Second edition. New York: Oxford University Press.
- Kövecses Zoltán 2010b. A new look at metaphorical creativity in cognitive linguistics. *Cognitive Linguistics* 21(4), 655–90. <https://doi.org/10.1515/cogl.2010.021>
- Kövecses Zoltán 2010c. Metaphor, language, and culture. *D.E.L.T.A.* 26, 739–757. DOI:10.1590/S0102-44502010000300017

- Kövecses Zoltán 2011. Methodological issues in conceptual metaphor theory. In: Handl, Sandra – Schmid, Hans-Jörg (eds.): *Windows to the mind: Metaphor, metonymy and conceptual blending*. Berlin, New York: Walter de Gruyter. 23–41. <https://doi.org/10.1515/9783110238198.23>
- Kövecses Zoltán 2012. Creating metaphor in context. In: Kleinke, Sonja – Kövecses Zoltán – Musolff, Andreas – Szelid Veronika (eds.): *Cognition and culture*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó. 28–43. <https://doi.org/10.1075/ijolc.1.1.02kov>
- Kövecses Zoltán 2015. *Where metaphors come from: Reconsidering context in metaphor*. New York: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1080/10926488.2015.1074808>
- Kövecses Zoltán 2017. Levels of metaphors. *Cognitive Linguistics*, 28(2), 321–47. <https://doi.org/10.1515/cog-2016-0052>
- Kövecses Zoltán 2020. *Extended conceptual metaphor theory*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781108859127>
- Kövecses Zoltán – Benczes Réka 2010. *Kognitív nyelvészet*. Budapest: Akadémiai Kiadó. DOI: 10.1556/9789630597340
- Kövecses Zoltán – Radden, Günter 1998. Metonymy: Developing a cognitive linguistic view. *Cognitive Linguistics* 9(1), 37–77. <https://doi.org/10.1515/cogl.1998.9.1.37>
- Kövecses Zoltán – Szelid Veronika – Nucz Eszter – Blanco-Carrion, Olga – Akkök, Elif Arica – Szabó Réka 2015. Anger metaphors across languages: A cognitive linguistic perspective. In: Heredia, Roberto R. – Cieślícka, Anna B. (eds.): *Bilingual figurative language processing*. Cambridge, New York: Cambridge University Press. 341–368. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139342100.017>
- Krennmayr, Tina 2013. *Top-down versus bottom-up approaches to the identification of metaphor in discourse*. *metaphorik.de*. Online elérhető: https://www.metaphorik.de/sites/www.metaphorik.de/files/journal-pdf/24_2013_krennmayr.pdf (letöltés ideje: 2018. november 14.)
- Kunkel-Razum, Kathrin – Scholze-Stubenrecht, Werner – Wermke, Matthias (Hrsg.) 2003. Duden. Deutsches Universalwörterbuch. 5. Auflage. Mannheim, Leipzig, Wien, Zürich: Dudenverlag.
- Lakoff, George 1987. *Women, fire and dangerous things: What categories reveal about the mind*. Chicago: University of Chicago Press. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0017.1989.tb00245.x>

- Lakoff, George 1993. The contemporary theory of metaphor. In: Orthon, Andrew (ed.): *Metaphor and thought*. Cambridge: Cambridge University Press. 202–251. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139173865.013>
- Lakoff, George 1995. *Metaphor, morality and politics, or, why conservatives have left liberals in the dust*. Online elérhető: <http://www.wwcd.org/issues/Lakoff.html>; <https://www.jstor.org/stable/40971091> (letöltés ideje: 2019. május 30.)
- Lakoff, George 1996. *Moral politics*. Chicago: University of Chicago Press. DOI: 10.7208/chicago/9780226411323.001.0001
- Lakoff, George 2002. *Moral politics: How liberals and conservatives think*. Chicago: University of Chicago Press. <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226471006.001.0001>
- Lakoff, George – Johnson, Mark 1980. *Metaphors we live by*. Chicago: University of Chicago Press. DOI: 10.7208/chicago/9780226470993.001.0001
- Lakoff, George – Johnson, Mark 1999. *Philosophy in the flesh*. New York: Basic Books.
- Lakoff, George – Kövecses Zoltán 1987. The cognitive model of anger inherent in American English. In: Holland, Dorothy – Quinn, Naomi (eds.): *Cultural models in language and thought*. Cambridge: Cambridge University Press. 195–221. DOI:10.1017/CBO9780511607660.009
- Lakoff, George – Turner, Mark 1989. *More than cool reason: A field guide to poetic metaphor*. Chicago: University of Chicago Press. <https://doi.org/10.2307/415109>
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of cognitive grammar: Theoretical prerequisites*. Volume 1. Stanford: Stanford University Press. <https://doi.org/10.1017/S0008413100021265>
- Langacker, Ronald W. 1991. *Foundations of cognitive grammar: Descriptive application*. Volume 2. Stanford: Stanford University Press. <https://doi.org/10.1017/S0022226700000177>
- Lamb, Sydney M. 1998. *Pathways of the brain: The neurocognitive basis of language*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company. <https://doi.org/10.1075/cilt.170>
- Lechner Ilona 2015. Politikai erkölcs – és ami mögötte van – a kárpátaljai magyar nyelvű sajtó anyagán vizsgálva. In: Pletl Rita; Nagy Imola-Katalin (szerk.): *Nyelvi sokszínűség Európában*. Kolozsvár: Scientia Könyvkiadó, 67–77.

- Lechner Ilona 2018. „Nem vagyok egy Teréz anya.” – Erkölcsi eszményképek személyneveinek metonimikus használata a magyar nyelvben. *ACTA HUNGARICA – Az Ungvári Hungarológiai Központ folyóirata*. XXIII. évf., 121–33.
- Lechner Ilona 2019a. A fogalmi metaforák szerepe a bűn fogalom konceptualizációja során. *Науковий вісник Мукачівського державного університету*. Серія «Педагогіка та психологія» Збірник наукових прац. – Випуск 1(9), Мукачево: Вид-во МДУ, 261–65. DOI 10.31339/2413-3329-2019-1(9), 260-264.
- Lechner Ilona 2019b. Az erkölcs fogalma politikai kontextusban. In: Csernicskó István – Márku, Anita (szerk.) *A nyelvészet műhelyéből: Tanulmányok a Hodinka Antal Nyelvészeti Kutatóközpont kutatásaiból*, V. Ungvár, Ukrajna: Autdor-Shark, 212–22.
- Лехнер, Ілона 2020a. Роль концептуальних метафор у концептуалізації поняття "гріх" в угорській мові. *Наукові запуски Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського*. Серія Філологія (Мовознавство). Випуск 30., 120–29.
- Лехнер, Ілона 2020b. Прояв концептуальної метафори «моральної сили» в німецькій мові. In: *Сучасні виклики і актуальні проблеми науки, освіти та виробництва: міжгалузеві диспути* [зб. наук. пр.]: матеріали X міжнародної науково практичної інтернет-конференції (м. Київ, 13 листопада 2020 р.). Київ: Наукова платформа Open Science Laboratory. 674–83.
- Lechner, Ilona 2020c. The relationship between language, thinking and culture. *Науковий вісник інноваційних технологій*. Збірник наукових праць. 26(2), 99–102.
- Lechner, Ilona 2021a. Kulturelle Unterschiede der konzeptuellen Metaphern In: Калинюк, Т.В. (відп. ред.) та ін.: *Іноземна мова у полікультурному просторі: досвід та перспективи*. Збірник матеріалів III Всеукраїнської науково практичної конференції, м. Кам'янець-Подільський, 8 квітня 2021. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. 51–55.
- Lechner Ilona 2021b. Német és magyar nyelvű idiómák kontrasztív vizsgálata. *Філологічний часопис*, Випуск 1 (17), 58–66. <https://doi.org/10.31499/2415-8828.1.2021.232664>
- Lechner Ilona 2021c. AZ ERKÖLCS ERŐ fogalmi metaforára épülő laikus modellek a magyar és a német nyelvben. *Argumentum*, 17, 706–25. DOI: 10.34103/ARGUMENTUM/2021/36

- Lechner, Ilona – Huszti, Ilona 2021a. The role of context and relevance in translating European Union texts. *Messenger of Kyiv National Linguistic University*. Series Philology, 24(1), 83–95. [https://doi.org/10.32589/2311-0821.24%20\(1\).2021.236087](https://doi.org/10.32589/2311-0821.24%20(1).2021.236087)
- Lechner, Ilona – Huszti, Ilona 2021b. The Role of Context in Creating Meaning. In: Kalyniuk, Tatiana – Bodnarchuk, Tatiana (eds): *Language and Speech: Fundamental Paradigms of Development*, Kamianets-Podilskyi: Ruta. 161–73.
- Libben, Gary 2006. Why study compound processing? An overview of the issues. In: Libben, Gary – Jarema, Gonia (eds): *The representation and processing of compound words*, Oxford: Oxford University Press. 1–22. DOI:10.1093/acprof:oso/9780199228911.003.0001
- Littlemore, Jeannette 2015. *Metonymy: Hidden shortcuts in language, thought and communication*. Cambridge: Cambridge University Press.
- MacIntyre, Alasdair 2012. Az etika rövid története. *Az erkölcsfilozófia története a homéroszi kortól a huszadik századig*. Ford. Szabó P. Imre. Budapest: Typotex Kiadó.
- Mill, John Stuart 1957. *Theism*. Indianapolis: Bobbs-Merrill.
- Musolff, Andreas. 2001. ‘Zahnlücken auf der Schulter’: Mixed Metaphors in Ordinary Language and Public Discourse. In: Kohl, Katrin – Robertson, Ritchie (eds.). *Words, Texts, Images*. Berne, etc.: Peter Lang, 9–24. http://dx.doi.org/10.1207/s15327868ms2101_2
- O. Nagy Gábor – Ruzsicky, Éva 2010. *Magyar szinonimaszótár*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Oster, Ulrike 2012. „Angst” and „fear” in contrast: A corpus-based analyses of emotion concepts. In: Mario Brdar – Raffaelli, Ida – Fuchs, MilenaŽic (eds.): *Cognitive linguistics between universality and variation*. Newcastle: Cambridge Scholars Publishing. 327–55.
- Palmer, Gary B. 1996. *Toward a theory of cultural linguistics*. Austin: University of Texas Press. <https://doi.org/10.1017/S0047404500020212>
- Panther, Klaus-Uwe – Thornburg, Linda L. 2003. *Metonymy and pragmatic inferencing*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. <https://doi.org/10.1075/pbns.113>
- Pfaff, Kerry L. – Gibbs, Raymond W. – Johnson, Michael D. 1997. Metaphor in using and understanding euphemism and dysphemism. *Applied Psycholinguistics* 18(1), 59–83. <https://doi.org/10.1017/S0142716400009875>

- Piaget, Jean 1932. *The moral development of the child*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Pléh Csaba (szerk.) 1996. *Kognitív tudomány*. Budapest: Osiris–Lát-hatatlan Kollégium.
- Pragglejaz Group 2007. MIP: A method for identifying metaphorically used words in discourse. *Metaphor and Symbol*, 22(1), 1–39. DOI: 10.1080/10926480709336752
- Prandi, Michele 2017. *Conceptual conflicts in metaphors and figurative language*. New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315208763>
- Rakova, Marina 2002. The philosophy of embodied realism: A highprice to pay? *Cognitive Linguistics* 13, 215–44. <https://doi.org/10.1515/cogl.2002.015>
- Rosch, Eleanor – Lloyd, Barbara Bloom 1978. *Cognition and categorization*. Hillsdale, NJ.: Erlbaum.
- Rosch, Eleanor 1978. Principles of categorization. In: Rosch, Eleanor – Lloyd, Barbara Bloom (eds.): *Cognition and categorization*. Hillsdale, NJ.: Erlbaum. 27–48.
- Rudzka-Ostyn, Brygida (ed.) 1988. *Topics in cognitive linguistics*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. <https://doi.org/10.1017/S0008413100021824>
- Semino, Elena 2005. The metaphorical construction of complex domains: The case of speech activity in English. *Metaphor and Symbol* 20–21, 35–70. https://doi.org/10.1207/s15327868ms2001_2
- Schmitt, Rudolf 2011. *Systematische Metaphernanalyse als qualitative sozialwissenschaftliche Forschungsmethode*. *metaphorik.de*. Online elérhető: https://www.metaphorik.de/sites/www.metaphorik.de/files/journal-pdf/21_2011_schmitt.pdf (letöltés ideje: 2018. november 14.)
- Sharifian, Farzad 2006. A cultural-conceptual approach and world Englishes: The case of aboriginal English. *World Englishes*, 25(1), 11–22. <https://doi.org/10.1111/j.0083-2919.2006.00444.x>
- Sharifian, Farzad 2008. Distributed, emergent cultural cognition, conceptualisation, and language. In: Frank, Roslyn M. – Dirven, René – Ziemke, Tom – Bernárdez, Enrique (eds.): *Body, language, and mind*. Volume 2: *Sociocultural situatedness*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. Berlin–New York. 109–37. <https://doi.org/10.1515/9783110199116.1.109>

- Sharifian, Farzad 2011. *Cultural conceptualisations and language. Theoretical framework and applications*. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins Publishing Company. <https://doi.org/10.1075/clsc.1>
- Sharifian, Farzad 2017. *Cultural linguistics. Cultural conceptualisations and language*. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins Publishing Company. <https://doi.org/10.1075/clsc.8>
- Smith, Adam 1977. Az erkölcsi érzelmek elmélete. Ford. Fehér Ferenc. In: Márkus György (szerk.): *Brit moralisták a XVIII. században*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó. 421–553.
- Spieß, Constanze – Köpcke, Klaus-Michael (Hrsg) 2015. *Metapher und Metonymie. Theoretische, methodische und empirische Zugänge*. Berlin–München–Boston: Walter de Gruyter GmbH. DOI:10.1515/9783110369120.1
- Steen, Gerard J. 1999. From linguistic to conceptual metaphor in five steps. In: Gibbs, Raymond W. – Steen, Gerard J. (eds.): *Metaphor in cognitive linguistics*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. 57–77. <https://doi.org/10.1075/cilt.175.05ste>
- Steen, Gerard J. 2011. Metaphor, language, and discourse processes. *Discourse processes*. 48(8), 585–91. DOI:10.1080/0163853X.2011.606424
- Steen, Gerard J. – Dorst, Aletta G. – Herrmann, J. Berenike – Kaal, Anna A. – Krennmayr, Tina – Pasma, Trijntje 2010. *A method for linguistic metaphor identification. From MIP to MIPVU*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company. <https://doi.org/10.1075/celcr.14>
- Stefanowitsch, Anatol 2006. Words and their metaphors: A corpus-based approach. In: Stefanowitsch, Anatol – Gries, Stefan Th. (eds.): *Corpus-based approaches to metaphor and metonymy*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 61–105. <https://doi.org/10.1515/9783110199895>
- Stivers, Tanya – Mondada, Lorenza – Steensig, Jakob (eds.) 2014. *The Morality of Knowledge in Conversation*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511921674>
- Szelid Veronika 2007. *Szerelem és erkölcs a moldvai csángó népdalokban: Kognitív szemantikai elemzés*. PhD dolgozat. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem.
- Szelid, Veronika – Geeraerts, Dirk 2008. Usage-based dialectology: Emotion, concepts, in the southern Csango dialect. *Annual Review of Cognitive Linguistics* 6, 23–49. DOI:10.1075/arcl.6.03sze

- Szelid, Veronika 2019. *A Cognitive Linguistic deconstruction of Johnson's theory of morality*. Az előadás elhangzott: Cognitive Explorations into Metaphor and Metonymy c. workshop. Heidelberg, 2019. július 12-13.
- Szelid Veronika 2021. Veszélyes metaforák. Johnson erkölcselméletének kognitív nyelvészeti dekonstrukciója. *Argumentum* 17, 622–47. DOI: 10.34103/ARGUMENTUM/2021/32
- Szilágyi N. Sándor 1996. *Hogyan teremtsünk világot?* Kolozsvár: Erdélyi Tankönyvtanács.
- Talmy, Leonard 1988. Force dynamics in language and cognition. *Cognitive Science*, 12, 49–100. https://doi.org/10.1207/s15516709cog1201_2
- Talmy, Leonard 2000a. *Toward a cognitive semantics: Concept structuring systems (language, speech, and communication)*. Volume 1. Cambridge, Massachusetts, London: The MIT Press.
- Talmy, Leonard 2000b. *Toward a cognitive semantics: Typology and process in concept structuring (language, speech, and communication)*. Volume 2. Cambridge, Massachusetts, London: The MIT Press.
- Taylor, John R. 1989. *Linguistic categorization: Prototypes in linguistic theory*. Oxford: Clarendon Press.
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába: Funkcionális kognitív megközelítés*. Budapest: Tinta Kiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2013. *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Budapest: Osiris.
- Tramowsky, Nadine A – Groß, Jorge 2015. *Moralvorstellungen von Lernenden und ihre metaphorische Strukturierung*. Online elérhető: <https://www.bcp.fu-berlin.de/biologie/arbeitsgruppen/didaktik/Erkenntnisweg/2015/Tramowsky.pdf> (letöltés ideje: 2018. november 14.)
- Turiel, Elliot 1983. *The Development of Social Knowledge. Morality and Convention*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.2307/1955945>
- Turner, Mark 1987. *Death is the mother of beauty*. Chicago: University of Chicago Press. <https://doi.org/10.1017/S0008413100021411>
- Ungerer, Friedrich – Schmid, Hans-Jörg 1996. *An introduction to cognitive linguistics*. Harlow: Longman. <https://doi.org/10.4324/9781315835396>
- Weber, Eric Thomas 2011. *Morality, Leadership, and Public Policy. On Experimentalism in Ethics*. London–New Delhi–New York–Sydney: Bloomsbury Publishing.

- Wierzbicka, Anna 1988. *The semantics of grammar*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. <https://doi.org/10.1075/slcs.18>
- Wierzbicka, Anna 1992. *Semantics, culture and cognition: Universal human concepts in culture-specific configurations*. New York, Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1017/S0047404500018431>
- Wierzbicka, Anna 1999. *Emotion across languages and cultures*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511521256>
- Wittgenstein, Ludwig 1953. *Philosophical investigations*. New York: Macmillan.
- Yu, Ning 2003. Metaphor, body and culture: The Chinese understanding of gallbladder and courage. *Metaphor and Symbol* 18(1), 13–31. DOI:10.1207/S15327868MS1801_2
- Zhang, Weiwei 2016. *Variation in metonymy: Cross-linguistic, historical and lectal perspectives*. Berlin, Boston: Walter de Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110455830>
- Zinken, Jörg 2007. *Levels of schematicity in metaphor: Basic level source concepts*. Online elérhető: www.port.ac.uk/departments/academic/psychology/research/languagecultureandmind/filetodownload (letöltés ideje: 2019. május 15.)

ÁBRÁK ÉS TÁBLÁZATOK JEGYZÉKE

Ábrák

1. ábra. Absztrakt komplex rendszerek (Kövecses 2005a: 135)	35
2. ábra. Eseménystruktúra (Kövecses 2005a: 142)	36
3. ábra. Kontextus a kognitív nyelvészet szemszögéből (Kövecses 2010: 661, az ábra szövege a szerző fordítása).....	51
4. ábra. Az emergens kulturális kogníció (Sharifian 2008).....	54
5. ábra. Az erkölcsmetaforák rendszere (Tramowsky 2015: 79, az ábra szövege a szerző fordítása német nyelvről)	84
6. ábra. Az ontológiai metaforák aránya a magyar metaforikus nyelvi kifejezésekben.....	145
7. ábra. Az ontológiai metaforák aránya a német metaforikus nyelvi kifejezésekben.....	189
8. ábra. Az ontológiai metaforák gyakoriságának összehasonlítása (%).....	203
9. ábra. A laikus modellek százalékos eloszlása a magyar és a német nyelvben.....	207

Táblázatok

1. táblázat. Vizsgálati korpusz	99
2. táblázat. AZ ERKÖLCS JÓL-LÉT metafora előfordulási mutatói a magyar korpuszban	106
3. táblázat. AZ ERKÖLCS ÉLŐLÉNY metafora előfordulási mutatói a magyar korpuszban	120
4. táblázat. AZ ERŐDINAMIKA legfőbb elemei események jellemzéséhez (Kövecses–Benczes 2010: 137).....	120
5. táblázat. AZ ERKÖLCS ERŐ ERŐDINAMIKA-alapú értelmezése (Kövecses–Benczes 2010: 141)	122

6. táblázat. AZ ERKÖLCS ERŐ metafora előfordulási mutatói a magyar korpuszban	124
7. táblázat. AZ ERKÖLCS TÁRGY metafora előfordulási mutatói a magyar korpuszban	131
8. táblázat. AZ ERKÖLCS SZUBSZTANCIA/ANYAG metafora előfordulási mutatói a magyar korpuszban	134-135
9. táblázat. AZ ERKÖLCSÖS CSELEKEDET ÖNERŐBŐL VÉGZETT MOZGÁS metafora előfordulási mutatói a magyar korpuszban	138
10. táblázat. Az 'erkölcs' fogalom metaforái a magyar korpusz alapján.....	145-147
11. táblázat. AZ ERKÖLCS JÓL-LÉT metafora előfordulási mutatói a német korpuszban	154
12. táblázat. AZ ERKÖLCS ÉLŐLÉNY metafora előfordulási mutatói a német korpuszban	163
13. táblázat. AZ ERKÖLCS ERŐ metafora előfordulási mutatói a német korpuszban	167
14. táblázat. AZ ERKÖLCS TÁRGY metafora előfordulási mutatói a német korpuszban	173
15. táblázat. AZ ERKÖLCS SZUBSZTANCIA/ANYAG metafora előfordulási mutatói a német korpuszban.....	176
16. táblázat. AZ ERKÖLCSÖS CSELEKEDET ÖNERŐBŐL VÉGZETT MOZGÁS metafora előfordulási mutatói a német korpuszban	179
17. táblázat. Az 'erkölcs' fogalom metaforái a német korpusz alapján.....	190-191
18. táblázat. A magyar és német nyelvben előforduló metaforák és gyakoriságuk a korpuszokban	197-198

L 41 Ілона Лехнер

Мораль і лінгвістика. Метафорична концептуалізація поняття «мораль» в угорській та німецькій мовах. Наукове видання (монографія) Закарпатського угорського інституту імені Ференца Ракоці II / Автор: Ілона Лехнер. Берегове–Ужгород: ЗУІ ім. Ференца Ракоці II – ТОВ «РІК-У», 2023. – 232 с. (угорською мовою)

ISBN 978-617-8046-90-3

У книзі простежено метафоричну концептуалізацію поняття «мораль» в угорській та німецькій мовах. Поняття «мораль» проаналізовано з позиції когнітивної мовної теорії. Висвітлено фундаментальну роль когнітивної лінгвістики у філософському та етичному мисленні, узагальнено результати системного та корпусного аналізу. Монографія написана на основі дисертації для здобуття ступеня доктора філософії на тему «Метафорична концептуалізація поняття «мораль» в угорській і німецькій мовах», захищеної з відзнакою в Будапештському університеті ім. Лоранда Етвеша 25 червня 2020 року.

УДК 81'1:17.02

Наукове видання

Ілона Лехнер

МОРАЛЬ І ЛІНГВІСТИКА

Метафорична концептуалізація поняття «мораль»
в угорській та німецькій мовах

Монографія

2023 р.

Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради Закарпатського угорського інституту імені Ференца Ракоці II (протокол №5 від 27.08.2020)

Підготовлено до друку Видавничим відділом спільно з кафедрою філології Закарпатського угорського інституту імені Ференца Ракоці II

Рецензенти:

*Золтан Кевечеш, доктор філологічних наук, професор емерит
(Кафедра американських студій, Англо-американський інститут,
Університет імені Лоранда Етвеша, Будапешт)*

*Брдар Сабов Рита, габілітований доктор у галузі гуманітарних наук
(Кафедра німецького мовознавства, Інститут германістики,
Університет імені Лоранда Етвеша, Будапешт)*

*Аніта Марку, доктор філософії у галузі гуманітарних наук
(Науково-дослідний центр імені Антала Годинки, Закарпатський
угорський інститут імені Ференца Ракоці II, Берегове)*

Технічне редагування: *Олександр Добош та Ілона Лехнер*

Верстка: *Олександр Добош*

Коректура: *авторська*

Дизайн обкладинки: *Аніта Марку та Ласло Веждел. На обкладинці
зображено витвір мистецтва «Обійми» Ендре Гіді (молодший).*

УДК: *Бібліотечно-інформаційний центр “Опацої Черє Янош” при ЗУІ ім. Ф.Ракоці II*

Відповідальний за випуск:

Олександр Добош (начальник Видавничого відділу ЗУІ ім. Ф.Ракоці II)

За зміст монографії відповідальність несе автор

**Друк наукового видання здійснено за підтримки
Академії наук Угорщини**

Видавництво: Закарпатський угорський інститут імені Ференца Ракоці II
(адреса: пл. Кошута 6, м. Берегове, 90202. Електронна пошта: foiskola@kmf.uz.ua)
*Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру ви-
давців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції Серія ДК 7637
від 19 липня 2022 року та ТОВ «РІК-У» (адреса: вул. Гагаріна 36, м. Ужгород,
88000. Електронна пошта: print@rik.com.ua) Свідоцтво про внесення суб'єк-
та видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розпов-
сюджувачів видавничої продукції Серія ДК 5040 від 21 січня 2016 року*
Поліграфічні послуги: ТОВ «РІК-У»

Підписано до друку 12.12.2022. Шрифт «Sitka Text».

Папір офсетний, щільністю 80 г/м². Друк офсетний. Ум. друк. арк. 18,9.

Формат 70х100/16. Замовл. № 56К. Тираж 192.

A kiadvány az 'erkölcs' fogalom metaforikus konceptualizációjával foglalkozik a magyar és a német nyelvben. Az 'erkölcs' fogalmát a kognitív nyelvelmélet szemszögéből mutatja be, ezáltal rávilágít a kognitív nyelvészet alapvető szerepére a filozófiai és etikai gondolkodásban (is). E cél elérése érdekében korpuszalapú, szisztematikus elemzés eredményeit foglalja össze.

A monográfia alapját a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetemen 2020. június 25-én summa cum laude minősítéssel megvédett doktori értekezés képezi: *Az erkölcsfogalom metaforikus konceptualizációja a magyar és a német nyelvben.*

